КРАЄЗНАВСТВО

науковий журнал 2'2012

КРАЄЗНАВСТВО

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у квітні 1927 року Українським комітетом краєзнавства
Репресований у 1930 році
Відроджений 1993 року з ініціативи Національної спілки краєзнавців України

2(79)`2012

Засновники:
Національна спілка краєзнавців України
Інститут історії України НАН України

Адреса редакції:
01001, м. Київ-1,
вул. М.Грушевського, 4, кім. 212
тел.: 278-53-05, 279-13-88

Виходить щоквартально

ЗМІСТ

Краєзнавство в особах

Краєзнавство і туризм

Історія України у світлі регіональних досліджень

Національна спілка краєзнавців України: панорама сучасного життя

E-mail:
bazhanclio@ukr.net

Електронна версія:
www.history.org.ua
www.nbuv.gov.ua
www.nsku.org.ua

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України (протокол № 6 від 29.05.2012 р.)

Журнал зареєстровано Міністерством юстиції України (Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації – серія КВ № 1722 від 06.12.1995 р.)

Постановою президії ВАК України журнал внесено до переліку наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальностями "Історичні науки" (Бюлетень ВАК України. – 2009. – № 8)

Огляди

Наукова інформація

In memoriam

На першій сторінці обкладинки:

колаж із обкладинок
відродженого журналу
“Краєзнавство” (з 1993 р.)
з нагоди 85-річчя
від часу його заснування

ДО 85-РІЧЧЯ ЖУРНАЛУ “КРАЄЗНАВСТВО”

ХРОНОГРАФ КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ

Часопис «Краєзнавство» веде свій родовід з 1927 року. Заснований Українським комітетом краєзнавства (УКК) у Харкові як "журнал для масового краєзнавця". Основними розділами часопису стали: "Загальний", у якому висвітлювалися теоретичні основи і загальні питання краєзнавства; "Методика краєзнавчої роботи", де вміщувалися матеріали, в яких були практичні вказівки з краєзнавчої роботи; "Шкільне краєзнавство", де обговорювалися проблеми методики і висвітлювали результати краєзнавчої роботи в освітніх установах; "Наш край", де друкувалися матеріали, що ілюстрували практичні досягнення у справі вивчення окремих районів України; "Життя краєзнавчих організацій", де публікувалися відомості про роботу первинних краєзнавчих осередків; "Керуючі матеріали", в якому подавалися інструкції та методичні рекомендації УКК. Часопис вміщував історико-географічні та етнографічні дослідження, наукові розвідки з історичної урбаністики, літописи з фольклористичної, діалектологічної, екологічної тематики.

До складу редколегії журналу "Краєзнавство" входили науковці, громадські діячі, журналісти, зокрема мовознавець і етнограф Олексій Ветухов, історик Володимир Геринович, біолог Дмитро Зайцев, географ і економіст Кость Дубняк, картограф Степан Рудницький, природоохоронець Олександр Яната. Незмінним відповідальним редактором журналу був заступник голови УКК Михайло Криворотченко.

У 1930-ті роки в умовах браку фінансування, встановлення ідеологічного контролю над краєзнавчим рухом в УРСР, розпочатих політичних репресій проти членів УКК журнал припинив існування.

Часопис відроджений 1993 року як друкований орган Всеукраїнської спілки краєзнавців із періодичністю виходу чотири числа на рік. Від 2000 року його співзасновником є Інститут історії України Національної академії наук України. "Краєзнавство" із науково-популярного перетворилося на наукове видання. Значно поліпшилися обсяги, наклад і вагомість журналу після 2008 року, коли Всеукраїнська спілка краєзнавців отримала статус національної. Нині видання безкоштовно надходить у 140 найбільших фондосховищ країни (архіви, музеї, бібліотеки), крім того його pdf-версія доступна для завантаження на сайтах НСКУ, Національної бібліотеки ім. В. Вернадського і Інституту історії України. Головним редактором журналу "Краєзнавство" з часу відродження і до 2011 року був академік НАНУ, Герой України Петро Тимофійович Тронько.

Редколегія журналу надає перевагу статтям, що присвячені історико-краєзнавчому рухові в Україні в XIX—XX століттях, збереженню, використанню, популяризації пам'яток історії та культури, витокам і сьогоденню українського музейництва, питанням історичної регіоналістики. Журнал має постійні рубрики: "Літопис українського краєзнавства" (форми краєзнавчої діяльності в XIX — першій половині XX століття), "Історія міст і сіл України: історико-теоретичні проблеми вивчення", "Церковно-історичне краєзнавство: витоки та сучасний ракурс", "Краєзнавство в особах", "Музейництво в Україні: історія та проблеми сучасного розвитку", "Регіональні аспекти історичної демографії", "Історія України у світлі регіональних досліджень", "Вітчизняне пам'яткознавство: традиції, досвід, перспективи", "Національна спілка краєзнавців України: панорама сучасного життя" та інші.

Журнал прагне стати науковим майданчиком для дискусій в галузі теоретико-методологічних засад освітянського краєзнавства, форм і методів краєзнавчої роботи в дошкільних, загальноосвітніх, позашкільних навчальних закладах. Останнім часом часопис став не тільки опорою для краєзнавчої науки, а й практикумом щодо організації співпраці у науково-дослідницькій і краєзнавчо-пошуковій роботі з учнівською та студентською молоддю.

Особливої уваги редколегія журналу надає поширенню та популяризації туристичних знань серед населення України, пропаганді туристичного потенціалу нашої держави поза її межами (рубрика «Туризм і краєзнавство»).

Сучасний часопис «Краєзнавство» об'єктивно відіграє роль своєрідної лабораторії, дослідного поля, «наукового терміналу» для підготовки енциклопедичного видання «Історії міст і сіл України» у новій редакції (зі змінами та доповненнями).

Журнал "Краєзнавство", який покликаний широко популяризувати в Україні науково-дослідницьку діяльність у галузі наукового краєзнавства, сприяти вихованню інтересу та любові до історії рідного краю, відроджувати та примножувати духовні традиції українського народу, в 2012 році святкує своє 85-ліття.

Головний редактор журналу "Краєзнавство"
Олександр Реєнт

УДК 930.22

Валентина Бездрабко (м. Київ)

ЧАСОПИС «КРАЄЗНАВСТВО» 1920–1930-х рр.: ЮВІЛЕЙНІ РОЗДУМИ

У статті розкрито історію створення та функціонування часопису Українського комітету краєзнавства – “Краєзнавство”, визначено його місце і роль у розгортанні краєзнавчих студій 1920–1930-х рр., здобутки і прорахунки в становленні історичної регіоналістики в Україні.

Ключові слова: *краєзнавство, історична регіоналістика, часопис, Український комітет краєзнавства.*

Рубіжні десятиліття XX–XXI ст. стали знаковими для розвитку історичної регіоналістики в Україні. Завдяки старанням великого кола любителів рідного краю, осередків академічної та вузівської науки, місцевих краєзнавчих товариств і Національної спілки краєзнавців України досягнуто значних успіхів у розробленні історичних, теоретичних та науково-практичних проблем регіональної історії, історіографія якої збагатилася багатьма іменами своїх шанувальників. Утім визначення змісту краєзнавчих студій (як головна теоретична проблема) продовжує наштовхуватися на складність окреслення їхнього очевидного об’єкта дослідження – реґіон. Додаткові проблеми виникають, коли дослідники намагаються визначити реґіоналістику як концепційну галузь і академічну дисципліну.

До цього часу залишається не зовсім зрозумілим, що саме складає адекватну реґіональним студіям дослідну практику. Проте очевидною є тенденція визначати їх зміст за міждисциплінарністю, сукупністю методологічних підходів, а проблема дефініціювання вказує додатково на тривання уточнень об’єктно-предметної сфери галузі знань, продовження форматування мети і основних завдань досліджень. Саме ця обставина робить регіональні студії основною постмодерністською рисою сучасної історичної науки, а згодом стане точкою фокусування в дискусіях про вплив постмодернізму на академічну, вишівську науки та соціальні комунікації.

Студіювання наукових студій з історичного краєзнавства, що з’явились останнім часом – переважно історичної тематики із традиційними сюжетами (історія персоналій чи формальних комунікацій (товариств, гуртків, часописів тощо) – та більш-менш удалими текстами, тоді як питання теорії залишаються відкритими. Вшановуючи та толеруючи здобутки кожного, хто причетний до регіональних розвідок, заради історичної об’єктивності, яку більшість колег проголошує головним методологічним принципом, укажемо на замалу кількість оригінальних праць, відсутність апробації новітніх методів дослідження, на які моду нині диктують в європейській історичній науці французька й німецька школи регіональних досліджень. Існування мовного бар’єру, а звідси – обмежені можливості студіювання новітніх теоретичних, методологічних досягнень передових наукових шкіл, створюють додаткові труднощі в опануванні сучасними дискурсивними практиками. Виняток, на нашу думку, наразі складають студії наукових співробітників відділу історичної реґіоналістики України Інституту історії України НАН України, зокрема його керівника – Я.В. Верменич, праці котрої відзначаються оригінальним звучанням та цікавими теоретичними міждисциплінарними знахідками. Тому залишається очікувати на розширення кола шанувальників теорії серед любителів історичної реґіоналістики.

Упродовж відчутного проміжку часу, якщо порівнювати його з тривалістю людського життя, історична реґіоналістика залишалася повз увагою наших наукових інтересів. Утім напередодні ювілейних урочистостей, пов’язаних із відзначенням 85-річчя часопису “Краєзнавство”, як дослідник, – причетна до активних студіювань його змісту та сутності історичної реґіоналістики в 1920–1930-х рр. (автор книги “Часопис «Краєзнавство» і краєзнавча справа в Україні (кінець 1920-х – початок 1930-х рр.)”, 2005 р.) [1], вирішила відгукнутися на подію, а згодом сподіваюся на проведення широких історіографічних коментувань здобутків вітчизняної реґіоналістики 1990–2000-х рр. Нинішню розвідку прошу читачів сприймати передусім як данину ювілею.

Відомим фактом є те, що історія часопису “Краєзнавство” бере витоки з 1925 р., що ознаменувався важливими взаємопов’язаними подіями

для розвитку краєзнавчого руху в УСРР – першим Всеукраїнським з'їздом з вивчення продуктивних сил і народного господарства (Київ, грудень 1924 р. – січень 1925 р.) та Всеукраїнською конференцією з краєзнавства (м. Харків, травень 1925 р.) [2]. По суті, І Всеукраїнський з'їзд із вивчення продуктивних сил і народного господарства прискорив цей захід, про потреби в якому неодноразово наголошував у своїх зверненнях до Наукового комітету Головпрофосвіти НКО України голова Слобожанської комісії краєзнавства Д.Зеленін [3]. У цьому його підтримували й такі вчені, як академік Д.Багалій, професори С.Таранушенко, О.Федоровський та ін. [4]

Незабаром по закінченню з'їзду, згідно з його рішенням, розпочало функціонування організаційне бюро з підготовки проведення краєзнавчої конференції, до якого увійшли М.Криворотченко, А.Лазарис, М.Яворський [5]. 14 лютого 1925 р. на засіданні Президії Укрголовнауки за поданням М.Яворського слухали проект Положення про Всеукраїнську нараду з краєзнавства за авторством А.Лазариса, який тут же було затверджено [6]. Відразу по тому оргбюро розпочало встановлювати зв'язок із державними, політичними, освітянськими, науковими установами для напрацювання спільних матеріалів до конференції. 27 лютого того ж року відбувся розширений Пленум організаційного бюро зі скликання Всеукраїнської краєзнавчої наради, на якому прелімінарно визначився склад учасників конференції, час її проведення і програма [7]. У запропонованому порядку денному форуму краєзнавців передбачалося обговорення стану краєзнавчої справи в державі, перспектив її розвитку в світлі рішень І Всеукраїнського з'їзду з вивчення продуктивних сил та ІІ Всесоюзної конференції з краєзнавства (1924 р.), визначення засад нової концепції розгортання руху краєзнавців [8]. Проведення Всеукраїнської наради з краєзнавства планувалося на квітень ц.р., а місцем зібрання замість Києва було затверджено Харків [9]. Упродовж чотирьох місяців ішла напружена підготовка до краєзнавчої конференції. Оргбюро найбільше опікувалося збиранням відомостей про місцеві краєзнавчі осередки. Для цього було створено кадастр зі звітних матеріалів краєзнавців про їх колективні й індивідуальні практичні досягнення [10]. Такий захід оргбюро був цілком виправданим, оскільки конференція передбачалася як установча і вимагала якнайповнішої інформації про центри краєзнавчої справи усіх рівнів адміністративного, територіального підпорядкування. Отже, подібний фактаж був конче необхідним для виснування шляхів подальшої праці. Вже тоді А.Лазарис активно пропагує думку про нагальну важливість видання краєзнавчої літератури і періодичних органів краєзнавства з тим, щоб воно могло виправдати ті надії, котрі на нього покладалися [11].

Через організаційні проблеми нарада відкрилася не в квітні 1925 року, як було заплановано, а майже на місяць пізніше – 28 травня у Харкові в будинку тодішнього Ветеринарного інституту [12] (у червні 1995 р. на будинку інституту на знак цієї події було відкрито меморіальну дошку). У роботі конференції взяли участь 75 делегатів від 22 краєзнавчих організацій, у тому числі й академіки Д.Багалій, П.Тутковський, М.Шарлемань, професори М.Рудинський, О.Яната, М.Яворський та ін. [13]. Якщо їх у першу чергу цікавили проблеми краєзнавства як науки, визначеність категоріального апарату, методи краєзнавчої справи, з'ясування предмету і форм досліджень [14], то представників влади передусім турбувала можливість підпорядкування краєзнавчого руху політичним, економічним, культурним й ідеологічним цілям радянського будівництва [15]. Це надало конференції гострого дискусійного, різностороннього характеру.

Наслідком чотириденної роботи краєзнавців стала розробка нових за формою і змістом концепцій розгортання краєзнавства [16]. За змістом воно мало стати географічним (згідно з потребами розвитку нової держави), а за організаційною системою – чітко ієрархічним. Перехідним моментом від І Всеукраїнської конференції з краєзнавства до повсякденної координуючої роботи, покликаної виконати її рішення, стало утворення при Головнауці Українського комітету краєзнавства. Краєзнавче зібрання затвердило "Положення про УКК", його кількісний склад і Президію [17]. До останньої увійшли М.Криворотченко, А.Лазарис, М.Яворський, які мали досвід спільної взаємодії, співпрацюючи в бюро з підготовки проведення конференції [18].

Передбачалося, що УКК існуватиме тимчасово. Він повинен був провести облік існуючих краєзнавчих осередків, об'єднати їх під єдиним керівним початком, уніфікувати організаційні форми краєзнавчої справи, спрямувати її протікання в одному напрямі і, наостанок, скликати у 1926 р. Всеукраїнський з'їзд краєзнавців [19].

Після цього Український комітет краєзнавства мав передати свої повноваження Центральному науково-дослідному інституту краєзнавства (далі – ЦНДІК), для заснування якого і повинен був підготувати ґрунт [20, 21].

Першим головою комітету став М.Яворський, який згодом відійшов від співпраці в ньому, і його місце зайняв О.Буценко, заступником – М.Криворотченко, а вченим секретарем – А.Лазарис [22]. Такий виборчий принцип УКК ускладнював його працю, бо не всі установи і не завжди мали можливості делегувати своїх представників на засідання комітету. Фактично перші 5 місяців Комітет працював у складі п’яти осіб [23]. Залишалося одне – якісно поліпшити діяльність УКК. Із цією метою 18 жовтня 1926 року Президія Укрнауки затверджує новий склад комітету в кількості 10 осіб [24]. У різні моменти життя УКК до нього входили професори В.Волобуєв, В.Геринович, К.Дубняк, П.Ковалівський, О.Яната, академіки Д.Багалій, С.Рудницький, М.Яворський та інші представники наукової еліти країни 1920–1930-х рр.

Організовано діяти комітет розпочав лише з грудня 1925 р. [25]. Якщо до появи УКК координуючим центром краєзнавчої роботи в Україні була Комісія краєзнавства при ВУАН, то віднині за нею залишиться служба надання теоретичної та методичної допомоги краєзнавцям [26]. Об’єднання останніх підлягало компетенції Комітету краєзнавства. Виконання своїх обов’язків, визначених конференцією, УКК розпочав із затвердження ряду установчих документів, зі створення окремих методичних краєзнавчих бюро, інституту кореспондентів, котрі мали підпорядкувати низові осередки краєзнавчої справи, проведення їх обліку і збирання повідомлень про їх працю, встановлення зв’язків із позаукраїнськими організаціями [27].

У ході цієї практики члени Комітету краєзнавства дійшли висновку, що найраціональнішою формою організаційного, методичного керування краєзнавством у межах всієї України було б видання часопису відповідного статусу [28]. Дотримуючись власних висновків і рішення I Всеукраїнської краєзнавчої конференції, УКК із 1926 р. активно форсує питання дозволу на власний часопис [29]. У лютому цього року НКО дозволив Комітетові краєзнавства видання свого друкованого органу, але з умовою “ніяких дотацій від НКО на видання не просити”, що призвело до затримки реалізації комітетом цього проекту [30]. На тлі нездійснених інших намірів УКК, якот щопіврічні пленуми краєзнавців, всеукраїнські краєзнавчі з’їзди, II конференція з краєзнавства, ЦНДІК, видання літопису життя місцевих краєзнавчих організацій тощо, появу часопису можна вважати його найбільшим досягненням [31].

Перший номер часопису УКК зійшов із друкарських верстатів одного з лідерів української книговидавничої справи [32] кооперативного видавництва “Пролетарій” (Харків) у квітні 1927 року. Його назва була загальною – “Краєзнавство”. Вона засвідчувала багатогранність тих краєзнавчих питань, які знайшли своє відображення на шпальтах часопису. Останні номери часопису “Краєзнавство” датуються 1930 р. Між тим, у Постанові Колегії НКО від 30 травня 1931 р. зустрічаємо припис на адресу ДВУ про забезпечення безперебійного видання періодичного органу УКК, який так і не було виконано [33]. Тривала боротьба за продовження випуску часопису “Краєзнавство”, який після неодноразових критичних зауваг, звинувачень в “украинском национализме и давно отжившей старине” з боку керівних краєзнавчих структур радянської Росії; котрі особливо з початку 1930-х рр. прагнули до встановлення контролю над краєзнавчим рухом в Україні, мав стати на “платформу советского краеведения”, “марксистско-ленинской методологии” [34]. Репресивні заходи проти членів УКК, а отже, й редакційної колегії, вирішили це питання, як покаже час, не на користь центрального періодичного органу краєзнавців УСРР.

Часопис був україномовним. Крім мовної доступності текстів, не менш важливою є їх змістова доступність. Засвоєння тексту починається з розуміння окремих слів і словосполучень, речень, блоків матеріалу і розвивається у напрямку сприйняття і розуміння загальної концепції змісту. Дослідник М.Мацковський установив, що тісно пов’язаними з труднощами прочитання тексту є такі показники, як середня довжина речення, процент слів, що складаються більше, ніж із трьох складів [35]. Кількісне обстеження формологічних параметрів (ступеня узагальненості суджень, абстрактивності понять, складності синтаксичних конструкцій) стало індикатором якісної характеристики тексту часопису і підтвердило його спрямованість на масового читача. У планах ДВУ часопис “Краєзнавство” значиться в рубриці “Науково-дослідні”, “Наукові” журнали [36].

Журнал “Краєзнавство” був єдиним на той час суто краєзнавчим республіканським періодичним виданням. Визначаючи роль часопису в суспільстві, слід усвідомлювати, яким величез-

ним є простір для прояву його як засобу масової інформації. У зв'язку з цим маємо чітко збагнути системність останнього. Будь-який періодичний орган являє собою різномасштабне і різностороннє сплетіння зв'язків і взаємозалежностей між такими його елементами: "видавець", "журналіст", "текст", "аудиторія" і терміналом його буття – "дійсністю". Під "видавцем" варто розуміти соціальну інституцію, яка засновує й керує діяльністю органу, "журналістом" – колектив редакції, позаштатну автуру, добровільних помічників, "текстом" – сукупність творів, що містяться в періодичній одиниці. Наріжним каменем часопису, як і будь-якого періодичного видання, книги, є "текст". На нього спрямована діяльність "видавця" й "журналіста". Його споживають "соціальний інститут", "аудиторія читачів", "індивід". Між "текстом", "видавцем", "журналістом", з одного боку, і "соціальним інститутом", "аудиторією" – з іншого, встановлюються взаємовизначаючі зв'язки. Їх стосунки поміж собою торкаються всіх сторін свідомості індивіда, його світогляду і світоспоглядання, громадської думки. Завдяки цьому періодика є феноменом, гідним неабиякої уваги для розуміння участі засобів масової інформації у формуванні цілісної моделі світу в свідомості людини, закономірностей буття, емоційної сфери освоєння дійсності та системи уявлень про змінну реальність у багатстві її явищ, тенденцій, процесів тощо. Спроектуємо вище зазначене на аналіз журналу "Краєзнавство".

Отже, з-поміж різноманітних функціональних діянь УКК чільне місце посіла масова інформаційна діяльність, що "вилилася" в заснування власного часопису. Особливістю стосунків між Комітетом краєзнавства як соціальним інститутом і останнім було те, що перший став не лише його засновником, видавцем, але й редакцією, тож "тіснота зв'язку" між ними, за визначенням Є.Прохорова, є найбільш жорсткою [37]. Незалежність редколегії за таких обставин видавцем не порушувалася, оскільки її членами були ті, хто поділяв основні цільові установки УКК і виступав їх творцем і реалізатором водночас. Звернення редакції до читачів відкриває перший номер часопису. У ньому зазначені такі головні причини заснування журналу: "...широкий ріст краєзнавчої справи на місцях конче вимагає розпочати заходи до зв'язки цієї роботи, до об'єднання краєзнавчої думки... Краєзнавчі сили розкидано по найдальших закутках України... окремі краєзнавці, навіть гуртки й товариства поміж себе не зв'язані, часто не знають про своє існування, здебільшого одірвані від культурних осередків, лишаються напризволяще, проводять роботу навпомацки і самотужки, наслідки їхньої роботи гинуть, невідомі для інших дослідників, як для УКК так і для ширшої роботи" [38]. У цій цитаті віддзеркалені як характеристика стану краєзнавчого руху, так і перелік вад, які Комітет краєзнавства намітив усунути.

У статті М.Криворотченка з символічною назвою "Чергові завдання Українського комітету краєзнавства", розміщеній у першому числі часопису, знаходимо: "Першим кроком до цього (до вирішення проблем – В.Б.) мусить бути періодичне видання Комітету – журнал, що давав би змогу реально об'єднувати краєзнавчу думку, що міг ставити перед краєзнавцями актуальні проблеми, висунуті сучасним життям, разом з тим, журнал мусить стати осередком, де, як у фокусі, збиратимуться відомості про всю краєзнавчу роботу в Україні" [39].

Виходячи з завдань, намічених для реалізації Комітетом краєзнавства, журнал спланували за такими розділами: "Загальний" (висвітлював теоретичні засади, загальні питання краєзнавства), "Методика краєзнавчої роботи" (подавалися практичні поради з методики краєзнавчої справи), "Шкільне краєзнавство" (висвітлювалися проблеми методики й результати розвитку краєзнавчої справи в освітніх закладах), "Наш край" (друкувалися матеріали, що ілюстрували практичні досягнення в справі вивчення окремих районів України), "Життя краєзнавчих організацій" (містилися матеріали про діяльність краєзнавчих осередків, їх здобутки і проблеми), "Бібліографія" (подавалися анотовані списки рекомендованої краєзнавчої літератури), "Керуючі матеріали" (друкувалися інструкційні листи, методичні рекомендації УКК краєзнавчим об'єднанням тощо).

Така структура часопису цілком могла сприяти розв'язанню питань, що стояли перед ним. Задум редакції полягав у тому, щоби при такому змістові перетворити власне періодичне видання на "місце зустрічі" теорії і практики краєзнавства. Згідно з соціолого-журналістськими схемами тлумачень понятійного апарату журналістики, термін "журналіст" трактується не лише як редакційна колегія, а включає усіх творців видання [40]. Ідеться про її професійну й аматорську автуру, без аналізу якої в нашому випадку важко говорити про зміст її конкретної одиниці – часопису Українського комітету краєзнавства.

Вивчаючи канали трансляції наукових здобутків, їх засоби передачі, філософ-наукознавець

М.Петров справедливо вказує на "видання чи іменний знак, що позбавлений антропоморфних рис" [41] (переклад – В.Б.). Міркуючи про те, що журнал чи книга можуть відмовитися від практики вказувань імен авторів дописів періодики чи книжкової продукції, М.Петров переконує читачів у тому, що в такому разі члени дисциплінарної спільноти у своїх спробах порозумітися з колегами зверталися б до імен журналів і книг з тією ж метою, що й до конкретних імен їх творців [42]. Дозволимо собі продовжити роздуми М.Петрова і поставимо мету дати відповідь на питання: що втрачалося б від такої практики в обсязі знань при трансляції культурних здобутків одного покоління іншому, а отже, що саме нам дозволяють зрозуміти про журнал власна назва, імена його авторів і тих установ науки, що стоять за ними?

Із точки зору історичної евристики досконале вивчення історичного джерела, яким і є будь-який часопис, складає його текстологічне й герменевтичне дослідження. Вивчати безіменний журнальний текст непросто. Свідомість авторів є відображенням економічних, ідеологічних, політичних суперечностей часу, а самі вони – репрезентантами певних обставин і умов, у яких творився текст [43]. Без цього важко збагнути, чому, наприклад, текст, яким його побачили читачі, відрізняється від свого архетипу, проходить декілька версій, правок тощо. Куди легше це зробити, якщо знаємо, чиєю рукою створюється текст і вносяться до нього зміни, під впливом яких розумових мотивів. Герменевтиці, в свою чергу, важче зрозуміти граматичні особливості мови безіменного тексту (аніж навпаки), історичні реалії часу його творення, конкретно-психологічні шукання, а найскладніше за все – норми науки. Ім'я журналу з безіменними матеріалами дозволяє досліднику, читачеві скласти лише нечітке розуміння цілого. Проникнути ж у його суть можна лише завдяки евристичному зануренню в зміст окремих знаків, слів, речень, прогалин і, зрештою, в цілому в допис через авторське (-і) ім'я (-ена). Отже, імена наукових установ, журналів, які їх представляють і, головне, імена авторів журнальних матеріалів роблять інформаційну трансляцію здобутків культури певного хронологічного відтинку довершеною. Доведемо це за матерілами часопису УКК.

На основі архівних документів, історичної наукової літератури виведемо загальний збірний образ автора часопису УКК: середній вік – 35 років (наймолодшому дописувачу М.Фуклєву – 22 роки, найстаршому, В.Кравченку – 65 років); освіта – вища (81%), високий рівень наукової підготовки (44%; із них 28% – аспіранти, 16% – професура); позапартійний (93%); займає активну громадську, педагогічну позицію; має досвід журналістської діяльності (26%); за національністю – українець (93%). Бібліометричний аналіз автури часопису дав нам таку статистичну картину. Авторами спеціально адресованих матеріалів до журналу, що були опубліковані в ньому, стали 62 осіб. Їм належить 127 журнальних публікацій. Із них 37 праць, або 30%, склали часописний доробок членів Українського комітету краєзнавства: В.Гериновича (7 статей), К.Дубняка (3), Д.Зайцева (6), М.Криворотченка (7), М.Левицького (1), С.Рудницького (1), Д.Солов'я (4), С.Ялі (7), О.Янати (1), фізичний обсяг площі якого дорівнює 48 219см^2 (31% від загального показника). Окрім того, на сторінках часопису "Краєзнавство" зустрічаємо розвідки з авторською адресою – "Редакція", "Український комітет краєзнавства", "Комітет", що складають 6 525 см^2 за площею фізичного обсягу, або 4 одиниці від його загалу у відсотковому відношенні. Отже, УКК як видавцю і редакційній колегії за авторством належить 34% площі фізичного обсягу журналу, що свідчить про доволі високий ступінь присутності на його шпальтах матеріалу, який слугував поширенню регламентованих ідей, спрямованих на реалізацію вищеозначеної програми часопису і, згідно з цим, створенню відповідної громадської думки.

Найбільшою часткою розробок від Комітету краєзнавства відзначився його постійний член і водночас відповідальний редактор періодичного органу – М.Криворотченко. Людина непростого характеру і неоднозначних учинків, активний громадсько-політичний, освітній діяч, один із організаторів мережі соціальних музеїв в УСРР у 1920-х – початку 1930-х рр. спробував себе ще й у ролі журналіста [44]. Навчаючись у Московському імператорському вищому технологічному училищі (1911 р.), М.Криворотченко став організатором видання загальностудентського журналу, навколо якого об'єдналися українські земляцтва студентів московських освітніх закладів – "Кобзар", "Слов'янська культура", "Громада" та ін. [45]. Йому довелося редагувати економічний відділ у газеті "Вісті ВУЦВК" (1921–1922 рр.), відділ інформації про Україну в "Ежегоднике Коминтерна" (1922–1923 рр.), працювати секретарем бібліографічного журналу "Книга" (1923–1924 рр.), співпрацювати з та-

кими періодичними виданнями, як "Голос друку", "Знання", "Народний вчитель" та ін. газетами, часописами, де М.Криворотченко виступав здебільшого під журналістським псевдонімом "Тарас Воля".

Він – автор більшості передовиць журналу УКК, через які намагався донести до читачів власні переконання у пріоритетності географічного краєзнавства, важливості уніфікації організаційних форм краєзнавчого руху, проведення містознавчих та інших новаційних студій у ньому [46]. Передові статті М.Криворотченка активно впроваджували у мовну свідомість читацької аудиторії через імперативи, комунікативні формули директивної тональності засадничі принципи краєзнавчої справи тих років, формуючи штампи і кліше у сприйнятті й у ставленні до неї широкого загалу. Характерними для жанру були і назви його передових статей: "Чергові завдання Українського комітету краєзнавства", "Чергові завдання", "До жовтневих роковин", "До справи соціалістичного змагання", "На порозі третього року" тощо [47].

Окремим темам передовиць присвятили свої дописи К.Дубняк, Д.Зайцев, М.Левицький, О.Яната [48]. У зв'язку з жанрово-видовою спорідненістю їх праць із розвідками М.Криворотченка відзначимо їхню подібність на рівнях конструкту будови, розгортання їх ідейної насиченості, тексту, яка залишалася, по суті, незмінною упродовж усіх років існування часопису. Інші праці членів редакційної колегії журналу "Краєзнавство" стосувалися передусім питань із галузей їх професійних інтересів. А оскільки вони переважно були фахівцями з природничих наук, то і тематика була відповідною [49].

На позиціях виняткового захисту "нового краєзнавства" заявив про себе член УКК, співробітник географічної секції Інституту української наукової мови та УНДІГК, професор ХІНО К.Дубняк. Забезпечення комплексного розвитку країв, країни, пошуки шляхів найбільшої ефективності від територіального поділу праці, підвищення її продуктивності за допомогою краєзнавства, інформаційний інтерес до соціальних умов планування районної економіки – ось далеко не повний перелік кола зацікавлень ученого, яке представив часопис [50].

Один із дописів, як данину часу, присвятив історичному економіко-географічному краєзнавству неабиякий організатор науки на Поділлі, співробітник УНДІГК, голова Кам'янець-Подільського окружного комітету краєзнавців, професор КПІНО В.Геринович [51]. Дві інші праці в його виконанні стосуються питань історичної демографії – процесу колонізації євреїв, вірменів на Подільщині, а рідному місту вчений дарує високопрофесійно виконаний історико-географічний нарис про нього у доповненні з описом природного ландшафту, що складає його довкілля [52]. Студії члена УКК, співробітника державної служби Центрального статистичного управління, аспіранта науково-дослідної кафедри історії української культури ім. Д.Багалія Д.Солов'я демонструють приклади синтезу історичних, етнографічних, економіко-статистичних, географічних знань на основі територіально обмеженого локального об'єкта вивчення – краю [53].

Поява розвідок, присвячених історії грецької колонізації, за авторством секретаря ЦК із питань національних меншин при ВУЦВК, члена Комітету краєзнавства С.Ялі [54] є виявом впливу розгортання в умовах українізації потрактування ідеї вільного розвитку етнічної меншості населення в межах УСРР, що відповідало вимогам сучасної політичної кон'юнктури [55].

Отже, концептом праць членів УКК, редколегії часопису була орієнтація на функціональному рівні на консолідацію краєзнавчих сил у країні з тим, щоб їх діяльність була легко контрольованою й упорядкованою, а на тематичному рівні – створення пріоритетів переважно за географічними, науково-практичними розвідками з краєзнавства. Кількісні дані підтверджують якісну характеристику, зроблену часопису: соціально орієнтований на масового читача, якому відводиться роль суб'єкта інформаційної діяльності. 52% загальної площі фізичного обсягу часопису і 24% від неї займають публікації членів редакційної колегії (в індивідуальному виконанні) загально-теоретичного, науково-методичного і науково-практичного змісту, а отже, 48% і 76% із характеристик вищезазначених показників належить читацькій аудиторії. Відтак стосунки між "журналістом" і "аудиторією" не є односторонніми, але її функції під час продукування інформації та її непрофесійного розповсюдження можна звести тільки до соціально-орієнтуючої і гедоністичної, у тлумаченні О.Кочергіна і В.Когана [56]. Управлінська ж функція, на їх думку, реалізується лише в діяльності журналіста – суб'єкта, що професійно займається виробництвом інформації, тобто членами УКК.

Аналізуючи пошту редакції "Краєзнавства" (тієї частини, що була опублікована), доходи-

мо висновку: 1) за суб’єктом – у складі її авторів активні громадсько-політичні місцеві і державні діячі; 2) за предметом відображення – автори торкаються як аналітичних тем з основоположних питань краєзнавства, так і фіксації окремих його фактів, явищ, процесів, що за тематикою є набагато різноманітнішими, аніж те, що їм пропонувалося редколегією; 3) за соціальним масштабом – відсутні дописи, які б концентрувалися навколо особистих проблем; 4) за цілями і мотивами звернення до журналу – твори самодіяльної наукової творчості, відгуки на окремі виступи, роздуми, оцінки і пропозиції, що стосуються як краєзнавчого руху, такі діяльності цього конкретного ЗМІ.

Ситуація щодо аналізу діяльності авторів публікацій журналу "Краєзнавство" вимагає суттєвого уточнення: хто є суб’єктом ініціативи звернення до нього: автор-читач чи редакція [57]. І.Фомічова виокремлює за ступенем опосередкування дві його форми: безпосереднє і приховане звернення [58]. Керуючись її термінологічними визначеннями характеристик форм останнього, відзначимо, що для часопису УКК властиві як безпосередня участь читацької аудиторії у виробленні інформації через вміщені, нехай і селекціонізовані розвідки на його сторінках, так і опосередкована, що виявилася у коментарях, узагальненнях, цитуваннях, посиланнях Комітету на інформацію, отримувану від аудиторії читачів.

Залучаючи до непрофесійної журналістської діяльності широкий загал, УКК сприяв інституційній підтримці автора, його дій і прав, а також організації, від імені якої той виступав, перетворюючи внутрішню активність стану особи у зовнішню об’єктивізовану діяльність, поєднуючи процеси масовізації, диференціації й індивідуалізації в ході інформування, соціального орієнтування і практичних дій у системі взаємодії "видавець – журналіст – аудиторія".

Поява часопису була продиктована необхідністю встановлення зв’язку між УКК, з одного боку, та краєзнавцями, краєзнавчими осередками, органами управління державної влади, з іншого, між останніми і суб’єктами краєзнавчого руху, між різними групами населення, між краєзнавцями в Україні та за її межами. Інакше кажучи, часопис "Краєзнавство" мав стати своєрідним комунікативним містком між особистісною і колективною, загальною й усобленою формами конкретного прояву зацікавленостей краєзнавчим рухом в Україні. Встановлення зв’язків між його провідниками за допомогою ЗМІ дало могутній інформаційний і ціннісно орієнтуючий ефекти.

Критеріями оцінки функціонування журналу слугують соціальний рівень охоплення читацької аудиторії інформаційним обміном, його здатність до розповсюдження знань і переконань. Територіально журнал охопив усі регіони радянської України, про що свідчить географія дописів. Проте сказати, якою була його аудиторія у кількісному складі, – складно. Тираж є, в першу чергу, абсолютним показником. Принагідно згадаємо, що в 1920–1930-х рр. посилюється увага парткерівництва до умов загального споживання інформації і до створення під впливом цього хатчиталень, бібліотек, сільбудів тощо. Вони могли мати один примірник часопису, але з ним знайомилася значна місцева читацька аудиторія. Тому кількісно охарактеризувати охоплення інформацією аудиторії, на яку працювали УКК і його часопис, практично неможливо.

Претендуючи на науковий, науково-популярний статус, журнал "Краєзнавство" не міг інформувати про досягнення краєзнавчого руху та надбання краєзнавства без інтерпретації загальнонаукових та вузькоспеціальних термінів, основоположних методичних принципів різних галузей знань, що мають, між іншим, і регіональний характер застосування. Певна частка його праць, зосереджених у розділах "Загальний", "Методика краєзнавчої роботи", торкається тлумачення понять "край", "краєзнавство", обсягу, засобів, методів дослідження, інформаційних його форм.

Незважаючи на загальнозрозумілу лексико-семантичну структуру слів "край", "краєзнавство" ("знання про край"), з їх поясненнями все було значно складніше. Як у науці, так і на сторінках журналу з однойменною назвою не існувало єдиної думки щодо їх тлумачень. Упродовж двадцятих років спостерігається певна еволюція у поглядах: від переконань у тому, що краєзнавство є одиничною (або природничою, або гуманітарною) наукою, до розуміння його як сукупності наук (не простої сукупності, а такої, що передує новій науці) у їх єдності і пристосованості до практики; від упевненості в тому, що краєзнавство – це окремий метод дослідної роботи, до сприйняття його як сукупності методів у їх єдності і пристосованості до теорії; від бачення його як праці одинаків до визнання колективності. Демонстрування редакцією розбіжностей у поглядах при поясненні поняття "краєзнавство" мало на меті знайти істину.

На фоні різних думок щодо того, чим є краєзнавство, по-різному визначалися пріоритети

його внутрішнього змісту. Залишалася досить сильною "стара" традиція: шанобливе ставлення до гуманітарного напрямку як превалюючого в краєзнавчій справі, прихильниками якої були М.Грушевський, А.Лобода, В.Петров та ін. [59]. У зв'язку ж із загальною тенденцією, що спостерігається в перші десятиріччя 1900-х рр., – бажанні надати науці лише прикладного сенсу, зростає популярність економічного, фізико-географічного аспектів краєзнавства. Дискусія з цього питання, розпочата І Всеукраїнським з'їздом вивчення продуктивних сил, мала продовження на І Всеукраїнській краєзнавчій конференції, у резолюції якої говорилося, що країна має вивчатися з практичного погляду, "кладучи в основу питання підвищення продукційних сил, уникати академізму та кабінетного характеру праці, мати ув'язку з плановими установами, учбовими й науковими інституціями та провадити всю роботу методом діалекту" [60]. Цієї думки дотримувався і майбутній відповідальний редактор журналу М.Криворотченко, що й продемонструвала його доповідь на конференції, а надалі – статті в журналі [61]. На цих позиціях стояли й інші безпосередні учасники творення часопису [62].

Редакційна колегія давала згоду на публікації в часописі поглядів прихильників і природничого, і гуманітарного краєзнавства. У цій позиції редакції журналу виявилася не тільки консервативна роль періодичного видання – збереження "старої" традиції, а й деструктивно-інтегративна, що підтримувала "суперництво" між різними поглядами на зміст і принципи краєзнавчої справи. Мине небагато часу, і "Краєзнавство" 1928–1930-х рр., ніби "отямившись" від деструктивних дискусій про пріоритетність тем, проголосить географічний напрямок у краєзнавстві головним, одночасно продовжуючи публікувати дописи гуманітарного змісту.

У визначенні й утвердженні нових завдань краєзнавців проглядає позитивна тенденція тлумачити ідейні погляди на розвиток краєзнавства не лише з вузьких регіональних проекцій життя в країні, а й з погляду їх конструктивності для державницьких прагнень нових територіальних утворень – УСРР, Союзу РСР. Той факт, що цим самим журнал виконував певні політичні, ідеологічні, економічні функції, не є дивиною, а виглядає закономірністю.

До небагатьох за темою належить стаття Д.Зайцева під назвою "Методика краєзнавчої роботи" [63]. Методичні питання з краєзнавства були малорозробленими на той час, і через це – гостро актуальними. Кожен з аматорів (бо саме на них, в першу чергу, був розрахований часопис), хто брався до краєзнавчих розробок, потребував інформації про те, яким чином необхідно проводити вивчення, щоб ефект від праці був максимальним. Розуміючи це, УКК і започаткував у своєму періодичному виданні спеціальний розділ з назвою, ідентичною заголовку статті Д.Зайцева. Автор виокремлює й обґрунтовує такі способи (а не методи) краєзнавчих досліджень: спостереження, опис, наукова обробка. Але на цьому не ставить крапку і закликає дослідника в кожній конкретній ситуації оперувати не шаблоном, а раціональним принципом. Об'єктом краєзнавства є всі вияви матеріальної і духовної культури краю в минулому і сьогоденні, в динаміці і статиці, які є різними за змістом і формою, а значить, різними мали бути способи і методи досліджень, їх організація.

Необхідність удосконалення форми внутрішніх і зовнішніх міжзв'язків краєзнавчого руху в Україні у 1920–30-х рр. була очевидною. Вона вимагала різних розробок організаційних форм існування краєзнавства. Тому, аби задовольнити потреби у цій інформації, часопис "Краєзнавство" вдається до їх розгляду. Тільки чітко структурована, ієрархічна система зв'язків між різного рівня краєзнавчими організаціями могла стати запорукою успіху краєзнавчого руху. Зведення до єдиних форм існування краєзнавчих осередків дозволило інституалізовано забезпечити суб'єктів краєзнавства колективним захистом їх прав, посилити автономність особи при примноженні її соціальних ролей і контактів. Редакція журналу "Краєзнавство" вочевидь прагнула до встановлення і розгортання краєзнавчої справи в "єдино правильних" формі і вигляді.

Але загальність діалектично балансує з усобленням. І тому, судячи з хроніки розділу "Життя краєзнавчих організацій", датованої 1930 р., УКК так і не вдалося звести до єдиної форми системи існування краєзнавчі об'єднання. У його документах за 1932 р. зустрічаємо повторення гасел ще часу І Всеукраїнської краєзнавчої конференції, перших чисел часопису "Краєзнавство": "треба цей масовий рух охопити єдиним керівництвом, спланувати роботу, концентрувати її наслідки, надаючи цьому рухові певних організаційних форм ..." [65].

Важливим джерелом інформації про розвиток форм краєзнавства у 1920–30-і рр. є розділ "Життя краєзнавчих організацій". Необхідність звернення істориків краєзнавства до нього диктується наступними причинами: по-перше, мож-

ливою відсутністю архівних документів щодо факту існування згадуваних журналом краєзнавчих організацій; по-друге, це може відкрити фахівцям нові дані в дослідженні історії конкретних об’єднань краєзнавців, а отже, й допомогти в ряді суперечливих питань встановлення достовірності факту.

Цінність таких публікацій полягає в тому, що на вимогу журналу дописувачі подавали повідомлення про обставини і час заснування, структуру, основні напрямки та плани роботи, недоліки і проблеми, співробітництво краєзнавчих осередків з іншими організаціями як наукового, так і громадського рівня, видавничу діяльність. Важливе місце в таких повідомленнях займала почасти інформація про людей, що стояли за всім цим: їх кількість, національність, партійність, фах, соціальний статус, стаж роботи і вік, що цікаво з наукознавчого погляду.

Деякі організації, такі, як Кам’янецький окружний комітет краєзнавства, Коростенський, Мелітопольський, Маріупольський, Ізюмський музеї, Лубенське наукове товариство при ВУАН, Хорольський гурток аматорів світознавства і краєзнавства й багато інших, активно звідомляли про себе до журналу, що, в свою чергу, дає повнішу картину про послідовність розгортання ними краєзнавчої роботи на місцях. Усього ж у розділі вміщено повідомлення про 58 низових осередків краєзнавців: 14 гуртків, 14 товариств, 11 окружних музеїв, 3 кабінети вивчення краю, 3 краєзнавчі бюро та ін. [66].

Однією з форм утворення широкої суспільної бази під краєзнавством було також товариство. Статут краєзнавчого товариства передбачав створення такого за наявності 10 чоловік, а за наявності 3–5 осіб – філії товариства [67]. Це спрощувало можливості консолідуватися краєзнавцям, об’єднувати свої зусилля. Непереобтяженість кількістю членів, вільний вибір форм, об’єкта, умов праці вимагали від об’єднань – ініціативності. Поряд із товариствами любителів існували і наукові товариства, які функціонували або самостійно, або при інших, здебільшого академічних, наукових закладах. Переважно академічними були такі форми організацій краєзнавців: комісії, кабінети, семінари. Проте вони не залишалися в ізоляції, а тісно тримали зв’язок з об’єднаннями аматорів, до певної міри, і через журнал УКК.

Розповсюдженою організаційною формою краєзнавчого руху були музеї, яких у середині 1920-х рр. нараховувалося вже близько 300 [68]. Багатоаспектність діяльності, різний рівень їх підпорядкування, як і гуртків чи товариств, наявність науково-методичної праці, що була невід’ємною часткою музейного руху – такими були риси розвитку цієї форми організації краєзнавства.

Для поширення краєзнавчого руху Комітет краєзнавства створив інститут кореспондентів, які позаштатно співпрацювали з часописом “Краєзнавство”, пропагували його ідеї, консолідували місцеві краєзнавчі сили, допомагали створенню нових товариств, гуртків, бюро [69]. Кількість членів інституту кореспондентів була змінна, бо їх функції були тимчасовими. Відомо, що на 1 січня 1929 р. усіх кореспондентів було 65 осіб. Керуючись методичною допомогою журналу, інститут цілком виправдав себе, бо завдяки його старанням на краєзнавчому терені виникло 12 товариств, декілька десятків гуртків й інших колективних об’єднань. У випадку з інститутом кореспондентів виробництво масової інформації, як і розповсюдження краєзнавчих ідей, охопили загал, що, як правило, не був професійним в журналістській діяльності та науково підготовленим у краєзнавстві. Інформація, яку кореспонденти готували для УКК та його журналу, як і та, яку вони несли в маси про краєзнавство, є унікальною в суспільному значенні, бо “буденна свідомість відображає щоденний досвід широкого загалу ширше за предмет відображення, ніж професійна, теоретична” [70].

Вміст інформації з загальних теоретичних питань, методики краєзнавства, його обсягу і форм організації потрібні були Комітетові для того, щоб надати своїй аудиторії, а через неї й усім причетним до краєзнавчого руху певних соціальної і наукової орієнтацій, сформувати, стимулювати і забезпечити учасників краєзнавчої справи можливістю реалізувати індивідуальні і колективні прагнення. Завдяки розділам “Загальний”, “Методика краєзнавчої роботи”, “Життя краєзнавчих організацій” журнал “Краєзнавство” не тільки ідентифікував своїх читачів за інтересами, але й сприяв формуванню систем уявлень про цілі і необхідність спільних дій для їх досягнень. Теоретичні й методичні питання краєзнавства у перших двох розділах і результати їх практичних втілень у третьому яскраво ілюструють ставлення читацької аудиторії до інформації, яку подавали автори журнальних публікацій під впливом політичних ідеалів і наукових ідей. Встановлення контакту між краєзнавцями на особистісному і масовому рівнях актуалізува-

ло значення самого періодичного органу, в появі й існуванні якого слід вбачати глибоко гуманістичний зміст, бо окремішня діяльність краєзнавців збагачувалася працею, досвідом інших.

Важливим підґрунтям опосередкованого журналом взаєморозуміння між органами державного управління, УКК та краєзнавчими організаціями були його розділи "Керуючі матеріали" та "Краєзнавча бібліографія". Матеріали першого з них свідчать про прагнення УКК через часопис сприяти визнанню, засвоєнню і застосуванню суб'єктами краєзнавства чітко окреслених норм і цілей у їх праці. Прагнення Комітету до посилення контролю за розвитком краєзнавчого руху через директивні, розпорядчі матеріали, інструкції, "єдино правильні" статути діяльності краєзнавців вело до послаблення їх важелів саморегуляції. Намагаючись стримувати в рамках "потрібного" краєзнавчі осередки, УКК сприяв, до певної міри, втраті ними ініціативності, внутрішньої зацікавленості в саморегуляції функціонування. Ця обставина теж може розглядатися серед причин згасання краєзнавства в 1930-х рр.

У 1920-і рр. переживає піднесення українська краєзнавча бібліографія. Порушене директором Всенародної бібліотеки України (далі – ВБУ) С.Постернаком на І Всеукраїнському з'їзді з вивчення продуктивних сил і народного господарства України питання, пов'язане з необхідністю заохотити бібліотечні установи до краєзнавчої роботи і перетворити їх у центри організації, координації проведення бібліографічних заходів щодо краєзнавства, знайшло реальне втілення на практиці завдяки старанням ВБУ та провідних установ у центрі і на місцях [71, 72]. Плідно працювали в галузі краєзнавчої бібліографії Вінницька філія ВБУ, Одеська, Харківська, Херсонська обласні державні бібліотеки, Українське бібліографічне товариство (Одеса), Книжкова палата УСРР (Харків), а також краєзнавчі установи, на рахунку яких видання різнотематичних бібліографічних праць [73–77].

У задумі редакції розділ мав подавати такий матеріал, як "статті з питань організації краєзнавчої бібліографії по українських краєзнавчих об'єднаннях, огляди та рецензії на книжки та статті з краєзнавства взагалі, його методики зокрема, та краєзнавчих праць, розроблених в прикладанні до певного краю" [78]. У статті під назвою "Бібліотечка для початкуючого краєзнавця" за авторством А.Козаченка, схваленій Українським комітетом краєзнавства, вміщено перелік найнеобхідніших книг у краєзнавчій роботі. Примітно, що всі вони стосуються вивчення виробничих відносин, природи краю. Аналогічною за змістом є праця Д.Зайцева, відмінність якої від попередньої зводиться до того, що автор не охоплює під словом "краєзнавча" лише літературу, присвячену фізичним чи економіко-географічним регіональним студіям [79]. На бібліографічному терені в коло інтересів УКК підпадали й питання методики. Краєзнавчий комітет упродовж 1928–1929 рр. проводив детальний опис методичних матеріалів з краєзнавчої бібліографії і здійснював критичний їх огляд [80]. У планах роботи УКК із 1928 р. незмінно значилися заходи методично виваженої бібліографічної праці краєзнавців "в центрі і на місцях" [81], а з цією метою – створення бібліографічного бюро при Комітеті. Це – один із його нереалізованих проектів.

Як зазначалося вище, співпраця між УКК, журналом та місцевими краєзнавчими організаціями велася не тільки на колективному рівні, але й на індивідуальному. Матеріали їх співпраці ілюструють статті розділу "Наш край", що мають розмаїту тематику. Віддаючи перевагу розробкам у галузі економіко-, фізико-географічного краєзнавства, комітет заохочував краєзнавців до подібних дописів. Як слушно зазначає В.Козлов, такі питання в пресі, періодиці набули політичного характеру [82]. Утім, бібліометричний аналіз тематики статей розділу "Наш край" виявив, що лише 35% загальної площі фізичного обсягу цієї частини часопису відводиться під матеріали географічного краєзнавства, а отже, 65% – історичного змісту. До циклу праць із географічного краєзнавства належать розвідки В.Гериновича, К.Дубняка, Г.Закревської, Ф.Козубовського, Є.Лавренка та ін. [83–88]. Краєзнавчі матеріали з гуманітарних галузей знань багаті на об'єкт вивчення, але найбільшу частину з-поміж них складають фольклористичні, етнографічні й історико-географічні розвідки. Окремим моментам духовної культури присвячені дописи відомого етнографа, фольклориста, талановитого народознавця професора В.Кравченка. Легенди і перекази волинського села, що були зібрані В.Кравченком, як і інші його дописи, є добрим матеріалом для етнографічного, фольклористичного аналізу творчості цього краю [89]. Стаття викладача болгарського педтехнікуму (м.Преслав) М.Фуклєва розглядає питання взаємозв'язку окремого пласту фольклорного матеріалу – прислів'їв – з трудовими процесами у болгар [90]. Цікава своєю само-

бутністю студії краєзнавця Н.Занфірової, яка наводить більше 10 зразків переказів і легенд, казок Кременчуччини [91]. Етнографічні матеріали здебільшого торкаються дослідження кустарних промислів [92], а історико-географічні – економічної географії та історичної екології [93]. На цьому не вичерпується список розвідок із питань духовної і матеріальної культури, які були опубліковані в журналі. Поодиноко зустрічаються праці, присвячені демографії [94] та діалектології [95], що є індикатором популярності цієї тематики праць серед краєзнавців.

Із метою популяризації і пропаганди ідей краєзнавчої справи в національно-територіальних утвореннях УСРР ЦК національних меншин розробила і частково втілила у життя план видання періодики загального змісту з вагомою часткою краєзнавчих матеріалів грецькою, болгарською, польською, німецькою, єврейською, вірменською та іншими мовами; склала ряд звернень до місцевих органів виконавчої влади про питання підтримки ними осередків краєзнавців, що займалися вивченням історії колонізаційних процесів на українських землях; розвивала мережу власних членів-кореспондентів у національних районах, округах; сприяла врегулюванню музейної справи, екскурсіоністики і т.д. [97, 98].

Регулярно до цієї теми звертався член УКК, секретар ЦК національних меншин ВУЦВК С.Ялі. За посадою він надсилав до часопису методичні розвідки щодо проведення краєзнавчих досліджень серед національних меншостей, а як людина, що є греком за походженням, не був байдужим до історії грецької колонізації в Україні та питань історії греків новітнього часу [99]. Дві праці професора Кам’янець-Подільського ІНО В.Гериновича, як згадувалося вище, присвячені історії заселення євреями і вірменами Поділля [100]. Відзначимо, що перу В.Гериновича належить і одна-єдина стаття в журналі, присвячена суто історії міста, а саме Кам’янцю-Подільському (соціотопографування міста) [101], у той час, коли історія сіл висвітлювалася активніше [102].

Важливий акцент у розвитку краєзнавчого руху в досліджуваний період зроблено на поширенні краєзнавчого матеріалу в навчально-виховному процесі. Краєзнавство в руслі нових педагогічних течій стає основою для комплексного викладання усіх навчальних дисциплін різних ланок школи; дослідним методом навчання; окремим шкільним предметом [103]. Еклектика, якою наповнюються сфери життя суспільства, переноситься у форму і зміст системи освіти. Зміст краєзнавства в останній наповнюється експериментаторством, пропагандою розгортання історичного, географічного краєзнавчих складників, прикладним характером досліджень. Діалектично зміст визначив форму існування краєзнавства в освітній системі. Найбільш дієвими шляхами реалізації краєзнавства як навчальної дисципліни, наочного методу, комплексної основи стали фахові секції, кафедри, товариства, гуртки, музеї при освітніх закладах. Вони й були тими осередками, які цілеспрямовано проводили теоретичну й науково-практичну роботу на краєзнавчому терені з метою задоволення потреб нової школи [104].

У зв’язку з цим важливо відзначити і ті старання УКК та його журналу, які були спрямовані на розвиток краєзнавства в школі, що знайшло відображення у матеріалах розділів “Шкільне краєзнавство”, “Життя краєзнавчих організацій”. Тут можна знайти як роздуми над методикою шкільного краєзнавства, так і практичні результати цієї справи, бо саме вона, за точним висловом Д.Зайцева, стала “гаслом нової школи”, коли учневі не розказують і не показують, а “дають можливість самостійно дослідити новий факт чи явище, дають йому можливість пережити радість відкриття” [105]. Часопис слугував засобом виховання патріотичних почуттів, підвищення культурного рівня, формування науково-пізнавального інтересу громадян України при вивченні рідного краю.

Комітет краєзнавства підтримував і сприяв реалізації видавничих проектів місцевих краєзнавчих об’єднань. Непоодиноко зустрічаємо в архівному фонді Народного комісаріату освіти України прохання від Управління науковими установами УСРР підтримувати видавничі плани тих чи інших краєзнавчих об’єктів [106]. Власні видання в рукописному та друкованому варіанті мали Білоцерківське окружне товариство, видання якого називалися “Білоцерківщина”, Лубенське наукове товариство – “Лубенщина в минулому і сучасному”, Одеський комітет краєзнавства – “Вісник Одеського комітету краєзнавства”, Хорольський гурток краєзнавства – “Вісті краєзнавства”, гурток при Житомирському педтехнікумі – “Етнограф”, наукове краєзнавче товариство при Новоолександрівській трудшколі – “По рідному краю”, Ізюмський музей “Старовинності Ізюмщини”, Тульчинського краєзнавчого товариства – “Тульчинщина”, Кабінету вивчення Уманьщини – “Гуманщина”, краєз-

навчого гуртка Кременчуцького педтехнікуму – “Кременчуччина” та багато ін. [107].

На сторінках часопису порушувалися питання, що проливали світло і на недоліки в краєзнавчому русі України. Не було створено в межах усієї України єдиного науково-методичного й організаційного осередку, який займався б розвитком краєзнавства. Не на належному рівні знаходились узагальнення й систематизація регіональних даних для вивчення історії, географії України в цілому. Так і не проводилися щопіврічні пленуми, щорічні конференції, так і не відбувся з'їзд краєзнавців. Мало зверталося уваги на розроблення тем науково-методичного, науково-теоретичного змісту. Із початком 30-х рр. XX ст. через репресії українського краєзнавства згорнули свою діяльність Український комітет краєзнавства та його журнал.

І все ж поява перших номерів часопису “Краєзнавство” стала помітною подією у середовищі діячів краєзнавчого руху в УСРР, що знайшла відбиток у рецензійних бібліографічних замітках як вітчизняних так і зарубіжних періодичних, книжкових видань. Вражає одностайність в оцінюванні діяльності Українського комітету краєзнавства: “... про діяльність УКК дуже мало чого було чути” [108] (до видання часопису – В.Б.), “... К-т краєзнавства не дуже квапиться з роботою” [109], “...є всі підстави думати (після появи перших одиниць друкованого органу УКК – В.Б.), що українське краєзнавство, нарешті (виділено нами), стає на певний шлях” [110] та ін. Натомість різною є оцінка номерів часопису: від схвалення з незначними заувагами (М.Павлов-Сільванський, П.Ковалівський) до заперечення з окремими визнаннями слушності структури форми і змісту тексту, журналістської схеми періодичного органу (С.Дложевський) [111]. Зауваження, які тут зустрічаються, варто оцінювати і з погляду конкретного моменту, оскільки з часом журнал зовнішньо і внутрішньо зазнає змін, і взагалі з позицій усього часу його існування, бо, наприклад, рекомендація С.Дложевського щодо важливості використання зарубіжного досвіду в царині розвитку краєзнавства і його періодики, запозичування досягнень потужних центрів вітчизняної краєзнавчої справи не знайшла відгуку у практиці редакційної колегії до останніх номерів існування її журналу.

Завдяки цілеспрямованим старанням УКК часопису вдалося стати згуртовуючою силою краєзнавчого руху. Зібравши навколо себе небайдужих до нього, він сприяв зростанню різноманіття форм праці, зміцненню зв'язку між вітчизняними і зарубіжними організаціями і по вертикалі, і по горизонталі, пропаганді передових ідей краєзнавчої справи, висвітленню досягнень краєзнавства на різних ланках праці, став краєзнавцям порадником у повсякденній роботі. Виникнення та існування періодичного органу “Краєзнавство” є прямим результатом необхідності задоволення потреби спілкування громадських та наукових інститутів, індивідів, усіх близьких до краєзнавчого руху. Він допомагав краєзнавцям створити впевненість у суспільній значущості їхньої діяльності на тлі зростання виняткового авторитету краєзнавства у державі.

Утвердження УКК, його часопису в краєзнавчому руслі названих вище студій сприяло довершенішому складанню картини історії окремих “територій – земель”, наукової інфраструктури для написання суцільної історії України. Історико-регіональні надбання відкривали нові наукові горизонти для загальної історії, що знаходила через них підтвердження чи заперечення власним фактам, подіям, процесам, законам і закономірностям, які стають зрозумілішими у середовищі конкретних здобутків. Відсутність через суб'єктивні й об'єктивні причини контакту між УКК і ВУАН стала на заваді співпраці провідного центрального краєзнавчого органу та найавторитетніших академічних структур у галузі історико-регіональних вивчень, що негативно позначилося на результативності діяльності першого і других. Отже, загальний та водночас спеціально-тематичний за змістом часопис слугує джерелом інформації про стан і розвиток історико-краєзнавчих, регіональних досліджень.

Зміст часопису “Краєзнавство” яскраво віддзеркалює таке ставлення до краєзнавства, за якого те сприймалося невід'ємною частиною освітньо-виховної системи УСРР, Радянського Союзу як наочний метод викладання, самостійний навчальний курс, комплексна система організації навчання. Визнаймо його неабиякий внесок у розвиток української бібліографії, розробляючи методичні засади проведення тематичного бібліографування краєзнавчої книги.

Вивчення періодичного видання УКК підтверджує його важливість як носія інформації про загальні тенденції розвитку української краєзнавчої справи у другій половині 1920-х – на початку 1930-х рр., її науково-методичні, теоретико-методологічні засади, термінологічний аспект буття, практичні здобутки. Використання його матеріалів є необхідною умовою вичерпного пізнання розвитку науки і сус-

пільства у вказаний проміжок часу. “Краєзнавство” є таким історичним джерелом, яке здатне збагатити історіографічне, історичне відтворення функціонування структур організації, зміст категорій і форм історичної науки, виявити різноаспектні відрізнення тієї епохи, простежити входження нових наукових пріоритетів у краєзнавство. Часопис УКК виступив активним пропагандистом й ілюстрантом наукового, прикладного, освітнього і суспільно значущого характеру краєзнавства.

Тривалому виданню “Краєзнавства” перешкодили репресії краєзнавчого руху в УСРР у цілому, членів УКК зокрема; слабка матеріальна база функціонування журналу; відсутність зацікавленості в його існуванні владних та управлінських структур країни. Довгий час видання перебувало в забутті. І ось, даниною поваги до журналу УКК, репресованого у 1930-і рр., стало відродження однойменного видання у 1993 р. Його новими засновниками стали Національна спілка краєзнавців України та редакція часопису “Пам’ятки України”. Досвід і традиції “Краєзнавства” 1920–1930-х рр. у результаті слушної творчої, наукової інтерпретації можуть послугувати практиці продовження його існування за нових умов.

Джерела та література

1. Бездрабко В. Часопис “Краєзнавство” і краєзнавча справа в Україні (кінець 1920-х – початок 1930-х рр.) : монографія. – К., Кам’янець-Подільський, 2005. – 224 с.

2. Лазарис А. 1-а Всеукраїнська конференція краєзнавства // Шлях освіти. – 1925. – №5 – 6. – С. 251–252.

3. Доповідна записка керівника науково–дослідної кафедри мовознавства, професора ХІНО Д. Зеленіна до Наукового комітету Головпрофосвіти НКО України про “скликання краєзнавців” // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 166, оп. 2, спр. 450, арк. 85; Зеленин Д. Объяснительная записка к смете по организации и созыву первого Всеукраинского съезда по краеведению в Киеве (в апреле 1924 г.) // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 1216, арк. 7.

4. Доповідна записка керівника науково-дослідної кафедри мовознавства, професора ХІНО Д. Зеленіна до наукового комітету Головпрофосвіти НКО України про “скликання краєзнавців” // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 450, арк. 85.

5. Звідомлення до пленуму // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 406, арк. 23.

6. Звідомлення до Пленуму // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 406, арк. 23.

7. Звідомлення до Пленуму // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 406, арк. 23.

8. Проект положення про Всеукраїнську нараду по краєзнавству // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 406, арк. 21; Програма наради // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 406, арк. 22.

9. Там само.

10. Проект положення про Всеукраїнську нараду по краєзнавству // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 406, арк. 21.

11. Лазаріс А. Українське краєзнавство і перспективи його розвитку // Радянська освіта. – 1925. – № 5. – С. 49–51.

12. Перша Всеукраїнська конференція краєзнавства // Життя і революція. – 1925. – № 6-7. – С. 109.

13. Белецкая В. Первая Всеукраинская краеведческая конференция // Изв. ЦБ краеведения. – 1925. – №4. – С. 122.

14. Козаченко А. Старе й сучасне краєзнавство // Знаття. – 1925. – № 26-27. – С. 11–12.

15. Лазарис А. 1-а Всеукраїнська конференція краєзнавства // Шлях освіти. – 1925. – № 5-6. – С. 251–254.

16. Перша Всеукраїнська конференція краєзнавства // Життя і революція. – 1925. – № 6 –7. – С. 110; Лазарис А. 1-а Всеукраїнська конференція краєзнавства // Шлях освіти. – 1925. – № 5/6. – С. 254.

17. Склад Українського комітету краєзнавства // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 406, арк. 1.

18. Перша Всеукраїнська конференція краєзнавства // Життя і революція. – 1925. – № 6/7. – С. 110.

19. Положення про Український комітет краєзнавства // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 7, спр. 566, арк. 62–62 зв.

20. Перша Всеукраїнська конференція краєзнавства // Життя і революція. – 1925. – № 6 –7. – С. 110.

21. Там само.

22. Звіт Українського комітету краєзнавства на 1 січня 1929 року // Краєзнавство (далі – К.). – 1928. – № 6/10. – С. 91; Склад Українського комітету краєзнавства // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 406, арк. 1.

23. Звіт Українського комітету краєзнавства на 1 січня 1929 року // К. – 1928. – № 6/10. – С. 90.

24. Там само.
25. Большаков А.М. Введение в краеведение. – Л.: Прибой, 1929. – С. 164.
26. Операційний план на 1925 – 26 рр. Головнауки // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1156, арк. 47.
27. Звіт Українського комітету краєзнавства на 1 січня 1929 року // К. – 1928. – № 6/10. – С. 92; Ковалівський П. "Краєзнавство": щомісячний орган Українського комітету краєзнавства. Ч.ч.1 та 2. 1927 рік // Червоний шлях. – 1927. – № 9/10. – С. 241; Криворотченко М. Чергові завдання Українського комітету краєзнавства // К. – 1927. – № 1. – С. 4.
28. О.В.[етухов]. Перша Всеукраїнська краєзнавча конференція 28–31 травня 1925 р. // Життя й революція. – 1925. – № 6/7. – С. 296.
29. Звіт Українського комітету краєзнавства на 1 січня 1929 року // К. – 1928. – № 6/10. – С. 92.
30. Там само.
31. Ковалівський П. "Краєзнавство": щомісячний орган Українського комітету краєзнавства. Ч.ч.1та 2. 1927 рік // Червоний шлях. – 1927. – № 9/10. – С. 241.
32. Васильков Г. Видавництво "Пролетарий" // Червона преса. – 1925. – №3. – С. 76.
33. Постанова Колегії НКО "Про розвиток і зміцнення краєзнавчої роботи" // Декадник краєзнавства: зб. статей. – Х.: Рад. школа, 1932. – С. 37.
34. Боровинский Ю.М. Против местного национализма в краеведении // За марксизм в советском краеведении: сб. статей. – М., Л.: Госсоцэкиз, 1931. – С. 134.
35. Мацковский М.С. Проблема понимания читателями печатных текстов (социол. анализ): автореф. дис... канд. филос. наук: 09.00.09 / Моск. госуниверситет. – М., 1973. – С. 24.
36. Пересічна орієнтаційна калькуляція для періодичних видань [1929–1930] // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 537, арк. 189.
37. Прохоров Е. П. Журналистика – "четвертая власть"? (СМИ как социальный институт) // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 10. Журналистика. – 1993. – №2. – С. 5.
38. Від редакції // К. – 1927. – № 1. – С. 1.
39. Криворотченко М. Чергові завдання Українського комітету краєзнавства // К. – 1927. – № 1. – С. 3.
40. Социология журналистики: Теория, методология, практика / Е.П.Прохоров, И.Д.Фомичева, Л.Г.Свитич и др./ Под ред. Е.П.Прохорова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1981. – С. 51.
41. Петров М.К. Социально–культурные основания развития современной науки. – М.: Наука, 1992. – С. 27.
42. Там само.
43. Нечиталюк М.Ф. Про методику вивчення та принципи видання пресових текстів (деякі питання текстології) // Українська періодика: історія і сучасність. Доп. та повідомл. третьої Всеукр. наук.-теорет. конф. 22–23 грудня 1995 р.; / Ред. кол.: М. М. Романюк (відп. ред.) та ін. – Львів: ЛНБ ім. В. Стефаника, 1995. – С. 22.
44. Криворотченко Михайло Григорович // ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.12. – Спр.3872. – 39 арк.; Бездрабко В. М. Криворотченко й ідея соціального музею // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. пр. молодих вчених. – Х.: Б. в., 1997. – Вип. 2. – С. 14–19.
45. Криворотченко Михайло Григорович // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 3872, арк. 9–21.
46. Криворотченко М. Чергові завдання Українського комітету краєзнавства // К. – 1927. – № 1. – С. 2-5; Його ж. Місто і краєзнавство // К. – 1928. – №4. – С. 1–4; Його ж. Організаційні форми краєзнавчого руху // К. – 1928. – №5. – С. 1–5 та ін.
47. Криворотченко М.Г. Чергові завдання Українського комітету краєзнавства // К. – 1927. – №1. – С. 2–5; Його ж. До жовтневих роковин // К. – 1927. – №2. – С. 1–3; Його ж. Чергові завдання: До обліку краєзнавчих об'єктів // К. – 1928. – №2/3. – С. 1–4; Його ж. До справи соціалістичного змагання //К. –1929. –№1 –2. –С. 1 –4; Його ж. На порозі третього року // К. – 1930. – №1-5. – С. 1–3.
48. Дубняк К. Підвищення врожайності і краєзнавство // К. – 1928. – №6/10. – С. 1–4; Левицький М. До скликання всеукраїнського краєзнавчого з'їзду // К. – 1929. – №3/10. – С. 1–4; Яната О. Державні завдання краєзнавства // К. – 1928. – №1. – С. 1–3.
49. Рудницький С. Радянська туристика: Одна з підойм краєзнавства // К. – 1928. – №2/3. – С. 8.
50. Дубняк К. Вивчення продуктивних сил і краєзнавство // К. – 1927. – №1. – С. 5–9; Його ж. Районування й краєзнавство // К. – 1927. – №2. – С. 4–8; Його ж. Підвищення врожайності і краєзнавство // К. – 1928. – №6/10. – С. 1–4.
51. Геринович В. До історії шовківництва на Західній Придністрянщині (в межах УСРР) // К. – 1929. – №3/10. – С. 69–74.
52. Геринович В. Вірмени у Кам'янці // К. – 1928. – №1. – С. 20–25; Його ж. Євреї у Кам'янці (до історії заселення Кам'янеччини) // К. – 1929. – №3/10. – С. 44–48; Його ж. Кам'янець на Поділлі // К. – 1930. – №1-5. – С. 8-16; Його ж. Наші Товтри // К. – 1930. – №1/5. – С. 16–29.

53. Соловей Д. З нотаток подорожнього // К. – 1927. – №3. – С. 24–25; Його ж. Село Кишінька (Кременчуцька округа) //К. – 1930. – №1-5. – С. 36–53; Його ж. До опису виробництва самогону на селі. План до опису виробництва самогонки на селі // К. – 1928. – №4. – С. 8–11.

54. Ялі Сава Георгійович // ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп. 8970. – Спр. 1548. – Арк.1–3.

55. Скрипник Т.А. Етнографічні музеї України. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 158.

56. Кочергин А., Коган В.З. Проблемы информационного взаимодействия в обществе: филос. -социол. анализ. – М.: Наука, 1980. – С. 57–59; 55–60.

57. Верховская А.И. Письмо в редакцию и читатель. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1972. – С. 56–57; Фомичёва И.М. Печать, телевидение и радио в жизни советского человека. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1987. – С. 100.

58. Фомичёва И.М. Печать, телевидение и радио в жизни советского человека. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1987. – С. 101.

59. Грушевський М. Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання // Україна. – 1925. – № 5. – С. 3–13; Лобода А. Сучасний стан і чергові завдання української етнографії // Етнографічний вісник (далі – ЕВ). – 1925. – Кн.1. – С. 1–11; Петров В. Місце фольклору в краєзнавстві // ЕВ. – 1925. – Кн.1. – С. 12–21.

60. Перша Всеукраїнська конференція краєзнавства // Життя і революція. – 1925. – № 6/7. – С. 110.

61. Криворотченко М. Чергове завдання Українського комітету краєзнавства // К. – 1927. – № 1. – С. 2–5; Його ж. На порозі третього року // К. – 1930. – №1/5. – С. 1–3.

62. Дубняк К. Вивчення продуктивних сил і краєзнавство // К. – 1927. – № 1. – С. 5–9; Його ж. Районування і краєзнавство // К. – 1927. – № 2. – С. 4–8; Левицький М. До скликання всеукраїнського краєзнавчого з’їзду // К. – 1929. – № 3/10. – С. 1–4; Яната О. Державні завдання краєзнавства // К. – 1928. – № 1. – С. 1–3 та ін.

63. Зайцев Д. Методика краєзнавчої роботи // К. – 1927. – № 3. – С. 2–4.

64. Гнатюк С. Фотографія у краєзнавчій роботі //К. – 1928. – № 4. – С. 4–8; 1928. – № 5. – С. 5–10; Криворотченко М. Організаційні форми краєзнавчого руху // К. – 1928. – № 5. – С. 2.

65. Криворотченко М. Радянське краєзнавство в умовах соціалістичної реконструкції // Декадник краєзнавства: зб. статей. – Х.: Рад. школа, 1932. – С. 5.

66. Бездрабко В. Журнал “Краєзнавство” як джерело інформації з історико-краєзнавчих питань // Материалы и тезисы научной конференции, посвященной 30-летию кафедры историографии, источниковедения и археологии ХГУ (II Астаховские чтения) 1–2 ноября 1994 г. – Х.: Б.и., 1994. – С. 114–115.

67. Статут краєзнавчих товариств // К. – 1927. – №1. – С. 36.

68. Тронько П.Т. Развитие исторического краеведения на Украине: опыт, проблемы, перспективы // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики: сб. статей. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 9.

69. Звіт Українського комітету краєзнавства на 1 січня 1929 року // К. – 1928. – № 6/10. – С. 93.

70. Медведев В.А. Развитой социализм: Вопросы формирования общественного сознания. – М.: Политиздат, 1980. – С. 86.

71. Заремба С. З. Українське пам’яткознавство: історія, теорія, сучаснісь. – К.: Логос, 1995. – С. 350.

72. Загальні підсумки // Бібліотечний журнал. – 1925. – №3. – С. 22.

73. Заремба С. З. Українське пам’яткознавство: історія, теорія, сучаснісь. – К.: Логос, 1995. – С. 346–348.

74. Лазарис А. 1-а Всеукраїнська конференція краєзнавства //Шлях освіти. – 1925. – №5/6. – С. 254.

75. Іваницький В.Ф. Підготування наукових робітників у галузі бібліотекознавства та бібліографії // Бібліотечний збірник. – 1927. – № 3. – Ч.2. – С. 93–105.

76. Отамановський В.Д. Бібліографія краю (“топобібліографія”), як одне з основних завдань наукової бібліотеки, та організація топобібліографічної праці на Україні // Бібліотечний збірник. – 1926. – № 1. – С. 78–81; Постернак С. Стан і перспективи наукової праці на Україні та погодження її з працею наукових установ СРСР // Життя й революція. – 1925. – №2. – С. 37–39; Ясинський М. Чергова краєзнавча робота бібліотек // Зоря. – 1925. – №1. – С. 21–22 та ін.

77. Заремба С. З. Українське пам’яткознавство: історія, теорія, сучасність. – К.: Логос, 1995. – С. 353.

78. Козаченко А. Краєзнавча бібліографія. Бібліотечка для початкуючого краєзнавця // К. – 1927. – № 1. – С. 32.

79. Зайцев Д. Бібліотека краєзнавця-натураліста // К. – 1928. – № 6/10. – С. 83–87.

80. Звіт Українського комітету краєзнавства на 1 січня 1929 року // К. – 1928. – № 6/10. – С. 94.

81. Козаченко А. Організація бібліографічної роботи в краєзнавчих осередках // К. – 1927. – № 3. – С. 11–15.

82. Козлов В.Ф. Вопросы исторического краеведения в журнале “Советское краеведение” (1930–1936) // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики: сб. статей. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 49.

83. Дубняк К. Вивчення продуктивних сил і краєзнавство // К. – 1927. – № 1. – С. 5–9; Його ж. Підвищення врожайності і краєзнавство // К. – 1928. – № 6/10. – С. 1–4 та ін.

84. Закревська Г. Мінеральна сировина Київської округи // К. – 1928. – № 6/10. – С. 33–45.

85. Козубовський Ф. Геологічні досліди на Коростенщині // К. – 1928. – № 5. – С. 11–18.

86. Лавренко Є. Рослинність цілинних степів України і їх охорона // К. – 1928. – № 6/10. – С. 20–32; Лавренко Є., Погребняк П. Лісові пам’ятки природи на Україні та їх охорона // К. – 1929. – № 3/10. – С. 10–30.

87. Рудницький С. Радянська туристика: Одна з підойм краєзнавства // К. – 1928. – № 2/3. – С. 8–13.

88. Фещенко А.. Корсунські острови та їх околиця // К. – 1928. – № 4. – С. 13–19; Якуша Я. Територія Дніпрових порогів (географічний нарис) // К. – 1928. – № 2/3. – С. 22–45 та ін.

89. Кравченко В. Легенди і перекази волинського села // К. – 1929. – № 3/10. – С. 48–57.

90. Фуклєв [М].Прислів’я та приказки в трудовому процесі болгарських колоній Мелітопольщини // К. – 1928. – № 1. – С. 13–15.

91. Занфірова Н. З побуту Кременччуччини (с. Куцеволівка) // К. – 1928. – № 4. – С. 29–32; №5. – С. 18–25; Його ж. Казки та оповідання села Куцеволівка (Кременччуччина) // К. – 1929. – № 3/10. – С. 58–69.

92. Сав’як І. Чинбарство м. Новомосковська: історично-економічний нарис // К. – 1927. – № 2. – С. 21–26; Соловей Д. З нотаток подорожнього // К. – 1927. – № 3. – С. 24–25; Червяк К. Килимарство на Коростенщині // К. – 1929. – №3/10. – С. 13–44; Устенко М. Ознаки цехового побуту в с. Дибинцях на Білоцерківщині // К. – 1930. – № 1/5. – С. 60–62.

93. Горват М.До справи відродження шовківництва на Харківщині //К. –1929. – №1/2. – С. 44–48; Молоків-Журський П.Кременчуцька беконна фабрика //К. – 1928. – №2/3. – С. 14–22;Тисаревський С. Вимерлі та вимираючі звірі Лубенщини //К. – 1928. – №1. – С. 10–13 та ін.

94. Ворожбит Г. До справи вивчення причин дитячої смертності на селі (з анкетою) // К. – 1929. – № 1/2. – С. 4–9.

95. Пашківський А. Спроба опису деяких діалектовідмін на Білоцерківщині // К. – 1928. – № 6/10. – С. 52–56; Його ж. “Блатні” слова в обіхідці білоцерківської шкільної молоді // К. – 1929. – № 3/10. – С. 74–77.

96. Випис із протоколу 239/129 малого засідання Президії ВУЦВК від 14 грудня 1923 р. // ЦДАВО України, ф. 413, оп.1, спр. 2, арк. 58.

97. Постановления…// Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств 8-11 января 1927 года. – Х: Б.и., 1927. – С. 180–215.

98. Рихлік Є. Кабінет нацмен // Вісті ВУАН. – 1930. – №2. – С. 40.

99. Ялі С. Краєзнавча робота нацменшостей // К. – 1927. – № 1. – С. 16–17; Його ж. До справи вивчення грецького населення на Україні // К. – 1927. – № 2. – С. 30–33; Його ж. До історії грецької колонізації на Україні (в зв’язку з 150-ми роковинами переселення греків з Криму на Азовське узбережжя) // К. – 1928. – № 6/10. – С. 57–68; Його ж. З наслідків здійснення національної політики в АМСРР // К. – 1929. – № 1/2. – С. 49–58 та ін.

100. Геринович В. Вірмени в Кам’янці // К. – 1928. – № 1. – С. 20–25; Його ж. Євреї в Кам’янці (до історії заселення Кам’янеччини) // К. – 1929. – № 3/10. – С. 44–48.

101. Геринович В. Кам’янець на Поділлі // К. – 1930. – № 1/5. – С. 8–16.

102. Лутай Ф. До історії заснування села Жеребця на Запоріжжі та заселення Жеребецького району (по матеріалах для історично-статистичного опису, зібраних на підставі церковного архіву Миколаївської церкви С. Жеребця) // К. – 1927. – № 3. – С. 23–27; Соловей Д. Село Кишінька (Кременчуцька округа) // К. – 1930. – № 5. – С. 36-53; Тарновський Д. До історії заселення річки Вовчої // К. – 1928. – № 4. – С. 25–28 та ін.

103. Бездрабко В. Досвід історіографії з актуальних питань краєзнавчої педагогіки // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. праць молодих вчених. – Х.: Б.в., 1998. – Вип. 3. – С. 15.

104. Бездрабко В.В. ХІНО та журнал “Краєзнавство” // Українська періодика: історія та сучасність. Матеріали ювіл. наук. конф., присвяченої 70-річчю багатотиражної газети “Харківський університет” – Х.: Вид-во Харк. ун-та, 1998. – С. 31–38.

105. Зайцев Д. Краєзнавство і шкільний програм // К. – 1927. – № 1. – С. 9.

106. До управління науковими установами УРСР від УКК // ЦДАВО України, ф. 166, спр. 434, арк. 78.

107. Волинська округа // К. – 1927. – №1. – С. 24; Геринович В. Кам’янецька оруга // К. – 1927. – №1. – С. 27; Зеленський І. Лубенський педтехнікум // К. – 1928. – №6/10. – С. 49; Ізюмська округа // К. – 1927. – №1. – С. 25; Лубенська округа // К. – 1927. – №1. – С. 26; Молоків-Журський [П.] Кременчуччина // К. – 1928. – №2/3. – С. 48; Молоків-Журський П. Кременчуцька округа: Рік праці Кременчуцького краєзнавчого товариства // К. – 1928. – №6/10. – С. 74; Одеська округа // К. – 1927. – №1. – С. 30.

108. Ковалівський П. “Краєзнавство”: щомісячний орган Українського комітету краєзнавства. Ч.ч. 1. та 2. 1927 рік // Червоний шлях. – 1927. – №9/10. – С. 241.

109. Краєзнавство: [Бібліографія] // Погода й життя. – 1927. – №5/6. – С. 91.

110. Павлов-Сильванский Н. Новый этап в развитии краеведческого движения на Украине // Изв. ЦБ краеведения. – 1927. – №5. – С. 152.

111. Дложевський С. “Краєзнавство”: щомісячний орган Українського комітету краєзнавства; Харків, №№1, 2, 3, 1927 // ЕВ. – 1928. – Кн. 6. – С. 115–117.

Валентина Бездрабко

Журнал «Краеведение» 1920–1930-х гг.: юбилейные размышления

В статье раскрыто становление и функционирования журнала Украинского комитета краеведения – “Краєзнавство”, определено его место и роль в краеведческих исследованиях 1920–1930-х гг., достижения и просчеты в созидании исторической регионалистики в Украине.

Ключевые слова: *краеведение, историческая регионалистика, журнал, Украинский комитет краеведения.*

Valentyna Bezdrabko

Magazine "Krayeznavstvo" in 1920-1930's.: anniversary reflections

The article revealed the formation and functioning of the Ukrainian Committee of the Local History magazine - "Krayeznavstvo", determined by its place and role in local history studies in 1920-1930's., achievements and failures in the creation of the historic regionalism in Ukraine.

Key words: *ethnography, historical regionalism, the magazine, the Ukrainian Committee of the local lore.*

УДК 908 (477) «19»

Ольга Кашаба (м. Харків)

ЧАСОПИС «КРАЄЗНАВСТВО» ЯК ПОПУЛЯРИЗАТОР КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ В УКРАЇНІ (1927 – 1930 РР.)

Текстологічний аналіз текстуальної частини часопису дає підстави стверджувати, що на сторінках «Краєзнавства» висвітлювалися теоретичні засади загальних питань краєзнавчої справи, її методика; велося літописання історії краєзнавчих організацій, які співпрацювали з Українським комітетом краєзнавства. Журнал в 1927 – 1930 рр. відігравав значну роль в процесі об`єднання краєзнавчих сил, популяризації досягнень краєзнавчої діяльності.

Ключові слова: *історичне краєзнавство, Український комітет краєзнавства, часопис «Краєзнавство», краєзнавчий рух.*

В останні десятиліття в вітчизняній історичній науці посилився інтерес до місцевої проблематики. Серед усього іншого, це є своєрідна реакція на інтеграційні процеси, які охопили планету. Адже процес інтеграції – це не лише здобутки, а й істотні втрати. Зокрема, він несе в собі відчутну загрозу національним спільнотам і відкриває перспективи збіднення етнокультурного фонду людства. Саме в умовах глобалізації й інтеграції посилюється усвідомлення необхідності збереження національної і регіональної специфіки, що у свою чергу, викликає зростання зацікавленості широкої громадськості і спеціалістів місцевою проблематикою.

З огляду на це, підвищеної уваги дослідників вимагають проблеми розвитку краєзнавства, його інституалізації, популяризації серед громадськості. Саме тому науковий аналіз діяльності Українського комітету краєзнавства та його друкованого органу – часопису «Краєзнавство» в 1927 – 1930 рр. дає можливість не лише реконструювати історію краєзнавчого руху, але й краще збагнути ті соціально-політичні зміни, які відбувалися в нашій країні в окреслений період.

У 2012 році виповнюється 85 років славнозвісному часопису «Краєзнавство», який протягом тривалого часу виступав у ролі методичного порадника для низових краєзнавчих організацій, краєзнавців-аматорів України, був популяризатором краєзнавчого руху.

Уже на початку 1920-х років учені та краєзнавці на місцях відчули необхідність об`єднання своїх сил. Час і події вимагали створення в Україні єдиного координаційного центру, який очолив би увесь краєзнавчий рух. Першого січня 1923 року професор Харківського ІНО Дмитро Зеленін звернувся з пропозицією скликати загальні збори краєзнавців Харкова для створення міського осередку дослідників рідного краю, маючи на меті подальше перетворення його в ініціативний центр всеукраїнської організації краєзнавців.

Потреба в створенні такого центру була викликана часом. У доповідній записці Д. Зеленін визначав завдання майбутнього центру: координація роботи всіх організацій, які мають за мету вивчення місцевого краю; складання єдиного плану наукових праць під цим кутом зору; з'ясування різних потреб краєзнавчих організацій на місцях і засобів їх задоволення; врешті, популяризація самої ідеї краєзнавства, розвиток якого в УРСР, на його думку, дуже відставав, у порівнянні з іншими республіками СРСР [1, с.176 – 177].

Відтак, з 28 по 31 травня 1925 року в Харкові відбулася велика нарада – Перша Всеукраїнська конференція краєзнавства, на яку зібралися представники з усіх областей України, спеціалісти різних галузей науки, причетні до справи дослідження рідного краю. В роботі конференції брали участь музейні та архівні працівники, педагоги, географи, геологи, ботаніки, зоологи, етнографи, археологи, статистики, економісти, агрономи, метеорологи, діалектологи, пам`яткоохоронці з усіх куточків України і, звичайно ж, численні представники Академії наук та її комісій і товариств.

Обговоривши стан і завдання краєзнавства, конференція визначила такі параметри діяльності і облік усіх організацій та налагодження з ними тісного зв'язку, вироблення більш-менш однотипних організаційних форм (товариств та осередків), надання їм юридичного статусу; обмін досвідом, методична допомога; спрямування краєзнавчої роботи на дослідження питань, пов'язаних зі справою розвитку місцевого господарства.

Найважливішим результатом конференції в організаційному плані стало утворення Українського комітету краєзнавства для координації усієї роботи в загальнореспубліканському масштабі. Було прийнято «Положення про УКК», у якому визначилися його завдання:

1) облік, систематизація та організація всієї краєзнавчої роботи;

2) розроблення планів та програм різних галузей краєзнавчої роботи;

3) вивчення форм і методів краєзнавчої роботи;

4) загальне організаційне і наукове керування роботою існуючих краєзнавчих організацій і утворення нових;

5) зв'язок з центральними науковими, державними та господарськими установами, організаціями;

6) участь у наукових та громадських з'їздах, що мають відношення до краєзнавчої роботи [2, с. 67].

Члени УКК добре розуміли, що для повноцінної роботи недостатньо юридично зареєструвати краєзнавчі осередки, налагодити інститут кореспондентів. Для цього був потрібен постійний зв'язок із краєзнавчими товариствами, гуртками, зацікавленими представниками громадськості, аматорами. Такий зв'язок ставав можливим, органічним і нерозривним завдяки друкованому органу Українського комітету краєзнавства. Саме він мав стати, з одного боку, методичним органом, а з іншого – органом, де краєзнавчі організації мали б змогу друкувати результати своєї роботи, концентрувати та систематизувати краєзнавчий матеріал.

Поява журналу «Краєзнавство» була продиктована необхідністю вплинути на краєзнавчий рух як з боку УКК, який перетворився в методичний і організаційний центр, так і з боку влади. З огляду на тогочасне суспільно-політичне життя вихід часопису був логічним кроком зі сторони влади. Демонструючи ліберальне ставлення та терпимість до краєзнавчого руху в цей період, владні структури прагнули утвердитися в очах його прихильників, довести, що сповідують принципи розвитку національно-культурного життя в Україні. У той же час влада намагалася взяти під свій контроль один із чинників, що формував суспільно-політичні позиції населення.

Макет першого номеру журналу було розроблено ще в 1925 році. Але скрутне матеріальне становище гальмувало видання часопису. Грошей ледве вистачало на оренду приміщення, оплату праці. Тому УКК користувався можливостями інших періодичних видань – журналів «Знання», «Селянський будинок», газети «Народный учитель», де уміщалися як інформація про поточну роботу, так і методичні поради [3, с. 55].

Право на видання журналу колегія Наркомату освіти надала УКК 6 січня 1926 року, але із застереженням: «Ніяких дотацій од НКО на видавництво не просити» [4, с. 92]. Для порівняння Центральне бюро краєзнавства в Російській Федерації мало два друкованих органи «Краеведение» та «Известия ЦБК», що виходили регулярно за державні кошти.

8 січня 1927 року УКК ухвалив: «Приступити до видання періодичного органу в розмірі 2 друкованих аркушів, накладом в 2000 примірників» [5, арк. 33]. Було утворено «... видавничо-редакційну комісію в складі Дубняка, Криворотченка, Левицького, Немоловського, Янати» [5, арк. 33 зв.]. Для видання журналу комісія мусила скласти точний прибутково-видатковий кошторис.

19 лютого 1927 року УКК затвердив «... редакційну колегію в складі Дубняка, Зайцева, Криворотченка, Махова, редактором одностайно обрали М. Г. Криворотченка» [5, арк. 42].

Перший номер журналу «Краєзнавство» побачив світ у квітні 1927 року на друкарських верстатах найбільшого Харківського виробництва «Пролетарій», після того, як УКК мав чіткі дані про бюджет, у якому, до речі, ніяких коштів на видавничу справу передбачено не було. І все ж таки, маючи незначні операційні фонди, Комітет почав видавничу справу і спромігся випустити в 1927 році три номери; у 1928 році – десять; у 1929 році – десять номерів у трьох випусках; у 1930 році – п’ять номерів часопису. Всього світ побачило 16 000 екземплярів періодичного органу УКК [6].

За період з 1927 по 1930 рік на сторінках періодичного видання виступило 62 особи зі спеціальними матеріалами. Їм належало 127 журнальних публікацій [7, с. 25]. Журнал «Краєзнавство» в цей період об’єднував поціновувачів української історії, географії, природознавства, етнографії тощо. Він охоче надавав шпальти як науковцям, так і аматорам, публікував численні передові статті, у яких узагальнювалася наявна практика краєзнавчих досліджень, розв’язувалися актуальні краєзнавчі питання. Отже, адресувався він у першу чергу низовим краєзнавчим товариствам, гурткам, музеям, школам, політосвітнім установам, працівникам освіти і культури.

Друкований орган УКК виходив майже щомісяця, крім липня і серпня (10 номерів на рік). Перший номер журналу відразу привернув до себе увагу науково-краєзнавчої громадськості і був схвально прийнятий. Редакційна стаття «Чергові завдання Українського комітету краєзнавства» за підписом М. Г. Криворотченка визначила коло завдань, які мав розв’язувати Комітет, основні напрями роботи всіх краєзнавчих організацій України. К. Дубняк статтею «Вивчення продукційних сил і краєзнавство» привертав увагу до основного, на думку тогочасного керівництва УКК, завдання – переводу традиційного регіонального дослідництва в русло виробничого краєзнавства. У цьому номері був поданий для використання типовий статут окружного товариства і розмаїта хроніка життя краєзнавчих організацій – вісті з Вінницької, Волинської, Коростенської, Кам`янецької, Лубенської, Ізюмської та Дніпропетровської округи.

У статті «Від редакції» охарактеризовано стан краєзнавства в республіці: «Краєзнавчі сили розкидано по найдальших кутках України. Окремі краєзнавці, ба навіть гуртки й товариства проміж себе не зв’язані, часто не знають про своє сусіднє існування, здебільшого одірвані від культурних осередків, лишаються напризволяще, проводять роботу помацки й самотужки. Наслідки їхньої роботи гинуть, не відомі для інших дослідників і для широкої науки» [8, с. 35]. Зважаючи на такий стан, журнал поставив собі за головну мету об’єднати краєзнавчі сили, популяризувати набутий досвід, своєчасно повідомляти про новини краєзнавчої думки в Україні та за її межами.

Журнал «Краєзнавство» є цінним джерелом інформації про форму і зміст краєзнавчої роботи. Текстологічний аналіз текстуальної частини часопису, її внутрішньої структури, змісту, можливих еволюційних змін дає підстави стверджувати, що на сторінках «Краєзнавства» висвітлювалися теоретичні засади загальних питань краєзнавчої справи, її методика, публікувалися матеріали, що ілюструють досягнення в справі вивчення окремих регіонів ученими й аматорами; подавалася спеціальна бібліографія; велося літописання історії краєзнавчих організацій, які співпрацювали з Українським комітетом краєзнавства. Завдяки цьому журнал є таким джерелом, яке концентрувало в собі широкий за формою, багатоманітний за змістом матеріал.

Часопис складався з семи розділів. На сторінках загального розділу друкувались настановні статті вченого секретаря УКК, головного редактора Михайла Криворотченка («Чергові завдання Українського комітету краєзнавства», «Чергові завдання. До обліку краєзнавчих об'єктів», «До справи соціалістичного змагання» та ін.), Костя Дубняка («Вивчення продукційних сил і краєзнавство» та ін.), у яких формулювалися офіційні вимоги: «... віддати свою працю на потребу реалізації завдань соціалістичної реконструкції народного господарства», створити виробниче краєзнавство. Отже, в цьому розділі висвітлювалися загальні питання, державні завдання, теоретичні основи, напрями роботи на місцях [9].

У другому розділі містилися матеріали, присвячені методиці краєзнавчої роботи. Аналіз публікацій із сучасної точки зору демонструє недосконалість методичних рекомендацій. Дописувачі розділу вимагали надати краєзнавству науковості, системності, плановості, вважаючи це запорукою успіху. Вони робили спроби відшукати шляхи популяризації краєзнавчої роботи, упорядкувати організаційно неоформлені і навіть стихійні краєзнавчі дослідження [10].

Наступний розділ – «Шкільне краєзнавство». Ця рубрика формувалася за принципом чергування матеріалів або дописів науково-методичного та практичного характеру з метою сприяння діалогу між «генераторами» ідей і їх «реалізаторами», виробленню досконалих програм, форм, методів краєзнавчої роботи в школі [11]. На шпальтах рубрики публікувалися різного роду програми, які стосувалися вивчення рис життя селянського і міського населення [12]. Редакція, публікуючи програми дослідження навколишнього світу, історії та сучасного соціально-економічного стану свого краю, не переслідувала мети нав'язати їх у вигляді обов'язкових, а лише пропонувала як зразок. На сторінках цього розділу постійно дискутувалася низка питань. Найбільш жваво з них обговорювалися проблеми підготовки вчителів-краєзнавців, складання спеціальних програм із предмета, можливість використовувати інтерактивну частину навчального плану на шкільні краєзнавчі дослідження, намагання охопити й об'єднати учнів позашкільною діяльністю на базі краєзнавства.

Часопис «Краєзнавство» не тільки робив спроби висвітлити загальні теоретичні проблеми, надати методичну допомогу, він перетворився на стрижень краєзнавчого руху, намагаючись надати плановості краєзнавчій діяльності всіх рівнів і, в першу чергу, громадським формам роботи.

Тому на сторінках журналу можна спостерігати дуже різні матеріали, програми та рекомендації з вивчення краю. Дописувачі розповідали про дослідження міст і сіл, кустарне виробництво [13]; про всебічне вивчення життя і побуту національних меншин [14]; знайомили читачів із новими засобами краєзнавчої роботи, зокрема фотографуванням, яке в той час тільки набуло поширення [15].

Редакція часопису намагалася уникнути поверховості в своїй роботі, тому надавала всебічну допомогу краєзнавцям-аматорам. Важливою була спроба ознайомити останніх із новинками тематичної літератури. З цією метою в журналі виділили окрему рубрику «Бібліографія». На її шпальтах наводилися рекомендовані списки краєзнавчої літератури та робився огляд нових надходжень.

З 1928 року було започатковано рубрику «Наш край», де друкувалися цікаві відомості про окремі регіони України. Тематика статей була різноманітною, але перевага віддавалася історії, етнографії, географії.

Особливо цінну інформацію редакція вміщувала в рубриці «Життя краєзнавчих організацій», що справді слугувала об'єднанню сил на основі обміну досвідом організаційної і творчої роботи на місцях. Тут маємо широкі довідки про діяльність осередків у Вінницькій, Кам`янець-Подільській, Харківській та інших округах. Надруковано методичні та інші матеріали УКК, що, безперечно, були дуже потрібні на місцях.

Таким чином, журнал «Краєзнавство» в 1920-ті – на поч. 1930-х років відігравав значну роль в об`єднанні дослідників-краєзнавців, як науковців, так й аматорів. Редколегія журналу ставила перед собою головне завдання – згуртувати краєзнавчі сили, поширити різноманітні форми роботи, зміцнити зв'язки між організаціями, популяризувати досягнення краєзнавчої діяльності – яке, на наш погляд, було гідно виконано.

Як уже зазначалося, УКК не мав достатньо грошей для друку часопису, тому шукав різні можливості для популяризації видавничого органу, намагаючись розширити коло передплатників.

З метою залучення вчительства до співпраці в журналі, Український комітет краєзнавства на початку 1928 року звернувся з листом до окружних інспектур освіти. У ньому зазначалося: «За останні два роки по школах соцвиху досить широко розвивається краєзнавча робота. УКК при Укрнауці ухвалив рішення безкоштовно розіслати по школах соцвиху комплекти журналу «Краєзнавство» за перший рік видання. Зважаючи на обмеже-

ну кількість комплектів, Комітет просить дати адреси тих шкіл вашої округи, де найактивніше проводиться краєзнавча робота або організовані шкільні краєзнавчі гуртки. На вашу округу може бути вислано 20 комплектів» [Цит.: 3. с. 56]. Але, незважаючи на те, що передплатна ціна часопису складала 0,3 крб. за примірник, збільшити читацьку аудиторію журналу не вдалося. Постійних передплатників було близько 350 чоловік.

Уже в квітні 1928 року на черговому засіданні УКК ухвалив: «Визнати стан журналу за катастрофічний. Для дальшого видання потрібна негайна дотація щонайменше 3 000 крб.» [16, арк. 59]. Комітет знову звернувся до Укрнауки по дотацію. У 1928 році тираж часопису було зменшено до 1000 примірників. Останні номери «Краєзнавства» датуються 1930 роком. Через складні умови, у яких опинився журнал, а також унаслідок загострення суспільних відносин часопис припинив своє існування, багато зробивши для організаційно-методичного обслуговування краєзнавчого руху.

У 1993 році часопис було відроджено. Сьогодні журнал «Краєзнавство» продовжує слугувати ідеям національно-культурного розвитку, утвердженню поваги та любові до рідної землі, до вікових традицій українського народу. Своїм авторитетом журнал завдячує, зокрема, виступам на його сторінках відомих керівників, діячів історичної науки та культури України. Про внесок журналу в розробку історичної регіоналістики, історії повсякденності, краєзнавства, локальної історії, у висвітленні питань історії краєзнавчого руху свідчить і той факт, що з часу відродження обсяг журналу склав більше 200 умовних друкованих аркушів. Безумовно, що редколегія часопису «Краєзнавства» і в майбутньому відіграватиме значну роль у розвитку краєзнавчого руху в Україні, а сам журнал буде його своєрідним літописом.

Джерела та література

1. Дем’янчук Г. С. Українське краєзнавство: сторінки історії. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2006. – 296 с.
2. Теодорович А. Діяльність Українського комітету краєзнавства (УКК) в добу українізації // Історія України: маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – Вип. 6. – К., 1999. – С. 66 – 72.
3. Прокопчук В. С. Український комітет краєзнавства на етапі становлення (1925 – 1929 рр. XX ст.) // Краєзнавство. – 2005. – № 1 – 4. – С. 51 – 57.
4. Звіт Українського комітету краєзнавства // Краєзнавство. – 1929. – № 6 – 10. – С. 90 – 96.
5. Протоколи засідань та положення про УКК. Статути місцевих краєзнавчих товариств (1927 – 1929 рр.) //ЦДАВО. – Ф. 166, оп.6, спр. 8594. – 61 арк.
6. Бездрабко В. В. Часопис «Краєзнавство» та краєзнавча справа в Україні (кінець 1920-х – початок 1930-х років): Монографія. – Київ - Кам`янець-Подільський: ПП Мошак М. І., 2005. – 224 с.
7. Савчук В. О. Журнал «Краєзнавство» як феномен краєзнавчого руху в Україні // Краєзнавство. – 2002. – № 1 – 4. – С. 25 – 26.
8. Від редакції // Краєзнавство. – 1927. – № 1. – С. 35.
9. Зайцев Д. Методика краєзнавчої роботи // Краєзнавство. – 1927. – № 3. – С. 1 – 6; Криворотченко М. До жовтневих роковин // Краєзнавство. – 1927. – № 2. – С. 1 – 4; Криворотчекно М. Місто і краєзнавство // Краєзнавство. – 1928. – № 4. – С. 1 – 4; Ялі С. Краєзнавча робота серед національних меншин // Краєзнавство. – 1927. – № 1. – С. 16 – 19; Яната О. Державні завдання краєзнавства // Краєзнавство. – 1928. – № 1. – С. 1 – 4 та ін.
10. Криворотченко М. На порозі третього року // Краєзнавство. – 1930. – № 1. – С. 1 – 5; Криворотченко М. Організаційні форми краєзнавчого руху // 1928. – № 5. – С. 1 – 5; Криворотченко М. Чергові завдання УКК // Краєзнавство. – 1927. – № 1. – С. 1 – 3 та ін.
11. Бездрабко В. В. Історіографічні спостереження за розвитком краєзнавства в Україні (1920 – 1930- рр.) // Краєзнавство. – 2002. – № 1 – 4. – С. 16 – 21.
12. Зайцев Д. Краєзнавство і шкільна програма // Краєзнавство. – 1927. – № 1. – С. 9 – 14; Курило-Кримчак А. Про краєзнавчу роботу в школі // Краєзнавство. – 1928. – № 6 – 10. – С. 14 – 16; Вивчення села (зразкова програма) // Краєзнавство. – 1927. – № 3. – С. 14 – 16; Дослідження кустарних промислів // Краєзнавство. – 1927. – № 2. – С. 10 та ін.
13. Кравченко В. Програма вивчення гончарства // Краєзнавство. – 1927. – № 2. – С. 11 – 15 та ін.
14. Ялі С. До історії грецької колонізації // Краєзнавство. – 1928. – № 6 – 10. – С. 7 – 9; Ялі С. Участь греків у революційному русі України // Краєзнавство. – 1927. – № 2. – С. 5 – 8 та ін.

15. Гнатюк С. Фотографування в краєзнавчій роботі // Краєзнавство. – 1928. – № 4. – С. 4 – 8.
16. Матеріали про організацію і діяльність УКК (1926 – 1930 рр.) // ЦДАВО. – Ф. 166, оп. 6, спр. 8595. – 128 арк.

Ольга Кашаба

Журнал «Краеведение» как популяризатор краеведческого движения в Украине (1927 – 1930 гг.)

Текстологический анализ текстуальной части журнала позволяет сделать выводы, что на страницах «Краеведение» освещались теоретические вопросы краеведения, методика проведения краеведческих исследований; велось летопись истории краеведческих организаций, которые сотрудничали с Украинским комитетом краеведения. Журнал в 1927 – 1930 гг. играл значительную роль в процессе объединения краеведческих сил, популяризации достижений краеведческой деятельности.

Ключевые слова: *историческое краеведение, Украинский комитет краеведения, журнал «Краєзнавство», краеведческое движение.*

Olga Kashaba

The Journal «Regional Studies» as a popularizer of regional movement in Ukraine (1927 - 1930)

The textological analysis of the textual part of the journal gives reason to believe that the pages of "Regional Studies" discovered theoretical basis of the general case of local history and its methods; the chronicle of the history of regional organizations that cooperated with the Ukrainian Committee of regional studies was conducted. In 1927 – 1930 the journal played a significant part in the process of regional forces unification and the popularization of regional activity achievements.

Key words: *historical regional studies, the Ukrainian Committee of regional studies, the journal "Regional Studies", regional movement.*

ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОГО КРАЄЗНАВСТВА

УДК 930.2 (4-11) "19" : 929

Віталій Тельвак, Вікторія Тельвак (Дрогобич)

ПОЛЬСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО ТА РОЗВИТОК КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ В ГАЛИЧИНІ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

У статті досліджено шляхи організації історико-краєзнавчої діяльності, що її проводило Історичне товариство у Львові до вибуху першої світової війни. Розкрито особливості постання регіональних осередків у Галичині. Виявлено впливи набутого організаційного досвіду на подальші шляхи організації краєзнавчої роботи.

Ключові слова: *Польське історичне товариство, краєзнавство, Ксаверій Ліске.*

Сучасний бурхливий розвиток історико-краєзнавчих досліджень, пошук нових шляхів та оптимальних форм і методів дослідницької роботи змушує більш уважно придивитись до наявного досвіду. Галицьке краєзнавство вже віддавна є об'єктом прискіпливої уваги дослідників. Йому присвячені численні наукові конференції, збірки статей, дисертаційні дослідження. Проте більшою мірою вони зосереджені на вивченні вітчизняної практики історико-краєзнавчої роботи. Це дещо збіднює наші уявлення про галицьке краєзнавство, оскільки осторонь залишається пласт унікального досвіду сусідів-поляків, що мали надзвичайно потужні напрацювання у цій галузі. Особливо цінною нам видається реконструкція перших спроб запровадження системної краєзнавчої роботи, спрямованої на залучення широких верств місцевої інтелігенції. Однією з таких спроб була широка програма організації наукових осередків на провінції, запропонована керівництвом Історичного товариства у Львові (далі - ІТЛ) наприкінці XIX ст.. Основною метою цих осередків й мала стати краєзнавчо-пошукова робота. Зазначимо, що серед різноманітних напрямків діяльності ІТЛ його регіональна політика практично незнана та ще чекає на своє ґрунтовне дослідження. Досі в літературі відомі тільки скупі факти про існування наукових гуртків на провінції, появу яких ініціювало Товариство [4, s. 155; 13, s. 13-14; 5, s. 84; 2, s. 95; 1, s. 340]. Така невивченість історико-краєзнавчих ініціатив ІТЛ у довоєнні роки не дозволяє адекватно оцінити його роботу у цьому напрямі в інші періоди діяльності. Адже, на наше переконання, досвід та врахування помилок першої хвилі поширення діяльності ІТЛ у регіони, дозволило досить успішно провести роботу по закладанню так званих Наукових станцій Польського історичного товариства у міжвоєнний час та у другій половині XX ст.. Відсутність будь-яких публікацій на цю тему змушує нас розглянути виникнення та діяльність наукових гуртків ІТЛ у тісному зв'язку зі структурно-організаційною еволюцією самого Товариства та дещо докладніше зупинитись на ідеї виникнення та шляхах реалізації його регіональної політики. На наше переконання, мета закладання та логіка діяльності наукових гуртків стане краще зрозумілою в широкому контексті краєзнавчих ініціатив організації.

Від часу свого постання у 1886 р. ІТЛ одним із найголовніших напрямків своїї діяльності бачило дослідження регіональної історії. Так, у параграфі другому Статуту важливою метою Товариства було визначено „пробудження та допомога розвитку історичних наук із особливою увагою до минулого Червоної Русі” [16, s. 1]. Таке акцентування на місцевій історії було зумовлене кількома причинами. Передусім, суспільними потребами – необхідністю задовольнити зростаючі зацікавлення громадськості минулим своєї землі. Поряд із цим, історико-краєзнавча орієнтація діяльності ІТЛ значною мірою була інспірована сусіднім досвідом німців у створенні подібного роду історичних товариств. Саме німецькі вчені вважались у той час законодавцями історичної моди. Загальновідомо, що за взірцеву модель ІТЛ служили німецькі історичні товариства, котрі переважно зосереджувались саме на місцевій історії [14, s. 10]. Зрештою, цитований параграф статуту відбивав також реальний стан речей – із 260 членів першого року існування ІТЛ переважна більшість походила з Галичини.

Проте, керівництву ІТЛ досить швидко стало зрозуміло, що конкретна реалізація зазначених завдань стала майже неможливою через відсутність виразної історико-краєзнавчої ініціативи у сере-

довищі місцевої інтелігенції. Провінційні наукові сили залишались практично поза межами діяльності Товариства, у якому більшість становила інтелігенція Львова та Кракова. Про певну індиферентність провінційної інтелігенції до справ ІТЛ деякою мірою свідчить перелік передплатників органу Товариства „Kwartalnika Historycznego" – ми бачимо, що серед них надзвичайно незначною є частка мешканців провінційних містечок і сіл.

Такий сумний стан речей викликав занепокоєння у керівництва ІТЛ, передусім, його першого голови Ксаверія Ліске, що був справжнім ініціатором його регіональної стратегії. З метою якісної зміни ситуації, К.Ліске вирішив винести це надзвичайно важливе, на його переконання, питання на представницький форум Другого з'їзду польських істориків, що відбувався під егідою ІТЛ у Львові у липні 1890 р. Оскільки сам голова Товариства був тяжко хворий та прикутий до ліжка, його доповідь під назвою "В який спосіб вдалось би пробудити та розвинути науковий рух на провінції" було оголошено на засіданні з'їзду 19 липня 1890 р. секретарем Освальдом Бальцером. У доповіді К.Ліске поставив перед учасниками з'їзду засадниче запитання: „Пізнаємо цілість історії Польщі, але не пізнаємо її історій провінційних і локальних, а чи можемо докладно пізнати цілість, не знаючи її частин?". Автор доповіді змалював слабкість наукового життя на провінції, показав недостатні зв'язки ІТЛ з місцевою інтелігенцією та виступив із пропозицією створення наукових гуртків з метою організації регіональних досліджень у відповідних містах та містечках. Це, на думку К.Ліске, дозволило би не тільки пробудити історико-краєзнавчий рух, але й поглибити зацікавлення історією на провінції та збільшити кількість членів ІТЛ. Він був переконаний, що „без пробудження наукового життя на провінції ніколи не дійдемо до позитивних результатів на будь-якому полі гуманітарних наук", і „навіть природничі науки не обійдуться без такої допомоги на провінції". З метою втілення цієї ініціативи голова організації пропонував з'їзду прийняти відповідну ухвалу та рекомендувати ІТЛ відповідним чином внести зміни до статуту. Доповідь закінчувалася такими словами: „Моя пропозиція звучить наступним чином: Високе зібрання ухвалює: закликається Історичне товариство, щоби згідно з висловленими у цьому рефераті пропозиціями одразу приступило до заснування наукових гуртків із визначеною вище метою у відповідних містах і містечках нашого краю" [11, s. 4]. Доповідь К.Ліске викликала жваве обговорення на з'їзді, в якому взяли участь такі видатні польські історики як О.Бальцер, В.Закшевський, М.Соколовський, С.Кубішталь, Ю.Пшевіцький, Б.Дембіцький, К.Равер та багато інших [12, s. 133-140]. Інтенсивність обговорення перспектив регіональної політики ІТЛ свідчила про актуальність запропонованих ініціатив, їх назрілість та важливість для подальших шляхів розвитку польської історичної науки. Підтримавши пропозиції, висловлені у рефераті К.Ліске, з'їзд прийняв ухвалу, згідно з якою Товариству рекомендувалось внести у статут організації відповідний пункт, який уможливив би юридично утворення та функціонування наукових гуртків на провінції.

Зауважимо, що ще задовго до офіційного прийняття змін до статуту ІТЛ, одразу після з'їзду, голова Товариства К.Ліске та секретар О.Бальцер створили окремий комітет для реалізації нових регіональних принципів у діяльності організації. До нього увійшли: професор В.Абрахам, професор О.Бальцер, доктор Л.Фінкель, професор В.Лозинський, професор Т.Войцеховський [6]. Комітет зайнявся розглядом організаційних моментів постання та функціонування наукових гуртків. Проте не очікуючи на результати роботи комітету, К.Ліске та О.Бальцер з особистої ініціативи, з метою вивчення ситуації на провінції, розіслали до 20 листів відомим діячам у різні містечка Галичини [19, s. 537]. У цих листах містився заклик до закладання наукових осередків, а також проекти статутів майбутніх гуртків, що їх автори листів просили ретельно обговорити. На ці листи охоче відгукнулась провінційна інтелігенція декількох галицьких містечок. Таким чином постали перші три гуртки у Дрогобичі, Тернополі та Бучачі. Активісти новостворених осередків одразу запросили організаційну та консультативну допомогу у керівництва ІТЛ. З метою розв'язання проблеми надання такої допомоги новим гурткам, керівниками ІТЛ було вирішено активізувати розробку змін до статуту організації. Проте ця робота була призупинена через смерть К.Ліске 27 лютого 1891 р. Справа організації наукових осередків перейшла до рук нового керівництва, та через організаційні зміни всередині ІТЛ була на деякий час відсунута. Реферат К.Ліске та рекомендація історичного з'їзду обговорювалися на численних засіданнях ІТЛ і були винесені на розгляд надзвичайного загального зібрання Товариства, котре відбулось у суботу 27 червня 1891 р. Секретар

ІТЛ доктор Л.Фінкель запропонував від імені зібрання внести зміни до третього параграфу статуту в тому дусі, аби Товариству можна було закладати та підтримувати наукові гуртки на провінції. Необхідність цієї зміни, як наголошував він, виникла з мандату, який ІТЛ отримало на відповідний внесок К.Ліске від історичного з‘їзду. Доповідач зазначав, що „було то думкою померлого презеса, щоби в цілому краї розбудити науковий рух, сконцентрувати у кожному повітовому місті все живе, що може у будь-якому вигляді віддати науці свої послуги". Після виступу Л.Фінкеля зібрання одноголосно ухвалило зміну параграфа третього статуту [15, s. 946]. Відповідно до цього рішення, секретар ІТЛ Л.Фінкель направив до Галицького намісництва листа, датованого першим липня 1891 р., в якому повідомляв про зміни у статуті Товариства [20, арк. 10]. Досить оперативно, вже наступного дня, дана зміна була підтверджена Галицьким намісництвом [20, арк. 12]. В результаті цих змін у параграфі третьому статуту з‘явився новий пункт, який до цілей діяльності ІТЛ додавав „закладання по повітах наукових гуртків та допомогу для них; завданням гуртків буде схиляти своїх членів до самостійної наукової праці над минулим і теперішнім станом повіту, а заразом поширювати серед них найновіші досягнення науки" [17, s. 1]. Новою постановою було визначено також юридичний статус новозаснованих гуртків – вони, на думку учасників зборів, повинні бути повністю незалежними від ІТЛ, а не його філіями, як це передбачалось одним із проектів. Кожен науковий гурток мав право укласти власний статут відповідно до своїх потреб і подати його державній адміністрації до затвердження. Товариство ж залишало за собою ініціативу в закладанні нових наукових гуртків. Проте, оскільки всі новозасновані гуртки домагалися певного зв‘язку з ІТЛ, воно зобов‘язувалось підтримувати їх організаційно та морально. Ці обов‘язки покладалися на керівництво Товариства. З метою втілення цієї ухвали в життя, 9 листопада 1891 р. було створено відповідну комісію, до складу якої обрано професора Т.Войцеховського, професора Л.Цвіклінського, доктора А.Чоловського, доктора Л.Фінкеля, доктора Ф.Папе, доктора А.Прохазку. Ця комісія, окрім провадження подальшого листування у справі закладання нових гуртків, зайнялась також складанням анкети для вже існуючих осередків. З метою активізації діяльності наукових гуртків комісія вирішила запросити до співпраці представників інших наук, передусім, природознавців, що й було затверджено на засіданні відділу 11 лютого 1892 р. [6, s. 463].

Для інформування громадськості про діяльність наукових гуртків та поширення їхнього досвіду по інших регіональних осередках у кожному річнику „Kwartalnika Historycznego" було введено інформаційну рубрику під назвою „Наукові гуртки". Саме ця офіційна інформація, розміщена на сторінках журналу, є для нас основним джерелом для реконструкції діяльності мережі утворених наукових гуртків.

Про перші кроки дрогобицького наукового гуртка ми дізнаємось із інформації у другому зошиті „Kwartalnika Historycznego" за 1892 рік. Зазначається, що науковий гурток у Дрогобичі став одним із перших, утворених на заклик ІТЛ. Постав він з ініціативи графа Станіслава Тарновського зі Снятинки і професора дрогобицької гімназії Францішека Зиха. До керівництва наукового гуртка увійшли: граф Станіслав Тарновський - презес; ксьондз Роман Ганчаковський - віцепрезес; професор Станіслав Беднарські - скарбник; професор Францішек Зих - секретар; а також - старший комісар шахт Юзеф Соломон Фрідберг, інженер Казимир Гонсьоровський, ксьондз, викладач закону Божого дрогобицької гімназії Амброзій Поляньский. Загальна кількість членів осередку становила сорок вісім осіб – це були представники місцевої польської інтелігенції. Проаналізувавши склад керівництва гуртка, ми можемо бачити, що його інтелектуальним центром була дрогобицька гімназія, адже саме її працівниками були Ф.Зих, С.Беднарський, А.Поляньский. Перше засідання гуртка відбулось 7 жовтня 1891 р. На цьому засіданні Ф.Зих виголосив реферат "З минулого міста Дрогобича". Головним предметом реферату була справа знаного в першій половині XVIII ст. Зельмана Вольфовича.

Друге засідання відбулось через три місяці 3 січня 1892 р. На ньому Ф.Зих зреферував доповідь першого голови Товариства К.Ліске "В який спосіб вдалось би пробудити та розвинути науковий рух на провінції" та оповів про дискусію над цим рефератом на Другому з‘їзді істориків у Львові, а С.Василевский накреслив "Програму діяльності гуртка" [6, s. 463]. Саму програму нам не вдалось розшукати, не відомо, чи була вона представлена на затвердження міській владі, оскільки сам гурток існував дуже недовго. Проте, правдоподібно, програма діяльності гуртка була зорієнтована на ті пункти, про які йшлося в рефераті К.Ліске

та що були відбиті у проекті комісії ІТЛ, а саме – історико-краєзнавча та пошукова робота. Такий висновок дотично підтверджують ті заходи, які організовував Гурток, наприклад, огляд археологічних пам‘яток, що знаходились у гміні Вацовичі.

Наступне засідання дрогобицького наукового гуртка відбулось 23 квітня 1892 р. Перша половина засідання була присвячена обговоренню реферату професора Ф.Зиха під назвою „Хмельницький у світлі найновіших історичних досліджень”. У ньому референт на підставі праць П.Куліша, М.Карпова та Т.Корзона змалював постать Богдана Хмельницького та охарактеризував його як історичного діяча [7]. Після цього слово взяв голова гуртка граф С.Тарновський, який доповів про рішення управи осередку у справі розкопування давніх могил довкола Дрогобича. Він повідомив, що в першу чергу було вирішено оглянути та докладно описати могили на „Когутику”, а щодо справи їх розкопування – звернутися за кваліфікованою допомогою та рекомендаціями до краківської академії. У звіті гуртка повідомлялося, що під керівництвом С.Тарновського місцевий осередок здійснив екскурсію на „Когутик”, де оглянув три могили та довгий рів, що скидався на старе оборонне укріплення. Також було обстежено дві могили у гміні Вацовичі. Опис цих могил та окопів, разом із кресленнями їх розташування на місцевості керівництво гуртка надіслало на експертизу до краківської академії. Наприкінці засідання було ухвалено зайнятись також описом інших подібних археологічних пам‘яток, досить численних в околицях Дрогобича. Це засідання було останнім, котре зафіксовано в офіційній документації та звітах Товариства.

Своєрідним був науковий гурток, що об‘єднував два містечка – Бучач і Чортків. Він постав з ініціативи відомого польського мистецтвознавця доктора Яна Болоза Антоневича на базі Педагогічного товариства. Гурток отримав широку підтримку серед місцевої інтелігенції, що охоче поповнювала його лави. Головою гуртка було обрано члена ІТЛ Яна Болоза Антоневича, заступником Владислава Пшибиславського. Те, що головою гуртка був мистецтвознавець, певною мірою визначило тематику доповідей на його засіданнях. Нам відомо лише про два проведених зібрання - інформація про них знаходиться на сторінках офіціозу Товариства у хроніці наукового життя. Перше засідання гуртка відбулось 2 листопада 1891 р. в Чорткові. На ньому було обговорено два реферати. Доктор Ян Болоз Антоневич виголосив доповідь „Про русько-візантійське малярство на Буковині”; а Міхал Заєць - „Про Францішка Карпінського та його значення в ліриці”. Друге засідання відбулось за місяць в іншому центрі гуртка Бучачі. На ньому також було виголошено дві доповіді: Міхал Заєць „Про школу та релігію”, та Добровольський „Про малярство руське (на підставі праці В.Лозиньского)” [6, s. 464]. Не відомо, чи проводились членами гуртка ще якісь акції - інформація про це відсутня у звітах Товариства. Зауважимо, що серед всіх наукових осередків, про діяльність яких збереглися хоч якісь дані, тільки на засіданнях цього гуртка не було присвячено жодної доповіді місцевій тематиці.

Найменше інформації збереглося про діяльність наукового гуртка у Перемишлі, що постав наприкінці вересня 1891 р. за ініціативою Владислава Лозинського, що став головою осередку. Нам лише відомо, що до управи цього гуртка належали професор Казимір Гурський – секретар, професор Харвот, Ігнатій Косцинський, Гжегож Цеглинський, Титус Слоневський, ксьондз Тшнадель та ксьондз Копко. З єдиного офіційного звіту гуртка ми дізнаємося, що його члени розробили статут, який і був затверджений галицьким намісництвом [6, s. 464].

Наймолодшим серед наукових осередків був гурток у Теребовлі, що постав другого березня 1894 р. на засаді запропонованого ІТЛ статуту. Головою гуртка було обрано С.Василевського, секретарем Ю.Байгера [9]. Діяльність осередку також зосереджувалась довкола історико-краєзнавчої тематики. Так, вже на першому засіданні гуртка 10 квітня 1894 р. було заслухано доповідь Ю.Байгера „Минуле теребовлянського повіту та його пам‘ятки”. У цій доповіді виступаючий докладно описав всі більш-менш вартісні, на його погляд, історичні пам‘ятки. Прикметно, що історію повіту доповідач поділив на три періоди - руський, польський і австрійський, великої уваги надавали давньоруським часам. В обговоренні доповіді взяли участь члени гуртка: доктор Ю.Ольпіньський, Берхард, С.Василевський та греко-католицький священник зі Струсова Цегельський. По завершенні дискусії голова гуртка С.Васілєвські розповів про цікаві археологічні знахідки в околицях Теребовлі, котрі потребують ретельного фахового дослідження [10]. Ця інформація була єдиною, котру вдалося розшукати в офіційній хроніці Товариства.

Найсолíднішим, як за кількістю членів, так і за обсягами проведеної роботи, був тернопіль-

ський науковий гурток. Він постав з ініціативи та заходами доктора Яна Ленька, професора місцевої гімназії. На чолі гуртка стояла управа, до якої входили: Еміль Міхаловський, - голова; доктор Маврицій Мацішевський – заступник голови; доктор Ян Ленек – секретар і скарбник; а також - Юзеф Ногай, Владислав Сатка і Роман Гутвіньский. Станом на початок 1892 р. гурток нараховував 68 членів. На установчому засіданні осередку було вирішено поділити його роботу між двома секціями: історично-літературною та природознавчою, а праці його членів видавати в періодичному часописі осередку [6, s. 464]. Управі було доручено скласти обіжники, котрі мали би розсилатись місцевій інтелігенції з метою виявлення незнаних історико-культурних пам‘яток. 12 квітня 1892 р. відбулось надзвичайне загальне зібрання членів наукового гуртка. Доктор М.Мацішевський і професор Р.Гутвіньский зачитали проекти таких обіжників, перший від історично-літературної комісії, другий – природознавчої. Після жвавого обговорення цих обіжників загальне зібрання вирішило надрукувати їх з певними змінами та розіслати не тільки членам гуртка, а також учителям, ксьондзам та всім чиновникам подільських повітів. Далі, за пропозицією доктора В.Лучаковського, тернопільського адвоката, управі гуртка було доручено зайнятися формуванням різноманітних наукових колекцій, котрі б ілюстрували історію та культуру Поділля. Наприкінці засідання його учасники затвердили попередній склад управи та доповнили її вибором В.Лучаковського.

9 червня того ж року на черговому засіданні гуртка доктор Ян Ленек зачитав доповідь „Про стан тернопільських архівів”, де найбільш докладно зупинився на характеристиці міського архіву. Далі було погоджено програму періодичного видання гуртка - „Rocznika” за 1892 р. Наприкінці цього року науковий гурток нараховував вже 84 члени. Завдяки членським внескам його сума склала 312 злр. [7].

Перший „Rocznik” тернопільського наукового гуртка вийшов з друку на початку 1893 р. Його обсяг становив дев‘ять аркушів. Видання містило у собі чотири статті з галузі місцевої історії та природознавства, статут гуртка та обіжники, привілеї польських королів, надані місту, а також карту Тернополя з 1797 р. На засіданні управи від 29 січня 1893 р. було вирішено в наступних „Rocznikah” гуртка до латинських документів додавати польські переклади, щоби змістом часопису зацікавити якомога більшу кількість читачів. На наступному загальному зібранні наукового гуртка 12 лютого 1893 р. доктор М.Мацішевський зачитав реферат „Право меча у приватних містах за часів Речі Посполитої”. Після цього секретар та скарбник гуртка відзвітувались за діяльність управи та стан фінансів за минулий рік. Згідно зі звітом, у 1892 р. гурток нараховував 75 членів – з них 2 довічних і 73 звичайних. Далі відбулись вибори управи на новий 1893 рік. На пропозицію комісара Студзинського одноголосно було переобрано всіх попередніх членів управи (голова – директор Міхаловський; члени: доктор Мацішевський, доктор Лучаковський, директор Сатке; професор Кобак, професор Шнейдер, професор Ногай). Згідно зі звітом голови, управа протягом першої половини 1893 р. займалась підготовкою до видання нового „Rocznika”, вела у цій справі активне листування з авторами. Також обговорювалися шляхи збирання історичних документів, котрі стосуються минулого міста, та програма діяльності наукового гуртка на майбутнє. В 1893 р. до гуртка вступило три нових члени, вийшло з його лав п‘ять. Станом на 23 вересня 1893 р. фінанси гуртка становили 166 злр. [8].

У наступному звіті тернопільського гуртка за час від 12 лютого 1893 р. до 31 травня 1894 р. наводяться основні події з життя осередку. На проведених за цей час засіданнях надзвичайно жваво обговорювалися поточні справи діяльності гуртка. Зокрема, членами гуртка було звернуто увагу на те, що не відбулось утворення двох передбачених статутом секцій (історично-літературної та природничої), проте було визнано можливим такий поділ лише за умови подальшого розгортання пошуково-краєзнавчої та видавничої роботи. Головним завданням управи було визнано видавання „Rocznika” гуртка, що, за загальним переконанням, був єдиним важливим свідченням його діяльності. Не менше уваги було прикуто до розповсюдження серед інтелігенції обіжників, надрукованих у першому „Roczniku” з метою пожвавлення краєзнавчої роботи над минулим і сучасним Поділля. Всіма членами було визнано за необхідне активізувати роботу у цьому напрямку, щоб пам‘ятки минулого рідного краю не пропали для наступних поколінь. Станом на кінець травня 1894 р. гурток нараховував 73 члени, з них двоє довічних. Фінанси гуртка, що складались, переважно, з членських внесків, у 1894 р. збільшились на 50 злр. завдяки дотації одного з тернопільських банків [10].

Середина 1894 р. позначилася виходом з друку другого тому „Rocznika kółka naukowego tarnopolskiego". На відміну від попереднього видання, він не містив блоку документів, завдяки чому значно збільшилася кількість статей. Всі публікації було присвячено краєзнавству Поділля. Дві статті помістив професор місцевої гімназії Юзеф Ногай („Микулинці, відновлення магдебурзького права місту та організація цехів", „Костел фундації Томаша та Катерини Замойських у Тернополі"); по одній - Роман Гутвіньський („Загальний погляд на водорості околиць Тернополя та Теребовлі"); Владислав Сатке („Про залежність теплоти в різних місяцях і порах року в Тернополі"); Ян Кобак („Бджільництво на галицькому Поділлі"); Зигмунд Шнейдер („Кутковецький ліс"). Прикметно, що в цьому томі видання було опубліковано статтю українською мовою – „Тернопіль та його околиця", автором якої був греко-католицький священник Петро Біліньский. Завершували видання річний звіт наукового гуртка та список його членів [10, s. 576]. Видання „Rocznika" було останнім заходом тернопільського осередку, зафіксованим у звітах Товариства. З того часу зі шпальт „Kwartalnika Historycznego" зникає й сама рубрика „Наукові гуртки".

Таким чином, серед мережі наукових гуртків, що виникли за ініціативою Товариства, практично всі осередки, за винятком тернопільського, проіснували не більше року. Успіхи ж останнього пояснюються значним прошарком місцевої інтелігенції, наявністю в її колі багатьох фахових істориків.

Узагальнивши своєрідний „груповий портрет" наукових гуртків ІТЛ, можемо зробити деякі висновки. По-перше, логіка утворення наукових гуртків наштовхує на думку, що виникали вони у провінційних центрах, де були більш-менш значні освітянські установи, передусім гімназії; серед активістів досліджених нами локальних осередків більшість працювали саме педагогами місцевих гімназій. По-друге, діяльність гуртків була переважно орієнтована на місцеве краєзнавство, причому, як у його гуманітарному, так і природничо-науковому аспектах. Дана мета якраз і переслідувалась ініціаторами їх утворення. По-третє, найбільш активну діяльність розвинули ті наукові гуртки, до складу яких входили члени Товариства, тобто коли існував більш-менш тривалий зв'язок із „материнською" організацією. І останнє – занепад гуртків у всіх випадках був зумовлений відсутністю скільки-небудь цілісної програми їх функціонування: на місцях таку програму так і не змогли сформулювати, не проявляв достатньої ініціативи й центр - жодної роботи у цьому напрямку з периферією не проводилось. Прикметною рисою наукових гуртків був їхній багатонаціональний характер, співпраця в них місцевої інтелігенції без поділу на релігійні погляди. У цьому плані приклад показувало саме ІТЛ, членами якого, як відомо, були представники багатьох народів. Нам цікаво відзначати участь у пошуково-краєзнавчій роботі українців, представлених, щоправда, лише місцевим духовенством.

На жаль, регіональні ініціативи Товариства виявилися недовговічними. Це можна пояснити кількома причинами. По, перше, незрілістю історико-краєзнавчих зацікавлень у середовищі провінційної інтелігенції. По-друге, надзвичайною слабкістю організаційного зв'язку між гуртками та Товариством, що само визначило їх незалежний від себе статус й усунулося від вирішення проблем становлення та діяльності осередків. Та, на нашу думку, найголовніше – відсутністю у керівництва ІТЛ цілісної та глибоко продуманої програми поширення своєї діяльності у регіонах. Все це у сумі не дозволило належним чином реалізувати запропоновані першим головою організації ініціативи. Як би там не було, але вже під час чергового Третього краківського з'їзду польських істориків у 1900 р. жоден із виступаючих не згадав ні про ініціативи першого голови Товариства, ні про спроби організації наукових осередків. Це дало підстави одному з оглядачів з'їзду із сумом зазначити, що „забуто про справу, порушену десять років тому на львівському з'їзді світлої пам'яті професором Ксаверієм Ліске "Яким чином вдасться розбудити та розвинути науковий рух на провінції"" [3].

Досвід регіональної політики Товариства, отриманий під час закладання наукових гуртків, попри свій переважно від'ємний результат, мав все-таки й деяке позитивне значення. По-перше, він був врахований вже на початку XX ст. при закладанні в 1913 р. краківського наукового осередку ІТЛ, що сприяло його виходу з глибокої фінансової й організаційної кризи та суттєво збільшило кількість членів організації. На відміну від наукових гуртків, краківське коло було безпосередньо пов'язане із Товариством, становило його своєрідну філію. Члени кола автоматично ставали членами центральної організації. Ці фактори, поряд із значними суб'єктивними чинниками, обумовили розквіт краківської філії ІТЛ. По-друге, цей досвід був покладений в основу поширення діяльності Товариства на провінції у міжвоєнний

та повоєнний етапи його розвитку. Врахування попередніх помилок, на нашу думку, значною мірою зумовило поширення та розквіт наукових станцій, відділів і місцевих осередків Товариства, що, на відміну він наукових гуртків, були його філіалами та вписувались у чітку регіональну стратегію організації, а згодом вивели його діяльність на новий, більш високий щабель розвитку [18].

Джерела та література

1. Brzozowski S. Zabór austriacki // Historia nauki polskiej. Pod red. B.Suchodolskiego. – Wrocław, 1987. – T. IV. 1863-1918. Część I i II. – S. 234-441.
2. Galos A. Powstanie Towarzystwa Historycznego i jego organu naukowego // Polskie Towarzystwo Historyczne 1886-1986. Zbiór studiów i materiałów, red. S. K. Kuczyński. – Wrocław, 1990. – S. 89-108.
3. Gubrynowicz B. Trzeci Zjazd historyków polskih w Krakowie. Nadbitka z „Ateneum". – T. 4. – Z. 1. – 1900. – S. 97-110.
4. Historiografia polska w dobie pozytywizmu (1865-1900). Kompendium dokumentacyjne, red. R. Przelaskowski. – Warszawa 1968. – 342 s.
5. Kondracki T. Ksawery Liske i początki Polskiego Towarzystwa Historycznego // Polskie Towarzystwo Historyczne 1886-1986. Zbiór studiów i materiałów, red. S. K. Kuczyński. – Wrocław, 1990. – S. 79-95.
6. Kółka naukowe // Kwartalnik Historyczny. – 1892. – Z. 2. – S. 463-464.
7. Kółka naukowe // Kwartalnik Historyczny. – 1892. – Z. 3. – S. 691-692.
8. Kółka naukowe // Kwartalnik Historyczny. – 1893. – Z. 4. – S. 774.
9. Kółka naukowe // Kwartalnik Historyczny. – 1894. – Z. 2. – S. 382.
10. Kółka naukowe // Kwartalnik Historyczny. – 1894. – Z. 3. – S. 576-578.
11. Pamiętnik Drugiego Zjazdu historyków polskich we Lwowie. – Tom I. Referaty. – Lwów, 1891. – 125 s.
12. Pamiętnik Drugiego Zjazdu historyków polskich we Lwowie. – Tom II. Obrady i uchwały. – Lwów, 1891. – 243 s.
13. Papėe F. Towarzystwo Historyczne 1886-1900 // Kwartalnik Historyczny. – 1937. – S. 9-17.
14. Samsonowicz H. Wokół idei i koncepcji Polskiego Towarzystwa Historycznego // Polskie Towarzystwo Historyczne 1886-1986. Zbiór studiów i materiałów, red. S. K. Kuczyński. – Wrocław, 1990. – S. 3-18.
15. Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Historycznego // Kwartalnik Historyczny. – 1891. – Z. 4. – S. 946-947.
16. Statut Towarzystwa Historycznego. – Lwów, 1886. – 13 s.
17. Statut Towarzystwa Historycznego. – Lwów, 1893. – 17 s.
18. Wyrobisz A. Polskie Towarzystwo Historyczne i losy polskiej regionalistyki // Polskie Towarzystwo Historyczne 1886-1986. Zbiór studiów i materiałów, red. S. K. Kuczyński. – Wrocław, 1990. – S. 35-55.
19. Xawery Liske // Kwartalnik Historyczny. – 1891. – S. 536-539.
20. ДАЛО, ф. 1, оп. 54, спр. 1414, 23 арк.

Виталий Тельвак, Виктория Тельвак

Польское историческое общество и развитие краеведения в Галиции в конце XIX – в начале XX века

В статье исследовано пути организации историко-краеведческой деятельности, которую проводило Историческое общество во Львове до начала Первой мировой войны. Раскрыты особенности организации региональных центров в Галиции. Выявлено влияние организационного опыта на дальнейшие пути организации краеведческой работы.

Ключевые слова: *Польское историческое общество, краеведение, Ксаверий Лиске.*

Vitalii Telvak, Viktoria Telvak

Polish Historical Society and Local Studies in Galicia at the end of the XIX th - in the beginning of the XX th century

In the article the ways of historical and local studies activity organization, carried out by Lviv Historical Society before the explosion of the WW I are investigated. The peculiarities of the regional societies formation in Galicia has been revealed as well as the ways of influence of the acquired organizational experience on the further organization of the local studies activity.

Key words: *Polish Historical Society, local studies, Ksawerii Liske.*

УДК 908:372.48:019.911(477.74)“1827/1894”

Галина Левченко (м. Одеса).

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ ПУБЛІКАЦІЇ НА ШПАЛЬТАХ «ОДЕССКОГО ВЕСТНИКА» (1827–1894): НАПРЯМИ, ПЕРІОДИЗАЦІЯ, АВТОРИ

У статті охарактеризовано основні напрями, зміст та періодизація історико-краєзнавчих публікацій на шпальтах «Одесского Вестника» (1827–1894), які дають можливість дослідження проблем історії регіону. Також надана кількість авторів цих публікацій, їхня професійна приналежність і компетентність.

Ключові слова: *«Одесский Вестник», південь України, публікації, краєзнавство, напрями, автори.*

В останні десятиріччя в історичній науці набули популярності дослідження присвячені вивченню різних аспектів історії півдня України XIX ст. [49; 51]. Серед джерел, що відіграють головну роль у науково-пізнавальному процесі історії цього регіону (нормативні акти, архівні матеріали, епістолярна спадщина тощо), важливою складовою виступає періодична преса, до публікацій якої, у вивченні різноманітних питань історії південного регіону України, все частіше звертаються сучасні науковці [49; 55].

Періодична преса являє собою специфічну групу джерел, які містять чимало фактичного матеріалу. У той же час преса може розглядатися не лише як історичне джерело з історії того чи іншого періоду (як об’єкт дослідження), але й як один із осередків вивчення минулого (суб’єкт дослідження). Зокрема це стосується публікацій, що мають історико-краєзнавчий характер. Яскравим прикладом цього є «Одесский Вестник» (далі – ОВ) – одна з перших газет Південної України, що виступала першопрохідцем у цій справі, тривалий час була єдиною газетою регіону, накопичувала досвід, яким згодом скористалися інші періодичні видання. Характеристика напрямів, змісту та періодів появи історико-краєзнавчих публікацій на шпальтах ОВ дає можливість дослідження проблем історії регіону, які активно обговорювалися представниками громадськості, з’ясування кількості авторів, їх професійної приналежності і компетентності, визначення походження джерел, що лягли в основу статей.

На сучасному етапі в науковій літературі ще не з’ясовано науково-пізнавальний потенціал періодичної преси XIX ст. як центральних видань, так і провінційних – прикладом яких виступає ОВ. Останній, суттєво відрізнявся, як і всі суспільно-політичні періодичні видання, від наукових періодичних видань, так і від центральних газет того часу, не тільки структурою, принципом відбору матеріалу, фаховістю авторів, а й змістом публікацій, що переважно були присвячені актуальним проблемам півдня України. На даний час нами не виявлено комплексних досліджень ОВ, не тільки як газети, на сторінках якої відбувалась популяризація історії регіону, а й як провідного, соціально-масового, багатотиражного та різноманітного за тематикою видання на теренах півдня України.

Треба відмітити, що певна частина публікацій ОВ як складова загальної преси півдня України вже ставала предметом дослідження в контексті виявлення історичних джерел для вивчення історії цього краю (як об’єкт дослідження) [50]. Проте, незважаючи на поодинокі статті вчених [47], у тому числі авторки [44], вони ще не набули комплексного виявлення та характеристики як чинника розвитку історико-краєзнавчих досліджень (суб’єкт дослідження), що сприяв вивченню історії цього регіону. Для досягнення поставленої мети нами виносяться наступні завдання: характеристика напрямів публікацій історико-краєзнавчого характеру, періодизація їх появи та встановлення кола авторів. Також слід зазначити, що в XIX ст. не лише на сторінках періодичної преси, але й у наукових працях історія України висвітлювалась виключно в контексті загальноросійської історії і розглядалась як невід’ємна її складова частина.

Основним джерелом дослідження стали публікації на шпальтах ОВ. Також для виявлення біографічних даних авторів цих статей, факторів, що впливали на їх світогляд, були використані різноманітні за жанрами довідники, монографії та поодинокі статті.

Заснування видання першої на півдні Російської імперії газети саме в Одесі – одному з найбільших портів регіону – явище закономірне. Цього вимагали бурхливий розвиток капіталістичних відносин, зростання обсягу торгівлі тощо. Газета подавала звіти про торгові операції в портах Чорного і Азовського морів, знайомила з попитом на товари, містила деякі політичні вісті, урядові розпорядження, метеорологічні спостереження, відомості з сільського господарства, а також матеріали історико-краєзнавчого характеру. За нашими підрахунками, проведеними завдяки фронтальному огляду ОВ за весь час його виходу, вони складають понад тисячу публікацій. Поділивши їх відповідно за проблематикою, можемо виділити чотири напрями: археологічний, етнографічний, історичний, археографічний (згадувані за часом появи на шпальтах газети).

Першим за появою та особливо популярним у 1827–1840 рр. на шпальтах ОВ (44 з 89 статей за перші чотирнадцять років видання газети) напрямом історико-краєзнавчих публікацій був археологічний. Дані публікації були орієнтовані на вузьке коло читачів. Вони містили, переважно, описання віднайдених решток матеріальної культури давніх часів без запропонування науково-проблемних питань. Одними з основних авторів цього напрямку були І. Бларамберг, І. Стемпковський, Д. Корейша.

Започаткування публікацій археологічної проблематики на шпальтах ОВ належить І. Бларамбергу – археологу, одному з перших дослідників стародавніх знахідок на півдні України [60]. Саме з надрукуванням 1827 р. його замітки «О древностях Акермана и Овидиополя» в газеті було започатковано рубрику «Древности» [2]. Спираючись на документи, дослідник доводив, що Акерман стоїть на місці древньої Тіри, а Овідіополь – там, де був древній Ніконій. У 1827 р. І. Бларамберг опублікував ще дві статті про археологічні знахідки, в яких дав пояснення надписам на барельєфах та монетах, що свідчили про перебування римлян на узбережжі Чорного моря [3]. Він здійснив ще дві археологічні публікації в 1828 р. та по одній в 1829 і 1830 рр. [4]. У цих працях, проаналізувавши давньогрецькі надписи і монети, він уточнив деякі фрагменти історії Боспорського царства і довів існування царя Спартокоса IV (284 р. до н. е.), а також розповів про діяльність синагоги в Пантікапеї. На базі своїх досліджень він відкрив існування «Союзу п'яти», який складався з міст і портів на західному березі Чорного моря. І. Бларамберг першим розробив нумізматику Ольвії та сусідніх з нею давньогрецьких поселень, а також точно визначив місцезнаходження ряду міст, фортець та поселень.

Низку публікацій на шпальтах ОВ розмістив археолог І. Стемпковський [61]. У 1823 р. він подав новоросійському і бессарабському генерал-губернатору М. Воронцову доповідну записку «Мысли относительно изыскания древностей в Новороссийском крае», результатом чого стало відкриття двох археологічних музеїв: в Одесі (1825) і Керчі (1826) [62]. Будучи керченським градоначальником, І. Стемпковський продовжував активні археологічні пошуки. Наслідком цього стали сім публікацій в ОВ впродовж чотирьох років (чотири в 1829 р., одна в 1830 р., дві в 1832 р.) [5]. У цих публікаціях проаналізовано стародавні знахідки з Керчі (глиняні статуетки, надписи з мармуру, прикраси з перламутру тощо).

Найактивнішим автором археологічних публікацій в перші роки видання ОВ був Д. Корейша – керівник канцелярії Керченського градоначальника, який проводив археологічні дослідження за рахунок коштів Кабінету імператора. З 1830 до 1841 рр. він подав сім заміток, в яких проаналізував знахідки поблизу Керчі [6]. У статті 1830 р. він першим повідомив про відкриття поблизу Керчі кургану Куль-Оба.

Починаючи з 1842 р. й до другої половини 1850-х рр. публікація археологічних статей на шпальтах ОВ, щодо інших напрямів, значно зменшилась. Головним чином це було пов'язано з початком видання «Записок Одеського товариства історії і старожитностей», де й відбувалася публікація переважної більшості результатів археологічних досліджень на півдні України.

Публікація археологічних матеріалів на шпальтах ОВ була відроджена в 1864 р. (якщо не рахувати дві публікації 1856 р., присвячені дослідженням «скіфських» курганів [7]) та продовжувалася до 1894 р. У цей час було надруковано 51 статтю. Особливого поширення археологічні публікації набули 1884 р. під час проведення VI археологічного з'їзду в Одесі – 10 заміток. Серед такої кількості статей тільки чотири були підписані автором. Одним із них був кримський краєзнавець В. Кондаракі [52], який став автором двох публікацій, присвячених археологічним знахідкам на території півострова [8]. Вважаємо за потрібне окремо виділити дві замітки, які стосувалися проблеми розкрадання пам'яток матеріальної культури давніх часів. Громадського обгово-

рення ця тема набула в 1880-х рр. [9] та залишається актуальною й у наші часи.

Всього за весь час виходу ОВ на його шпальтах було здійснено 95 публікацій археологічного характеру, що сприяло інтенсифікації та популяризації досліджень цього напряму на півдні України.

Другим напрямом історико-краєзнавчих публікацій, відповідно до хронології появи на шпальтах ОВ, був етнографічний. У статтях цієї тематики автори надавали уваги традиціям місцевого населення півдня України, яке внаслідок експансіоністської політики Російської імперії на межі XVIII–XIX ст. увійшло до її складу. При цьому інтерес до представників цих народів припадав на 1840–50-ті та 1880–90-ті рр., коли автори присвячували свої публікації народним традиціям татар, українців, євреїв, молдаван, болгар. Орієнтація на ці «інородні» групи для імперського населення була викликана, на нашу думку, двома причинами: адміністративним завданням (для розбудови нової або коректування старої моделі державного керування) та інтересом з боку суспільства, оскільки про тільки-но приєднані південні землі та етноси, що їх заселяли, було мало відомо.

Публікацію етнографічних матеріалів на сторінках ОВ в 1828 р. започаткував французький мандрівник, географ Е. Тетбу де Маріньї, який розповідав про релігію черкесів [10]. Починаючи з того ж року, постійно з'являлися замітки, в яких розповідалося про традиції інших народів південної України. П'ять публікацій було присвячено культурним надбанням татарського етносу: чотири весільній обрядовості [11] та одна – легенді [12]. Святковій обрядовості та освітнім традиціям євреїв було присвячено відповідно дві (одна з них була розміщена в одинадцяти номерах газети) [13] та одна стаття [14]. Легендам, повір'ям, казкам та обрядам молдаван було присвячено п'ять публікацій [15]. Тільки дві замітки були присвячені традиціям болгарського народу, в яких розповідалося про свято «Панагир» та обрядовість [16]. Більша кількість публікацій (7) була присвячена традиціям «малоросійського» народу, в яких висвітлено побут, обряд поховання, пісні, святкування Різдва, Нового року [17].

Серед публікацій цього напряму важливе значення мали також статті, що були присвячені традиціям різних етносів, які мешкали на теренах півдня України: татарам (Ф. Домбровський), молдаванам (Б. Хиждеу, Б. Бассараб, К. Булатович), болгарам (І. Єнакиєвич), українцям (Г. Грузевич-Нечай, Я. Новицький, Н. Корф) та ін. Їх авторами переважно були місцеві краєзнавці. Авторство багатьох публікацій, на жаль, встановити не вдалося.

Значно погіршилася ситуація із друкуванням етнографічних публікаціях на шпальтах ОВ на межі 1880–90-х рр., коли значно зменшилась їх кількість, а в тих, що з'являлися, об'єктом були не традиції окремих народів півдня України, а загальні побутові традиції населення краю, який на цей час вже був достатньо «змішаним». Наприклад, святам – Новий рік, Різдво, Масляна [18].

У цілому варто зазначити, що незважаючи на певну кількість етнографічних публікацій (30), належної популяризації історія та культура етносів, що складали основну частину місцевого населення, не набула.

Виходячи з кількості публікацій на шпальтах ОВ, найпопулярнішим напрямом серед історико-краєзнавчих заміток (понад п'ятисот) для їх авторів був історичний. Основними питаннями цієї теми, які потрапляли в поле зору авторів були війни, що відбувалися на цій території в різні часи, заселення території, розвиток інфраструктури міст, поява сіл і містечок, переселення народів, статистичні дані населення, генеза і розвиток системи та мережі освіти, біографічні нариси, некрологи, спогади тощо. Публікації з історичної тематики стали популярними на шпальтах ОВ з перших номерів.

Публікації цього напрямку започаткував вище згадуваний француз Е. Тетбу де Маріньї. У своїй замітці в 1828 р. він розповів про давнє поселення генуезців в Анапській фортеці [19]. Того ж року в зв'язку з російсько-турецькою війною 1828–1829 рр. з'явилась публікація невідомого автора про битву під Варною в 1444 р. між турецьким і угорсько-польським військом короля Владислава III [20]. У відповідь на її появу відгукнувся тоді ще молодий чиновник канцелярії Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора А. Скальковський [57]. В університетські роки він цікавився середньовічною історією Польщі і тому в своїй публікації звернув увагу читачів на помилки автора [21]. Слід зауважити, що, як уже було вказано в історичній літературі, цю статтю в ОВ можна вважати першою науковою працею «Геродота» історії Новоросійського краю в Одесі (раніше вважалось, що перша його публікація побачила світ у 1835 р.) [63].

У 1829 р. шпальти ОВ стали ареною полеміки щодо етногенезу кримських татар. На замітку невідомого автора, який писав, що татари є нащадками готів, відгукнувся І. Добрильов. Він

відстоював точку зору, що мешканці південного Криму – це нащадки монголів, а не готів [22]. Ця невеличка дискусія свідчила про зростання інтересу читачів ОВ до історії місцевого краю.

Одним із головних сюжетів публікацій цього напряму була історія населених пунктів – міст, містечок, сіл, поселень, яким присвячено 54 замітки. Найбільш інтенсивно публікація історичних статей припадає на 1830–1850-ті й 1880–1890-ті рр. В поле зору авторів потрапляли населені пункти, які перебували біля основних торговельних і транспортних шляхів та відповідно потрапляли в «цивілізаційний» вир того часу – міста Одеса (16 статей, автори А. Скальковський, О. Тройницький, О. Шостак), Керч (А. Ашик, О. Сумароков), Херсон, Бердянськ (М. Бухтєєв, М. Герсеванов, О. Трандафілов, В. Крижановський, І. Іванчич), Білгород-Дністровський (М. Гербановський), Олександрівськ (Ф. Березкін, Ф. Шведов), Миколаїв та села Знаменка, Касперовка (О. Афанасьєв), Кардашинка (Кравченко, Зеленкевич), Гола Пристань (Кравченко), Шпакове, Гуцулове, Каменка (О. Завадовский), хутір П'яти-Хаток (Кравченко), селище Куничі, станиця Миколаївка-Новоросійська [23]. Всі автори (за винятком О. Тройницького) були місцевими краєзнавцями, а об'єктами їх дослідження ставали населені пункти, в яких вони мешкали або бували проїздом.

Значна кількість історичних публікацій представлена у вигляді некрологів (52) і біографічних повідомлень (141), присвячених відомим постатям півдня України. Серед статей першого жанру слід відзначити некрологи на честь вчених І. Бларамберга, І. Стемпковського, К. Зеленецького, В. Григоровича, П. Бруна, О. Кістяківського; негоціанта М. Джурасовича; редакторів ОВ О. Тройницького і М. Сокальського; княгині Є. Воронцової; графа О. Орловського та ін. Серед біографічних нарисів вважаємо за потрібне згадати статті про вчених І. Стемпковского, В. Григоровича, М. Костомарова, М. Мурзакевича, Ф. Леонтовича, О. Кочубинського, В. Яковлєва, Р. Орбинського, О. Кирпічникова, А. Скальковського; державних діячів М. Палаузова, О. Стурдзи, М. Орлая, М. Пирогова, Г. Потьомкіна; О. Пушкіна; краєзнавців Ф. Домбровського і В. Крижановського; князя О. Горчакова; барона М. Корфа; княгиню Є. Воронцову; отамана чорноморських козаків О. Гладкого; графа О. Строганова; акторки М. Заньковецької [24] та ін.

Варто звернути увагу на шість публікацій, що були присвячені запорозьким козакам [25]. У цих замітках розглядалися їх історія, побут, традиції, обрядовість, що звичайно викликало інтерес у читачів ОВ.

Серед великої кількості публікацій історичного напряму тільки шоста частина має авторів. З них переважно були одеські історики (А. Скальковський, В. Яковлєв, К. Зеленецький, О. Маркевич, О. Тройницький [53] та ін.) та краєзнавці (Ф. Домбровський, В. Крижановський, О. Комарницький, О. Завадовський, Є. Колбасін, С. Сичевський та ін.).

Отже, слід відзначити, що впродовж всього існування газета ОВ публікувала значну кількість статей на історичну тематику. Це свідчило про підвищений інтерес до них з боку читачів. Науковому характеру видання сприяли краєзнавчі публікації таких відомих дослідників, як А. Скальковський, В. Яковлєв, К. Зеленецький, О. Маркевич, М. Мурзакевич, О. Тройницький. Таким чином, поява ОВ сприяла згуртуванню краєзнавчих сил в Одесі і інтенсифікації досліджень у цій галузі на півдні України.

Окрему групу історико-краєзнавчих досліджень становлять археографічні публікації. В них було опубліковано значні документи з історії регіону.

Згідно з тезою провідного дослідника становлення та розвитку археографії на теренах півдня України В. М. Хмарського, ОВ стояв біля витоків археографічної справи в цьому регіоні [64]. Саме на його сторінках в 1833 р. була започаткована рубрика «Материалы для истории Одессы», яка поклала початок систематичній публікації історичних документів на сторінках газети. Цю справу розпочав історик і археолог М. Мурзакевич [56]. Він працював у бібліотеці генерал-губернатора М. Воронцова та знайшов документи, які вперше опублікував на сторінках ОВ. У 1833 р. М. Мурзакевич оприлюднив шість документів з історії Одеси: «Выписка о взятии замка Хаджибейского», «Указ Екатерины II об устроении г.Одессы», «Положение о поселении в окрестностях Одессы греков и албанцев, в последнюю войну в Архипелаге служивых», «Положение для вызываемых из Архипелага и других заграничных мест в Одессу градских переселенцев», «Высочайший Рескрипт о поселении греков и албанцев, служивших в России во время турецкой войны», «Высочайший Рескрипт о учреждении в г. Гаджибей портовой таможни и карантина» [26]. Всі археографічні публікації М. Мурзакевича торкалися історії Одеси. На жаль, їх автор не надав коментарів, легенди, зовнішніх особливостей джерел, а тільки три останні публікації містять короткі передмови і примітки.

Найбільший археографічний доробок на сторінках ОВ належить А. Скальковському, який проводив активні дослідження з історії півдня України [45, с. 177]. Перша археографічна публікація А. Скальковського з'явилась на сторінках ОВ після археографічної експедиції 1835 р., здійсненої за дорученням М. Воронцова. В основу статті були покладені матеріали катеринославських архівів. В ній висвітлювалась роль адмірала Де Рібаса в заснуванні Одеси [27], в якій історик, на думку С. Борового, неправомірно приписав йому роль засновника Одеси, що в майбутньому взяли на озброєння інші історики [45, с. 179].

А. Скальковський помістив повністю п'ять документів (включаючи рескрипт Катерини II до Де Рібаса від 27 травня 1794 р.) та чотири витяги з документів. Автор вказав, що дана стаття – уривок із «Хронологического обозрения истории Новороссийского края», публікацію якої автор здійснив в цьому ж році [65].

На початку 1837 р. А. Скальковський в рубриці «Матеріали для історії Новоросійського краю» вмістив «Записку о крымских татарах» [28]. В передмові до цього документа він писав, що ця записка послужить додатком до документів, які ввійшли до виданого ним огляду історії Новоросійського краю. В цьому документі мова йде про бажання ногайських орд відокремитись від кримського хана і перейти під владу російського царя, про встановлення влади татар у Криму та вміщені імена депутатів від Ногайських орд до російського уряду. Також вміщені імена депутатів і старшин ногайських орд, які прибули в російський табір поблизу Бендер для переговорів з графом П. Паніним із даного питання.

З кінця 1830-х рр., а особливо після знайдення решток архіву Коша Нової Січі (1839), А. Скальковський звернувся до історії козацтва. Вже в 1841 р. у рубриці «Материалы для истории Новороссийского края» він помістив свою першу статтю про відносини запорожців і татар [29]. Історик подав опис з'їзду депутатів від запорожців і татар для розв'язання суперечливих питань (31 травня 1749 р.). В кінці публікації вміщені ще два документи, які свідчили про бажання кримських татар жити в мирі і злагоді з запорожцями.

У 1844 р. А. Скальковський присвятив 50-літньому ювілею Одеси публікацію документа з архіву Коша Запорозької Січі. Це – секретний рапорт військового судді П. Головатого до генерал-губернатора Лівобережної України графа П. Рум'янцева від 30 червня 1765 р. [30]. В ньому вперше згадується про побудову турецької фортеці Ені-Дунья біля Хаджибея. Пізніше цей документ А. Скальковський опублікував у своїй «Истории Новой Сечи или последнего Коша Запорожского», але не вказав точного датування. Внаслідок цього багато дослідників помилково вважали, що ця подія відбулась у 1764 р. Лише в 1967 р. вийшла стаття С. Борового, в якій він довів, що цю подію слід датувати 1765 р. [46]. Якби дана публікація була більш відомою, то дискусія про датування звістки запорозьких розвідників завершилася б набагато раніше.

В 1849 р. в рубриці під новою назвою «Материалы для истории Южной России», і була представлена автором як уривок четвертої частини «Истории Новой Сечи или последнего Коша Запорожского» [31]. У вступному слові археограф, описуючи Запорізьку Січ, порівнював її з італійськими республіками XIII–XIV ст. На жаль, автор не розкрив далі цю оригінальну думку. В даній публікації вміщено п'ять документів, пов'язаних з місією у Нову Січ капітана Владимирського піхотного полку І. Гаврилова: два листи головних ногайських мурз до кошового, розповідь про перебування у Новій Січі капітана І. Гаврилова, який привіз імператорську грамоту з метою розв'язання конфлікту між запорожцями і ногайцями та витяг із чолобитної війська запорозького до імператриці.

Дві археографічні публікації здійснив А. Скальковський в ОВ у 1858 р. Одна з них присвячена історії одеського театру і вміщує більше десяти витягів [32]. Останню публікацію археографічного напрямку на сторінках ОВ відомий вже на той час дослідник здійснив в 1866 р. Це – «Историческая заметка о ценности земель в окрестностях Одессы» [33] (вона була передрукована з газети «Северная почта»). У статті А. Скальковський звернувся до наслідків російсько-турецької війни 1787–1791 рр., під час якої запорозькі козаки під проводом А. Головатого і З. Чепіги здобули турецьку фортецю Ені-Дуньї. В цій статті вміщено розпорядження Катерини II генералу П. Каховському оглянути землі Новоросії, його рапорт-відповідь про виконання доручення, в якому він відзначив «прекрасні південні землі», які невеликими ділянками почали виділяти іноземним поселенцям, що сприяло колонізації краю.

Таким чином, на сторінках ОВ А. Скальковський надрукував десять археографічних публікацій. Тобто ми бачимо, що А. Скальковський

в цей період вів цілеспрямовану публікацію джерел не лише в наукових виданнях, але й на шпальтах періодики, передбачаючи їх популяризацію.

Одну археографічну публікацію здійснив на сторінках ОВ в 1836 р. С. Сафонов – випускник Харківського університету. В 1825 р. він поступив на службу до канцелярії новоросійського і бессарабського генерал-губернатора [59]. Перебуваючи на службі в канцелярії М. Воронцова, він мав можливість працювати в його бібліотеці. Саме завдяки цьому в ній було знайдено і опубліковано «Записку о том, сколько я памятую о крымских и турецких походах» [34]. В ній вміщено спогади учасника подій російсько-турецької війни 1735–1739 рр.

У рубриці «Материалы для истории Одессы» в 1851 р. опублікував низку документів, знайдених в архіві, чиновник особливих доручень в канцелярії військового губернатора колезький секретар К. Смольянинов [48]. Він працював за дорученням одеського градоначальника над «Указателем Одессы» і ознайомився з документами. В майбутньому його робота перетворилася на ґрунтовну монографію, опубліковану в 1853 р. у третьому томі «Записок» Одеського товариства історії і старожитностей. Під час роботи дослідник виявив бажання оприлюднити цінні історичні документи. Оскільки томи «Записок» виходили в середньому один раз на п'ять років, то він, не чекаючи наступного тому, опублікував знайдені документи на шпальтах ОВ.

У вступному слові упорядник подав короткий виклад основних фактів з історії м. Одеси, а потім помістив п'ять документів про визначення полків для чорноморського гребного флоту, які поступили в команду Де Рібаса та про їх подальшу діяльність [35]. Згодом К. Смольянинов здійснив ще дві археографічні публікації в ОВ. Так, у 1851 р. він помістив на шпальтах газети документ про перші міські вибори в Одесі за іменним указом Катерини ІІ (1795), а також вказав на допущені огріхи А. Скальковського в його «Первом тридцатилетии истории города Одессы», де той помилково вказав, що перші вибори відбулися в присутності Г. Кир'якова. К. Смольянинов знайшов підтвердження, що вибори проходили в присутності виконуючого обов'язки градоначальника секунд-майора П. Небольсіна. Цю публікацію можна вважати доповненням до документів, які вмістив раніше в газеті М. Мурзакевич. В заключному слові автор відзначив, що всі подані відомості були взяті із справ 1796 р., які зберігались в архіві міського магістрату.

К. Смольянинов, продовжуючи роботу над написанням історії Одеси, в 1852 р. звернувся до проблеми заснування міста і помістив документ, який підтверджував, що день народження Одеси – 22 серпня 1794 р. Такий висновок він зробив на основі знайденого рапорту інженер-полковника Ф. Деволана, згідно з яким саме в цей день розпочалось будівництво молу і пристаней. Публікація цього документу підтвердила, що К. Смольянинов приєднався до точки зору А. Скальковського, висловленої ним у 1837 р. в монографії про історію Одеси [58].

Решту археографічних публікацій в ОВ здійснили маловідомі краєзнавці. Дві з них належать В. Негрескулу. Один документ він надіслав з Херсона й опублікував у 1851 р. [56]. В ньому доповідалось про відвідування Катерини ІІ міста у 1787 р. Другу публікацію автор здійснив у 1854 р. внаслідок своїх знахідок у Москві. В передмові упорядник зазначив, що знайдені документи ще не були відомі науковому загалу [37]. Це – рапорти графа П. Рум'янцева імператриці Катерині ІІ про переселення іноземних поселенців до Катеринославського намісництва.

На жаль, плідна діяльність істориків і краєзнавців у публікації документів з історії півдня України, починаючи з другої половини 1850-х рр. й до 1890- рр. була припинена. За винятком декількох десятків праць. Наприклад, шість з них були опубліковані в 1864, 1877, 1879, 1889 і 1894 рр. [38], що репрезентували матеріали щодо історії Одеси. Серед них варто звернути увагу на статтю «Із історії Одеси», що була розміщена в єдиному номері 1894 р. (цей номер зберігається в Російській національній бібліотеці імені М. Салтикова-Щедріна) [1]. Остання являла собою матеріал, передрукований із видання «Одесса. 1794–1894», присвячений початковому етапу історії міста. В ній вміщувались витяги із двох документів, датованих 1800 і 1802 рр.

Також слід згадати п'ять публікацій В. Яковлєва [54], що були вміщені в рубриці «Із Одеської старовини». Перша з них присвячувалась історії першої кав'ярні в Одесі [39]. Значний інтерес викликає вступне слово автора, в якому він наголосив на тому, що дуже багато документів з історії міста втрачені, або приховані деякими дослідниками від громадськості міста. Друга публікація була присвячена процесу роздачі земель в Гаджибеї та його околицях у 1792–1794 рр. [40]. Третя – містить два рескрипти Катерини ІІ на ім'я Де Рібаса, датовані 1792 р. [41]. Раніше, за-

значав В. Яковлєв, найстарішим указом вважався датований 27 травня 1794 р., а тепер віднайдені ним досі невідомі документи і дослідник вирішив їх оприлюднити. При цьому він вказував, що у зв’язку з неможливістю знайти видавця він припиняє збір матеріалів з історії південного краю. Наступною стала стаття щодо заходів безпеки проти імовірного нападу французів на причорноморські міста Російської імперії [42]. Вона містила рескрипт Катерини II від 8 червня 1796 р. віце-адміралу М. Мордвинову на випадок можливого нападу у зв’язку з революційними подіями у Франції. Заключною статтею у цій рубриці стала стаття, присвячена діяльності підполковника А. Кес-Оглу [43]. Матеріал для неї автор почерпнув із щомісячного рукописного журналу «Ареопаг», який виходив в перші роки існування Рішельєвського ліцею.

Таким чином, В. О. Яковлєв вмістив у п’ятьох своїх публікаціях в рубриці «Із Одеської старовини» переважно документи, присвячені історії нашого міста, ставлячи перед собою мету надати можливість одеситам черпати інформацію із першоджерел.

Отже, ОВ була одним (а деякий час і єдиним) із видань для здійснення археографічних публікацій на півдні України. Переважна більшість з них – це актові джерела (грамоти, укази, рескрипти, рапорти, донесення тощо). Наративних джерел було представлено мало. У більшості документи відносяться до історії Новоросійського краю і міста Одеси. Майже всі публікації характеризуються низьким рівнем наукової підготовки до видання. Але газета зробила свій гідний внесок у становлення археографії на півдні України.

Таким чином, незважаючи на те, що за 67 років свого існування ОВ декілька разів був підданий трансформації (змінювалася структура, тираж, періодичність, дні виходу тощо, газета залишалася найпопулярнішим виданням для населення на теренах Південної України). Протягом багатьох років газета виконувала роль популяризатора та поширювача історико-краєзнавчих матеріалів у чотирьох напрямах – археологічному, етнографічному, історичному, археографічному. Відповідно до історичних, політичних та економічних умов відбувався й акцент редакторами на публікації того чи іншого напряму. Авторами цих публікацій в переважній більшості були представники місцевої інтелігенції, серед яких значне місце посідали історики. Саме їх компетентність у висвітленні історико-краєзнавчої проблематики (особливо археографічних публікацій) створила газеті репутацію як в межах регіону, так і країни.

Джерела та література

1. Російський державний історичний архів, ф. 776, оп. 5, спр. 81б, арк. 274–275.
2. ОВ. – 1827. – 22 січня.
3. ОВ. – 1827. – 19 березня; 7, 10, 24 вересня.
4. ОВ. – 1828. – 15, 22 грудня; 1829. – 27 листопада, 7 грудня; 1830. – 6 серпня.
5. ОВ. – 1829. – 6 квітня, 15 травня, 2, 12 жовтня; 1830. – 8 жовтня; 1832. – 29 червня, 6 серпня.
6. ОВ. – 1830. – 1 листопада; 1833. – 2 серпня; 1834. – 31 жовтня, 28 листопада; 1835. – 30 січня; 1840. – 18 грудня; 1841. – 8 січня.
7. ОВ. – 1856. – 27 вересня; 9 жовтня.
8. ОВ. – 1865. – 16 лютого; 1871. – 18 грудня.
9. ОВ. – 1882. – 1 липня; 1889. – 29 січня.
10. ОВ. – 1828. – 13 червня.
11. ОВ. – 1828. – 18, 21, 25, 28 липня; 1847. – 2 квітня; 1848. – 14 січня; 4 лютого.
12. ОВ. – 1891. – 24 жовтня.
13. ОВ. – 1843. – 20, 24, 27 листопада, 1, 4, 8, 11, 15, 18, 22, 25 грудня; 1856. – 3 квітня.
14. ОВ. – 1881. – 5 липня.
15. ОВ. – 1844. – 15, 19, 22 квітня; 1845. – 8 серпня; 1846. – 5 жовтня; 1847. – 16 липня; 1858. – 10 червня.
16. ОВ. – 1856. – 6 листопада; 1858. – 12 червня.
17. ОВ. – 1842. – 19 грудня; 1863. – 6, 9 квітня; 1876. – 17 серпня; 1881. – 3, 11 квітня; 1889. – 6 січня, 28 серпня; 1892. – 30 грудня.
18. ОВ. – 1889. – 1 січня; 1892. – 5, 9 січня, 30 лютого; 3 червня; 25 грудня.
19. ОВ. – 1828. – 14 квітня.
20. ОВ. – 1828. – 13, 24 жовтня.
21. ОВ. – 1828. – 27 жовтня.
22. ОВ. – 1829. – 26 січня, 16 березня.
23. ОВ. – 1836. – 22, 25, 29 січня, 1 лютого; 1837. – 26 травня; 30 липня, 3, 10 серпня; 1838. – 16 березня; 1841. – 23 серпня; 1842. – 15 липня, 15, 19 серпня; 1844. – 5 січня; 23 серпня; 16, 20 грудня; 1847. – 10 травня; 6 серпня; 4 жовтня; 1848. – 18 лютого; 1850. – 25 березня; 1 квітня; 1851. – 25 квітня; 15 серпня; 1853. – 14, 16 липня; 1854. – 30 січня; 3 серпня; 14 вересня; 9 грудня; 1855. – 27 січня; 1856. – 3 березня; 6 листопада; 1857. – 21 лютого; 1858. – 30 грудня; 1859. – 24 лютого; 11 квітня; 1867. – 10 грудня; 1881. – 14 жовтня; 1886. – 25 грудня; 1890. – 21 квітня.

24. ОВ. – 1832. – 2 січня; 31 грудня; 1833. – 21 січня; 1853. – 11 липня; 1854. – 15 травня; 23, 28 жовтня; 1858. – 15 квітня; 1866. – 29 вересня; 1867. – 23 червня; 1871. – 14 березня; 20 травня; 1872. – 14 липня; 1876. – 23 грудня; 1877. – 12 березня; 1879. – 31 березня; 1880. – 20 квітня; 1; 14 травня; 6 червня; 1881. – 19, 20; 24 травня; 6 грудня; 1883. – 6 серпня; 1885. – 11 квітня; 1886. – 24; 26; 28 липня; 1887. – 12; 28 лютого; 1889. – 9 березня; 1891. – 3; 8; 9; 10; 11; 19 серпня; 1; 5; 8; 11; 17 жовтня; 1892. – 11; 17; 21; 22 жовтня; 11 листопада; 9; 16; 18; 20; 22; 30 грудня; 1893. – 6; 15 січня; 8 липня; 4, 9; 6; 2 лютого; 6; 16; 22 жовтня; 10; 11; 12 червня; 4 серпня.

25. ОВ. – 1884. – 9 березня; 9 травня; 15 серпня; 5 жовтня; 1886. – 27 січня; 1889. – 6 січня.

26. ОВ. –1833. – 4, 11, 18 листопада, 6, 13, 30 березня.

27. ОВ. – 1836. – 22; 25; 29 січня; 1 лютого.

28. ОВ. – 1837. – 23; 27; 30 січня.

29. ОВ. – 1841. – 6, 10 вересня.

30. ОВ. – 1844. – 23 серпня.

31. ОВ. – 1849. – 19, 23, 26 лютого.

32. ОВ. – 1858. – 4, 7 січня; ОВ. – 1858. – 30 січня.

33. ОВ. – 1866. – 23 серпня.

34. ОВ. – 1836. – 6, 10, 13, 17, 20, 24 червня, 1 липня.

35. ОВ. – 1851. – 24 січня.

36. ОВ. – 1851. – 18 квітня.

37. ОВ. – 1854. – 12 серпня.

38. ОВ. – 1864. – 31 січня; 1877. – 16 січня; 1879. – 29 березня; 1889. – 21 листопада.

39. ОВ. – 1889. – 24 липня.

40. ОВ. – 1889. – 21 серпня.

41. ОВ. – 1889. – 24 жовтня.

42. ОВ. – 1889. – 17 грудня.

43. ОВ. – 1890. – 19 листопада.

44. Бондар Г. С. Краєзнавчі матеріали на сторінках «Одесского вестника» в 1827–1833 рр. // Записки історичного факультету (далі – ЗІФ). – Вип. 5. – Одеса, 1997. – С. 198–203; Її ж. Публікації з історії краю на сторінках «Одесского вестника» (1827–1833 рр.) // VIII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство і культура»: наукові доповіді та повідомлення. – Ч. I. – К.–Харків, 1997. – С. 297–300; Її ж. Публікація джерел з історії України в газеті «Одесский вестник»: А. О. Скальковський // ЗІФ. – Вип. 8. – Одеса, 1999. – С. 222–226; Її ж. Археографія на сторінках «Одесского вестника» (30-ті – середина 50-х рр. XIX ст.) // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Вип 2. – Дніпропетровськ, 2001. – С. 338–351; Левченко Г. С. Історик В. О. Яковлєв (1840–1896): реалізація наукового доробку у періодичній пресі // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. – Одеса, 2009. – С. 152–158 та ін.

45. Боровой С. Я. А. А. Скальковский и его работы по истории южной Украины // Записки Одесского археологического общества. – 1960. – Т. 1 (34). – С. 177–179.

46. Боровой С. Я. Хаджибей в 60-х годах XVIII ст. // Записки Одесского археологического общества. – 1967. – Т. 2 (35). – С. 131.

47. Гончарук Т. Стаття в «Одесском вестнике» 1841 р. про зруйнування «Хаджибейської лазні» в Одесі // Південний захід. Одесика: Історико-краєзнавчий альманах. – Одеса, 2009. – Вип. 7. – С. 44–52; Його ж. Стаття К. Смольянінова «Одесский приморский бульвар и бывшая возле него церковь св. Екатерины» на шпальтах газети «Одесский вестник» 1853 р. // Південний захід. Одесика: Історико-краєзнавчий альманах. – Одеса, 2009. – Вип. 7. – С. 49–54 та ін.

48. Гончарук Т. Г. Смольянінов Костянтин Миколайович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX – середина XX ст.). – Одеса, 2009. – С. 375–377.

49. Гребцова И. С. Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (вторая треть XIX в.). – Одесса, 2002. – 407 с.

50. Гребцова И. С. Пресса южных губерний Украины первой половины XIX в. как источник по истории Новороссийского края // Записки історичного факультету. – Вип. 1. – Одеса, 1995. – С. 170–187.

51. Григорьева Т. Ф. Становление и развитие краеведения на юге Украины (80-е гг. XVIII в. – 60-е гг. XIX в.): Автореф. дис... канд. ист. наук. – К., 1991. – 15 с.; Непомнящий А. А. Развитие исторического краеведения в Крыму во 2-й половине XIX – начале XX веков: Дис. ... к. и. н. – Симферополь, 1994. – 273 л.; Непомнящий А. А. Бібліографічна спадщина історико-етнографічних досліджень Криму в кінці XVIII – на початку XX століть: Автореф. дис. ... д. і. н. – К., 2001. – 38 с.; Хоменок О. С. Дореволюционная периодическая печать Таврической губернии (1838–1916): очерк истории и библиограф, указатель. – Одесса, 2003. – 180 с.; Новікова Л. В. Внесок А. О. Скальковського (1808–1898) у дослідження історії Південної України: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Одеса, 2004. – 21 с.; Непомнящий А. А.

Арсений Маркевич: Страницы истории крымского краеведения. – Симферополь, 2005. – 432 с., Гузенков С. Г. Метричні книги як джерело з історичної демографії Південної України другої половини XIX – початку XX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2005. – 20 с.; Яблоновська Н. В. Етнічна преса Криму: історія та сучасність. – Сімферополь, 2006. – 312 с. та ін.

52. К биографии В. Х. Кондараки // Крымский архив. – 1996. – № 2.

53. Левченко Г. С. Одеський період життя О. Тройницького: на шляху до кар’єрного зростання // Інтелігенція і влада. У 3-х ч. – Ч. 2. – Одеса, 2009. – С. 102–105.

54. Левченко Г. С. Яковлєв Володимир Олексійович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX – середина XX ст.). – Одеса, 2009. – С. 463–465.

55. Непомнящий А., Бобков В. Вивчення російськомовної дорадянської періодичної преси Таврійської губернії у сучасному кримознавстві // Українська періодика: історія і сучасність. – Львів, 2005. – С. 207–212.

56. Непомнящий А. А. Подвижники крымоведения. – Симферополь, 2006. – С. 73–92; Хмарський В. М. Мурзакевич Микола Никифорович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX – середина XX ст.). – Одеса, 2009. – С. 252–257.

57. Новикова Л. В., Хмарський В. М. Скальковський Аполлон Олександрович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX – середина XX ст.). – Одеса, 2009. – С. 355–361.

58. Скальковский А. А. Первое тридцатилетие истории города Одессы 1793–1823. – Одесса, 1837. – С. 37.

59. Степан Васильевич Сафонов // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. VI. – Одесса, 1867. – С. 483–485.

60. Тункіна І. В. Бларамберг Іван Павлович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX – середина XX ст.). – Одеса, 2009. – С. 52–55.

61. Тункіна І. В., Ізбаш-Гоцкан Т. О. Стемпковський Іван Олексійович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX – середина XX ст.). – Одеса, 2009. – С. 382–384.

62. Тункина И. В. Русская наука о классических древностях Юга России (XVIII – середина XIX в.). – СПб., 2002. – 676 с.

63. Хмарський В. М. Видатний громадянин міста (про внесок А. О. Скальковського у розвиток культури Одеси у першій половині XIX ст.) // Археология и этнология Восточной Европы: материалы и исследования. – Одесса, 1997. – С. 254.

64. Хмарський В. М. Початок археографічної діяльності в Одесі // ЗІФ. – Вип. 4. – Одеса, 1997. – С. 183–192.

65. Хмарський В. М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський // ЗІФ. – Вип. 6. – Одеса, 1998. – С. 68.

Галина Левченко

Историко-краеведческие публикации на страницах «Одесского вестника» (1827–1894): направления, периодизация, авторы

В статье охарактеризованы основные направления, содержание и периодизация историко-краеведческих публикаций на страницах «Одесского Вестника» (1827–1894), которые дают возможность исследованию проблем истории региона. Так же представлено количество авторов, их профессиональная принадлежность и компетентность.

Ключевые слова: *«Одесский Вестник», юг Украины, публикации, краеведение, направления, авторы.*

Galyna Levchenko

The local history publications on the pages of «The messenger of Odessa» (1827–1894): directions, periodization, authors

The article examines the main directions, content and periodization of local history publications on the pages of «The messenger of Odessa» (1827–1894), which give an opportunity to research the history of the region. It is also presented a lot of authors, their professional appliances and competence.

Key words: *«The messenger of Odessa», The South of Ukraine, publications, study of local lore, directions, authors.*

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ УКРАЇНИ: ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ

УДК 94 (477.83)

Микола Галів (м. Дрогобич)

СОЦІАЛЬНИЙ СПЕКТР КОРОЛІВСЬКИХ СІЛ САМБІРСЬКОГО ПІДГІР'Я У XV – XVIII ст. (на прикладі села Літиня)

Стаття присвячена соціальному середовищу королівських сіл Самбірського Підгір'я XV – XVIII ст., на теренах якого розкинулися столові маєтки короля, об'єднані в єдиний територіально-господарський комплекс під назвою Самбірська економія. Предметом аналізу обрано соціальні категорії населення села Літиня Дублянського ключа економії: шляхта, кметі, загородники, священики, корчмарі, мельники, вибранці тощо.

***Ключові слова:** Літиня, Самбірська економія, соціальні групи, шляхта, кметі, загородники, священики, корчмарі, мельники, вибранці.*

Соціальна історія на сьогодні є одним із найбільш поширених напрямків наукових історичних досліджень. Нова постмодерна парадигма студіювання історії закликає до вивчення не лише соціальних контекстів історичних подій чи есенційної минувшини великих соціальних стратів, а й пропонує розглядати проблеми соціальної історії на мікрорівні, зокрема й краєзнавчому. Відтак усе більшого значення набувають дослідження, наприклад, дрібних соціальних груп і прошарків у складі значних соціальних середовищ, зокрема й селянського. У цьому річищі актуальним видається вивчення соціального спектру мешканців королівських сіл Самбірщини у Пізньому Середньовіччі та Ранньомодерну епоху. Особливість соціального середовища королівських сіл полягає в тому, що з огляду на свою належність польському королеві селяни не зазнали кріпацтва й зумовленої ним значної соціальної уніфікації, довго зберігаючи певне соціальне розмаїття. Вибір села Літиня як об'єкту дослідження детермінується: а) можливістю більш "акумульовано", деталізовано, а отже й об'єктивніше проаналізувати предмет дослідження; б) наявністю в автора значного комплексу джерел, пов'язаних з історією цього поселення; в) відсутністю в краєзнавчій історіографії значних досліджень історії Літині. Щоправда, українська та польська історіографії можуть похвалитися певними здобутками щодо висвітлення соціальних процесів у галицьких селах, зокрема й підгірських. Маємо на увазі праці В. Інкіна, В. Пірка, І. Смутка, М. Горна, Р. Рибарського та інших учених [1].

Історія села Літиня сягає давньоруської доби. За переказами, його заснували у XIII ст. мешканці сусідніх сіл, передовсім Грушова, які улітку на теренах, де пізніше виникло поселення, випасали худобу [2]. Водночас археологічні дані свідчать про існування на теренах Літині давньоруського поселення XI – XIII ст. [3]. Перша письмова згадка про село датується 5 жовтня 1415 р. Саме тоді король Владислав II Ягайло надав дрогобицькому судді Філу з Літині та його братові Мешу документ, який підтверджував їхнє шляхетство [4]. Щоправда, польський дослідник Л. Виростек ще у 1930-х рр. писав про надання 1388 року сіл Літиня і Вороблевичі Дрогобицького повіту та Ґілов поблизу Львова доводцеві Галича Бенедиктові і його братам Степанові та Андрієві [5]. Однак наразі є підстави сумніватися у тому, що документ цього надання дійшов до наших днів.

Початково село було приватновласницьким: у XV – першій половині XVI ст. воно належало шляхетській родині Літинських гербу Сас. Однак, протягом 1531 – 1554 рр. воно потрапило до складу королівських коронних маєтків – Дрогобицького староства, а наприкінці XVI – початку XVII ст. – королівських столових маєтків у Самбірській економії (Дублянський ключ).

Окреслюючи соціальне "обличчя села", розглянемо правове та майнове становище основних соціальних груп, що населяли Літиню: шляхта, кметі і загородники, війти, попи (священики) і поповичі, корчмарі, мельники, вибранці-солтиси.

Зем'яни Літинські уперше згадуються як дідичі Літині на початку XV ст. (Філ з Літині – 1415 р.). У "Актах ґродських і земських" зафіксовані такі представники роду Літинських: Дробиш (Drobysch de Lethnya) під 1442 р., Олешко (Olechno de Lethin, Oleskonem de Lithnya, Oleskonem de Lethnya, Olesko de Lethynya, Oleskonem de Luthnya, Olesko Lethinszky) – 1457 і 1465 – 1467 рр., Лук'ян і Михалко (Lukyan et Michaelem de Luthnya) – 1466 р., Андрій (Andree

de Lethyna, Andree de Lethynya, Andreas Lethynsky, Andreas de Lethyna, Andream de Lethynya) – 1471 і 1474–1475 рр., Степан (Stepan de Lyethyna) – 1492 р., Климко (Climko de Lyethnya) – 1500 р. [6].

Ймовірно, Літинські володіли певним документом, який засвідчував їхнє право власності на село. До цієї думки підштовхує згадка в "Актах…" про позов 1457 р. шляхетного Олешка з Літині проти Івана з Браткович щодо документу (literarum), який опинився у львівського шевця Петра і стосується "його (Олешка. – Авт.) села Літиня" (habuit super villam ipsius Lethin) [7]. Удруге наявність таких документів зафіксовано люстраторами Любачівського староства Белзької землі у 1564 – 1565 рр., які констатували, що дідичі Літинські на свої спадкові села Літиня, Тинів і Селище у Дрогобицькому повіті "здавна мають надані від князів привілеї, підтвердженні славної пам'яті польськими королями" [8]. Утретє згадка про них зринула під час судової справи у зв'язку з пограбуванням депозитарія майна Адама Літинського у 1632 р. Його дружина Федорія та донька Анна стверджували про викрадення, зокрема, привілеїв від руських князів Данила та Лева ("Przywileie starozytne od xiąząt ruskich to iest Daniła y Leona"), польських королів Ягайла, Владислава, Сигізмунда Августа [9]. З огляду на відсутність тексту цих привілеїв не можна вести мову про їх автентичність. Проте припускаємо, що Літинські, як і чимало їхніх сучасників − руських зем'ян, намагаючись убезпечити себе від можливої втрати маєтків в умовах інкорпорації Галицької Русі до Корони Польської, вдалися до фабрикації таких документів ще в першій половині XV ст. Ці псевдопривілеї від руських князів їм вдавалося підтверджувати у польських королів, а відтак юридично закріплювати "старожитнє" право власності на свої поселення.

Літинські, напевно, володіли лише частиною села. Інша частина Літині, припускаємо, належала королеві. 5 березня 1441 р. король Владислав III записав у селах Літиня і Грушова 150 марок (гривень) своєму родичу Георгієві (Юркові) Риботицькому [10]. Останній у грудні 1443 р. продав (мабуть, не без згоди короля) свою частку в цих селах братові Олександрові Риботицькому з Губич вже за 450 гривень [11]. Таким чином, Літиня опинилася у власності двох шляхетських родин – Літинських і Риботицьких-Губицьких, які, очевидно, між собою не ладнали й час од часу встрявали у конфлікти. Так, у 1465 – 1475 рр. Олешко Літинський з братом Лук'яном і Михалком провадили гострий судовий процес із згаданим Олександром Губицьким, спочатку як відповідачі у справі про напад і грабунок, пізніше як позивачі Олександра щодо вбивства трьох родичів: свого батька Стецька, дядька Дробиша і стриєчного брата Михайла [12].

Згідно з реєстром шляхетських маєтностей 1508 р., власником Літині був Юрій Літинський (Jurgi Lyetynski de bonis suis ville Lyetnya), а Губицькі (Георгій і Бартоломій) згадуються лише як дідичі Губич і Грушової [13]. Проте у пізніших документах Губицькі знову фігурують як власники Літині. 24 червня 1531 р. король Сигізмунд I через дрогобицького старосту Яна Кам'яноцького викупив у Баля Бартоломія і Георгія Губицьких їх частки у селах Літиня та Грушова. За цим документом літинській і грушівській громадам було надано німецьке право, "оскільки в німецькому праві в тих зем'ян вищеописаних перебували" [14]. Цим же привілеєм ліквідовувся панський фільварок й визначалися нові селянські повинності (згодом привілей підтвердили королі Стефан Баторій 31.05.1578 р., Сигізмунд III 6.04.1604 р., Владислав IV 6.10.1634 р., Ян Казимир 20 серпня 1653 р.) [15].

Тож відтоді частина Літині відійшла до Дрогобицького староства. Остаточно село стало коронним у 1554 р. 4 лютого того року Люблінський сейм затвердив обмін селами між королем Сигізмундом II Августом і Климентом Літинським – останній, віддаючи королеві Літиню, отримував Грушів і Кровичі в Любачівському старостві [16]. Звісно, це не означало, що Літинські втратили Літиню цілковито – вони продовжували володіти деякими земельними угіддями в Літині, Тинові, Селищі (станом на 1560 р.) [17]. Пізніше Літинські (друга половина XVII – XVIII ст.) виступають як місцеві попи-священики.

Окреслюючи становище кметів-хлібників, які власне складали літинську громаду (інші категорії мешканців села до громади не належали), зауважимо, що до 1531 – 1554 рр. вони (разом із загородниками), знаходилися у власності шляхти і, крім натуральних й грошових датків, відпрацьовували панщину в місцевому фільварку Губицьких (про існування фільварку в маєтностях Літинських наразі даних немає). Власники села могли їх продати, обміняти, заставити тощо. Відомо, що 9 квітня 1521 р. Юрко Літинський заставив Стефану Городиському 4-х кметів (Філь, Федір, Курило, Сень) у с. Літиня за 31 марк [18]. Він повернув борг "державцеві Літині" С. Городиському, але

незабаром знову змушений був позичити 31 марку у свого родича Климка Літинського, якому знову заставив 4-х кметів: Зенька, Мишка, Курила та Федора [19]. Повернувши Климкові 20 з 31 марки, Юрко Літинський записав позикодавцю одного кметя на ім'я Мишець Филович [20].

Після переходу Літині до Дрогобицького староства фільварок було ліквідовано, а його землі розподілені між кметями [21]. Звісно ж, селяни не стали власниками землі. Вище право власності на землі королівських селян належало королеві. Селянське право на землю не було гарантоване жодними законами. Заперечення дідичного права королівських селян на землю декларувалося загальнопольським законодавством XVI ст. [22].

Згідно з привілеєм 1531 р., кметі мали сплачувати з кожного лану і "з кожного року по дві гривні і по грошей двадцять чотири: з півлану – гривня і грошей дванадцять, з чверті – тридцять грошей, з півчверті – п'ятнадцять грошей. […]. Теж будуть повинні всі посполиті з тих … ланів давати дванадцять колод вівса … і по одній курці кожен зі свого хліба. Теж раз у рік Його Кор. М-ть … відпускає з роботи всякої для млина, який будуть повинні збудувати, язі ставити, оправити в Літині. Теж Його Кор. М-ть заховує собі [зобов'язує селян на] повіз до Львова, до Городка, до Самбора, до Дрогобича, коли Його Кор. М-ть буде в землі Руській зі своїм двором і своєю персоною…" [23]. Слід наголосити, що 12 колод вівса сплачувалися з усіх 30-ти грушівських і літинських ланів, тобто приблизно 0,4 колоди з лану (дещо більше трьох відер-осьмачок). Отже на 11 ланів села Літиня припадало 4 колоди і 3 осьмачки. Схожі повинності розписані і в люстрації 1570 р., відповідно до якої село загалом сплачувало 76 зл. 2 гр. чиншу. Щоправда, замість 4 колод і 3 осьмачок тепер сплачували 7 колод (дрогобицької міри) вівса, а також яйця – 24 з лану на рік [24].

Однак привілей не рятував від зростання повинностей. З часом вони збільшувалися, додавалися нові. Наприклад, з часу люстрації 1570 р. (очевидно, протягом кінця XVI – XVII ст.) зріс розмір чиншу з лану від 4 до 24 зл. Першу спробу накласти такий високий чинш здійнив дрогобицький підстароста, державець Літині Ян Лігеза у 1627 – 1628 рр. Подібно діяв й інший державець Дрогобицького староства Ісаак Нахманович, який вимагав від підданих 30 зл. з лану [25]. Попри протести літинців, зокрема й шляхом звернення до короля, їм, вочевидь, не вдалося відстояти давній (засвідчений привілеєм 1531 і люстрацією 1570 р.) розмір чиншу. Як свідчить інвентар Самбірської економії 1686 р., літинські кметі з кожного лану платили уже 24 зл., колоду вівса (дрогобицької міри) або 8 півмірків, а також ще й 1 гуску, 4 курки, 4 каплуни, 2 копи (24 шт.) яєць. З освоєних пастівників селяни додатково давали 25 каплунів, а також із десяти загород сплачували по 12 грошей (4 зл.). Крім того, громада сплачувала такі податки: загатне (за користування пасовиськом Загатне) – 3 зл., гайдучне – 12 зл. [26], а також поголовне – станом на 1674 р. його розмір становив 17 зл. [27]. 1673 року сеймом було встановлено "податок шеляговий" на вироблення пива та горілки – 1 шеляг з трьох грошей. Проте на той час у сплюндрованій після минулорічного татарського нашестя Літині війт Кость Юрів від "першого дня серпня до останнього дня жовтня" зібрав лише 10 грошей цього податку [28].

У той час, проте, з'явилися й нові привілеї. 9 листопада 1669 р. король Міхал Вишневецький, спираючись на існуючий в Літині та Грушовій "давній звичай", надав дозвіл селянам "самим на весілля і празники пиво робити і горілку палити, бидло гнати і продавати". Крім того, дозволялося на празники "постороннім людям, що з пивом і горілкою приходять", відповідно до звичаю вільно продавати напої [29] (це дещо підривало пропінаційні права місцевої корчми). 28 червня 1678 р. король Ян ІІІ підтвердив ці привілеї, окресливши право підданих в Літині виробляти пиво і горілку для домашніх потреб двічі на рік (на два празники) [30]. Люстрація ж 1686 р. уже не згадувала про "посторонніх людей", засвідчивши тільки вільність варити пиво і палити горілку на два празники. Однак, дбаючи про доходи орендованої корчми, королівські чиновники занотували й певне обмеження: "А чого б з пива або горілки не випили під час празників до третього дня, то корчмареві вільно забирати буде четвертого дня всі напої" [31].

В інвентарях Самбірської економії 1760 і 1768 рр. також згадуються ці повинності і привілеї, але стосовно перших наводяться уточнення з вказівками грошового еквіваленту. Відомо, що на той час село мало 11 ланів загосподареної землі, тобто 44 чверті, з них 37 громадських (9 з чвертю ланів). З кожного лану кметі повинні були платити 24 зл., тож із громадських 37 чвертей сплачувалося 222 зл., 74 півмірків вівса (половину з них натурою віддавали до "магазину Самбірського", другу половину грішми – 74 зл.). За гуску сплачували по 20 гр. (з 37 чвертей – 9 ½

гусей або 6 зл. 5 гр.), за каплунів – по 15 гр. (всього 10 зл. 15 гр), за курей по 7,5 гр. (всього 9 зл. 7,5 гр), за яйця – в сумі 12 зл. 10 гр. [32]. Згадуються і плати від виборних війта і присяжного (елекціональне) – 10 зл. у 1760 р. і 18 зл. у 1768 р. Інвентар 1768 р. говорить про сплату селянами ще й такого податку, як гіберна (без вказівки її розміру), а також розкриває зростання підводної повинності. Якщо раніше літинці її виконували тільки тоді, коли в Руському воєводстві перебував король зі своїм двором, то тепер селяни "до жуп обліковані" і на підводи "в потребі фільварку Дублянського" з'являтися мають [33]. На той час кметі і загородники платили щорічний чинш 420 зл., 22 ½ гр. [34].

Доцільного наголосити, що зростання різноманітних податків лише на перший погляд було вкрай обтяжливим. Як писав В. Інкін, номінальні розміри грошових виплат до самбірського замку зростали повільно і впродовж XVII ст. збільшилися удвічі-тричі, реальна ж вартість натомість зменшилася, оскільки злотий за цей час знецінився у 8 разів [35]. Проте у разі одномоментного і різкого (у декілька разів) збільшення повинностей і податків, літинська громада, часто разом із грушівською, вдавалася до захисту своїх прав шляхом судових позовів.

Попри це, потреба сплачувати податки на зразок гіберни, штовхала громади, у тому числі й літинську, до позик. Щоправда причинами грошових позик часто були й громадські перепої або значні видатки на судові процеси. Відомо, що громада с. Літиня у 1741 р. заборгувала різним кредиторам 5260 зл., а окремі літинські кметі-хлібники – 1652 зл. 15 гр. [36]. Звісно, цей борг був удвічі меншим, ніж у грушівської громади, але значно більшим порівняно з селами Дубляни, Брониця, Пруси. Літиня ж, очевидно, була міцним і заможним господарським осередком, що давало громаді змогу поступово зменшувати заборгованість. Уже на 1746 р. її борг зменшився до 3500 зл. [37].

Намагаючись уникнути зайвих повинностей і податків, селяни нерідко вдавалися до хитрощів. Зокрема, освоюючи нові або раніше занепалі землі, літинці представляли їх ревізорам як пустки. Зауважимо, що подібні процеси, як наголошував польський дослідник А. Станчак, охопили чимало сіл в різних економіях. Однак правда все ж спливала на поверхню. Комісари, які перевіряли добра в економіях, часто не знаходили жодної пустої волоки в селах, де інвентар такі фіксував. Зокрема, адміністратор Самбірської економії А. Веренко, відвідавши 1743 р. Літиню, виявив, що половина грунтів, поданих в інвентарях як пусті, була засіяна [38].

Певне уявлення про чисельність кметів і загородників у Літині дають люстрація 1570 р., поборовий реєстр 1589 р., ревізія Перемишльської землі 1692 р. та інвентар Самбірської економії 1768 р. Перша з них вказує, що в селі господарювало 35 кметівё, які разом чинили чинш 50 зл. 14 гр. (грошами, курми, яйцями, вівсом). Крім них, "два чоловіки" освоїли "нові поля", з яких сплачували 8 зл. На той час в селі було 4 загородники, кожен з яких платив по 12 гр. (всього – 1 зл., 18 гр.) [39]. У 1589 р., попри чотирьох загородників, згадується ще й один "бідняк" (можливо, халупник) [40]. На 1692 р. у Літині існувало 54 кметевих господарства, які належали 62 кметям. У 34-х господарствах розмір землі сягав одного прута, в 20-ти – півпрута. Шість загонів землі тоді належало десяти загородникам [41]. У 1768 р. в селі працювали 153 кметя та 6 господарів з Тинова, що займали літинські ґрунти. Більшість з них мали 4-6 загонів. Деякі селяни (Микола Рудний, Микола Кашубін) володіли 16, а Данило Боднар – 18 загонами. Усі мешканці Літині (без корчмарів, мельників, поповичів) у той час мали 26 волів і 59 коней. Волів і коней було, переважно, не більше двох на господарство. Рідко хто володів і кіньми, і волами водночас. До таких можна зарахувати Гриця Лепкого, який, маючи 5 загонів ґрунту, володів парою волів та парою коней [42].

З кметів формувалася інша категорія населення Літині – війти. Власне літинське війтівство фіксується доволі пізно – на початку XVIII ст. Звісно, ще від 1531 р. привілей на суд магдебурзького права, по суті, належав громадам Літині та Грушової, які відтепер могли обирати собі солтиса-війта. Мабуть, і літинці, і грушівці становили єдину громаду, обираючи спільного війта. У документах 1628 і 1634 р. згадуються переважно грушівські війти, зокрема Кость Радев'ят [43]. Під час коронації Міхала Вишневецького (Краків, 27 жовтня 1669 р.) грушівська громада отримала спеціальний привілей на обрання війта. Через дев'ять років мешканці Літині і Грушова підтвердили його в короля Яна III, який, задля того, щоб "якнайкраще в згаданих селах… уряд становився", дозволив двом громадам "собі способного за війта обрати". Однак, при цьому поставив умову: "гідність і спосібність обраного війта" має затвердити державця Дублянського ключа [44]. Таким чином, війт ставився у цілковиту залеж-

ність від адміністрації економії. Як відомо, державці користувалися правом впливати на вибори присяжних та війтів у громадах. В обов'язки війтів входило: стежити за дотриманням порядку в громаді і брати участь в регулюванні правових відносин між її членами; вести книгу, куди вносилися записи про сплату податків до замку та боргів громадським кредиторам; представляти громаду в вищих судових та адміністративних інстанціях; регулювати господарські відносини, як то розподіл пасовиськ, хащів, орної землі серед новоприбульців та перерозподіл між членами громади і т.д. [45].

Тож у 1670-х рр. громади Літині і Грушової усе ще мали спільного війта. У занотованих в Перемишльському гроді юраментах літинської і грушівської громад від 16 листопада 1673 р. згадується "працьовитий" Кость Юрів (Порів), який збирав шелязний податок (такі функції покладалися переважно на війтів) [46]. Однак незабаром літинська громада почала обирати окремого війта. У судових книгах Самбірської економії під 1709 р. згадується "війт Літинський" Василь Яцків, а також "працьовитий" Гриць Касич – попередній (1708) війт [47]. З цих же документів випливає, що війтом у 1710 р. був Федь Касич [48]. У Перемишльських гродських і Самбірських замкових актах окреслюються літинські війти: Іван Пурій (1737 − 1738), Василь Футенчак (1739 − 1740, 1748), Кузь Шиліпін (1744, 1749), Ілько Яцків (1753), Іван Кот (1754), Іван Бурдяк (1758), Данило Гнатів (1759), Степан Сенишин (1761), Федь Білий (1762), Дмитро Мазур (1763), Данило Харів (1766, 1768) [49]. Ті ж книги Перемишльського гродського суду під 1754 р. фіксують двох війтів у Грушовій – Костя Панькового і Петра Пурія (перший для верхньої, другий – для долішньої частини села) та окремого війта в Літині – Івана Кота [50]. Судові матеріали коронної референдарії 1758 р. також вказують на окремі війтівства у Літині і Грушовій [51].

Звісно, у Літині не було привілейованого війтівства. Відомо, що у селах німецького права й колишніх руських селах, організованих в ключі, громаду представляли тіуни, прості війти, урядники, присяжні, які були членами громади і не творили привілейованого прошарку. Недаремно деяких з них джерела подають як "громадських війтів" (наприклад, згадуваного Федя Касича 1710 р.) [52]. Тож вести мову про війтівство в Літині як окрему від громади господарську структуру не можна. Платнею для війтів було тимчасове, на час виконання покладених обов'язків, звільнення від деяких податків, або зменшення їх розмірів [53]. Окреслити ж господарство літинського війта можемо лише за люстрацією 1768 р., в якій згадується, що Данило Харів мав 10 загонів поля, 2 воли та 1 коня [54].

Священики-попи в Літині згадуються у 1507 р. [55]. На 1515 р. священик сплачував 15 грошей [56], а в 1531 р. йому було виділено півлану землі і визначено чинш у розмірі однієї гривні та 12 грошей (2 зл.) [57]. Люстрація 1570 р. декларувала, що "поп руський з церкви нічого не дає, тільки з ріллі", але не вказувала скільки. Щоправда, у цьому документі говориться про комутацію попа з іншим кметями при чиншові (тобто священик з ріллі сплачував стільки, що й інші кметі – 2 зл. з півлану) [58]. Очевидно, під час правління Яна ІІ Казимира (1648 – 1668) сільський священик та поповичі отримали привілей на попівство, який було підтверджено у 1670 р. наступним королем Михайлом Вишневецьким. Згідно з цим документом попові і поповичам літинським – о. Василю, його братам Семену та Івану, дочці Пазі, дякові Степану та його синові Яцю і доньці Єві надавалося у доживоття "попівство літинське з церквою і парафією до громади належної", дві чверті поля (половина попові з родиною, друга – дякові з дітьми) з луками, ставищами, сіножатями, саджавками з хростом (ставками із живністю-рибою) і трьома пастівниками, дозволялося їм вироблення пива та паління горілки на власну потребу, зокрема на празники, хрестини й весілля, а також вруб у лісі на опал. При цьому король звільняв попів та поповичів "від всіляких робіт, тягарів, повозів, данини, десятини бджолиної і жировчизни та інших… повинностей.., опріч чиншу щорічного, який відповідно до давніших і останніх ревізій до Замку Самбірського на кожне свято Святого Марціна платити і віддавати повинні будуть" [59]. Привілей Яна ІІІ (1678 р.) зауважував, що піп відповідно до виміру лану має прикладатися до чиншу громади [60]. Тож ревізія 1686 р. декларувала сплату священиком 2 зл., але з однієї чверті [61]. Натомість інвентарі 1760 і 1768 рр. про жодні чинші з попівства не згадують, лише останній нотує, що на двох чвертях церковних сидять парох о. Василь Літинський, о. Степан Білецький, поповичі Іван та Василь Літинські [62].

Для виконання господарських робіт священик послуговувався не лише поповичами, але й слугами. Відомо, що на 1766 р. "парубком" у о. Василя Літинського служив Сень Василів з Грушової. З цього ж документа випливає, що

парубок доглядав сімох коней священика, щоправда, не дуже пильно, бо "з п'ятниці на суботу вночі перед св. Миколаєм Руським, тобто дня 17 травня нинішнього року (1766-го. – Авт.) відповідно до календаря польського" було вкрадено гнідого коня вартістю 80 зл. [63]. Навіть за умови завищеної ціни одного, можна з великою долею упевненості стверджувати, що загальна вартість семи коней о. Василя коливалася у межах 500 зл.

Попівство приносило місцевому священикові значні доходи, тож грошові "заощадження" отця сягали декількох тисяч злотих. Відомо, що 17 серпня 1761 р. згадуваний парох Василь Літинський позичив громаді с. Літиня (в особі війта і присяжних) 2000 зл., звісно ж під "провізію" (відсотки) [64]. Того ж року (1 червня) священик дав у позику селянинові з Літині Іванові Шпунту 400 зл. під 8 відсотків річних (таким чином "провізія" на рік складала 32 зл.) [65].

Корчмарі як привілейована категорія сільського населення уперше згадуються люстрацією 1570 р. ¬– на той час вони щорічно сплачували 10 гривень, або 16 зл. орендного чиншу [66]. Невідомо чому, але в поборовому реєстрі 1589 р. про корчму в селі не йдеться. Наступні згадки про такий заклад пов'язані з татарськими нападами 1621 і 1626 рр., під час яких її було спалено [67]. У середині XVII ст. орендарями "корчмарського шинку" стали євреї Любчаки (Климчаки, Липчаки). 17 січня 1644 р. Іван Климчак з сином Стецем здобули у королівського підскарбія, дрогобицького і самбірського старости магната Яна Миколая Даниловича документ про коляцію корчми в Літині. У ньому можновладець, вказуючи на відсутність протягом тривалого часу постійних посесорів у літинської корчми, перебування її в руках часто змінюваних господарів, а відтак і збитки ("спустошення значне"), ствердив надання Климчакам "тої корчми з чвертю поля, городом, луками " у доживоттєве посідання [68]. Уже 30 червня 1644 р. цю коляцію конфірмував у Кракові король Владислав IV, а 20 липня 1653 р. − король Яна Казимир [69].

13 січня 1670 р. король Михайло Вишневецький на прохання Стеця Липчака підтвердив згадані привілеї і гарантував останньому, його дружині Гасі та сестрі Стеці те ж дожиттєве посідання корчми "разом з чвертю поля, луками й млином" за умови сплати 130 зл. чиншу на рік. Ян III Собеський 12 березня 1676 р. підтвердив згаданий привілей уже Антону і Стецеві Липчакам, але з обов'язком сплачувати чинш у розмірі 200 зл. [70]. Вірогідно, що зростання чиншу відбувалося й раніше. Зрештою, адміністрація Самбірської економії могла вносити певні корективи (ризикуючи порушити привілеї) у договір оренди з корчмарями, який, припускаємо, поновлювався щороку. Недаремно, в одному з юраментів 1662 р. літинську корчму означено як "taberna annualis" [71].

У XVIII ст. орендарі Липчаки знову ж потурбувалися про затвердження і трансумацію того ж привілею, що й було зроблено королем Августом III 16 листопада 1746 р. [72]. Привілей 1759 р. укотре підтвердив права літинських корчмарів на корчмарство з "чвертю поля", городом і лукою та звільнення їх від громадського тягла й скарбових повинностей, за винятком чиншу 200 зл. на рік [73]. Саме така "оренда" від корчми занотована в інвентарях 1760 і 1768 рр. Загалом високий розмір орендної плати-"чиншу" свідчить про чималі доходи корчмарів. Ймовірно, вони користувалися правом пропінації ("примус пиття"), відповідно до якого селяни змушені були купувати напої в корчмі. Саме цим можна пояснити обов'язок літинських селян здавати корчмареві рештки виготовлених для домашніх потреб пива і горілки після сільських празників.

Корчмі на 1760 р. належало чверть поля і млин, якому громада повинна була репарувати шарварками. Самі ж корчмарі з мельниками зобов'язувалися "начиння залізне справувати і споряджати" або ж сплачувати за це – корчмар 2 гр., а мельники 1 гр. [74].

Про літинських мельників і мельництво залишилося чимало свідчень в історичних джерелах, однак часто суперечливих. Саме тому В. Інкін спочатку зробив висновок про те, що в Літині "скарбове привілейоване млинарство, яке належало Липчакам, …не мало ані поля, ані угідь", а згодом описував мельницьку чверть лану [75].

Така непослідовність у твердженнях історика пояснюється незнанням ним факту про існування двох млинів у Літині. Перший з них зафіксовано ще у поборовому реєстрі 1515 р., де вказано, що млин водночас був фолюшем (сукновальнею) [76]. Він очевидно належав зем'янам Літинським, бо після переходу до коронної власності у 1531 р. громаду зобов'язали збудувати інший млин ("…який будуть повинні збудувати, язі ставити, оправити в Літині" [77]), мабуть, щоб не залежала від шляхетського. На 1570 р. згадується лише один млин на річці Тисьмениця, що був в оренді (per arendam) і з якого сплачували щороку 80 фл. [78]. Вказівка на орендування скерову-

є нас до висновку про використання цього млина орендарями-корчмарями.

Другий млин знаходився початково на Толоці – густо вкритому водоймами і річковими заплавами громадському пасовищі, котре на південь від Літині тягнулося до "границі Тинівської" та "границі Тершаківської". У судових справах між громадами сіл Літиня та Тинів, які тривали у 1754 р., виринув цікавий документ − привілей короля Яна III (даний у Жовкві 19 листопада 1692 р.) літинським мельникам "на виставлення млина і води до нього з ріки і боліт від млина Тинівського сходячих, і [на його] вживання" [79]. Власне він датує не лише появу другого млина на Толоці (з боку села Тинів), а й говорить про існування на кінець XVII ст. ще й окремої групи літинських мельників.

Згідно з судовими матеріалами середини XVIII ст., їх протопластом був "оригінальний мельник Літинський" Іван Аппак [80], що жив приблизно в середині XVII ст. Саме він, очевидно, домігся права орендувати корчмарський млин, а відтак і частину корчмарської (мельницької) чверті. На жаль, прямих джерельних вказівок про це не маємо, однак його нащадки у деяких документах 1760-х рр. номіновані посідачами або й співорендарями корчмарської чверті. Так, в одному з судових процесів 1766 р. мельника Стефана Малого названо таким, що "корчмарство літинське в оренді тримає" [81]. Інвентар Самбірської економії 1768 р. прямо вказує, що на корчмарській чверті сидять двоє: Стефан Любчак і Малий [82].

Мельники початково працювали на корчмаря і разом з ним, як йшлося вище, повинні були брати участь у ремонті млина [83]. Однак, отримавши у 1692 р. привілей на виставлення окремого млина, вони почали поступово унезалежнюватися від корчмаря, при цьому зберігаючи окремі привілеї, що виокремлювали їх із громади. Останньому, до слова, сприяла й політика Скарбу. Як зауважував В. Інкін, уже 1609 р. комісарським декретом старості заборонялося залучати до кметівських робіт і повинностей не лише священників, війтів, князів, корчмарів, а й мельників [84].

У контексті окреслення мельницьких привілеїв цікавою проблемою є з'ясування появи в Літині так званої "мельницької чверті лану", про яку часто йдеться в матеріалах судових процесів між мельниками і громадою у 1740-х рр. Жодні ревізії чи інвентарі не згадують про існування мельницької чверті в Літині, лише говорять про чверть корчмарську [85]. Вона власне й слугувала також мельникам, що було непоодинокою практикою в галицьких селах [86]. Власне у свідомості селян корчмарська чверть цілковито асоціювалася з чвертю мельницькою, про що, наприклад, свідчать селянські юраменти-відприсяження 1621 р. У них серед переліку завданих татарами збитків йдеться про пограбування, зокрема, млина й корчми та спустошення чверті мельницького лану (una quarta agri molendinator) [87].

Не слід, однак, вважати, що мельницька чверть була суцільним куснем ґрунту неподалік млина. Звісно, певна ділянка орної землі і луків знаходилася біля млина, особливо після перенесення його з Толоки на ґрунт Грудець – береги ріки Трудниця ("через зіпсуття берегів від води млин на ґрунт згаданий Грудець і береги для утримання його спосібного є перенесений", а той "…млин по березі тієї ж ріки Трудниці" [88]), що відбулося у перші десятиліття XVIII ст. Власне там мельники побудували собі житла та господарські споруди [89] (ця частина села Літиня й досі носить назву Мельники). У цілому ж мельницька чверть в Літині була розкиданою у шести різних місцях: посеред села (де знаходилася "стара мельницька оселя"), біля Тинова, у полі Болоня, між ріками Трудниця і Тисьмениця тощо. У чотирьох місцях мельники мали ділянки луки. Крім того, протягом 1674 – 1731 рр. родина мельників надбала шляхом купівлі у кметів (тобто громади) і солтисів-вибранців ріллі та луки у восьми місцинах. Шляхом застави вони приєднали до своїх маєтків ще три ділянки орної землі та шість ділянок луки [90]. У судових актах вказано поміру значної частини цих грунтів (у ліктях), завдяки чому ми підрахували (з розрахунку: 2,5 ліктя = 1 метр), що за ці роки лише ріллі мельники надбали понад 4 га.

Придбавши "декілька кавалків" вибранецького лану, літинські мельники "привласнили" собі й привілеї вибранців-солтисів (з огляду на це, їх часто в документах XVIII ст. називали солтисами). Скуповуючи або перебираючи шляхом застави громадські (кметеві) землі, мельники під претекстом "солтиства" з часом поширювали на них "свої" привілеї щодо несплати громадських податків. А відтак між ними і громадою спалахнула судова боротьба, що закінчилася на користь громади. Під час роботи судової комісії в селі 11 – 12 травня 1744 р. вдалося з'ясувати, зокрема, родовід мельників, який подаємо дослівно: "Іван Аппак, оригінальний мельник Літинський, породив Івана Лепкого − старшого сина, від якого походить Гриць Лепкий,

а від Гриця – Іван, Гриць, Микола і Михайло Лепкі – брати рідні, відповідачі на теперішньому суді. Другого сина той же Аппак породив – Леся, пресвітера Грушівського, а також доньку Єву, яка з першим своїм чоловіком Косчишиним з Тинова народила Івана Садового, котрий ще живе, але дуже старий. Той Іван Садовий народив Ілька-небіжчика, який зі своєю жоною, а зараз уже вдовою, народив Гриця, Михайла і Кузя Садових, що зараз відповідачі (на суді. – Авт.). Та ж Єва в другому подружжі з Антоном із села Горбач народила Ілька Малого і Івана Малого: від Ілька походить Антон, Іван, Василь і Ілько – брати рідні, які зараз відповідачі в суді, а від Івана Малого походять Стець, Лесь і Іван Малі, также зараз відповідачі" [91]. Тож на час суду у Літині налічувалося 16 мельників. Проте, діючи відповідно до декрету референдарії, яким "призначено аби лише два мельних ex directa linea (по прямій лінії. − Авт.) від першого мельника походячих" залишилися при млині та мельницькій чверті, комісарський суд визнав "тільки Івана і Гриця Лепких, синів згаданого Гриця Лепкого, а внуків Івана Лепкого як старшого сина Івана Аппака, за правдивих мельників" і віддав їм "в реальну і актуальну посесію" "чверть мельницьку з усіма до неї при належностями.., оселею мельницькою і двома халупами з будинками до них належними при млині будучими…" [92].

Решту мельників було прилучено до громади і зобов’язано сплатити 630 зл. 12 грошей з громадського ґрунту Грудець та інших ділянок за самовільні восьмирічні (1736 – 1744) "податкові канікули" (тобто понад 78 зл. за кожен рік). Однак, з’ясувавши, що значну частину цієї скалькульованої представниками громади суми становлять витрати на громадський перепій, комісія зажадала від покараних псевдосолтисів виплати лише 315 зл. 6 грошей податків королеві та 60 зл. громаді [93].

Надалі в джерелах бачимо одного-двох мельників у Літині. Згідно з інвентарем 1760 р., мельник Яць Лепкий щорічно сплачував 25 зл. чиншу [94]. У 1768 р. зафіксовано двох мельників при млині у селі (Іван Лепкий та Іван Ільчишин) та одного при млині на Толоці (Федьо Дорожівський) [95]. Згадка про млин на Толоці доволі цікава, оскільки, як відомо, його було перенесено на Грудець. Припускаємо, що громада домоглася від адміністрації економії дозволу відновити млин на Толоці для власної потреби і утримувала там свого мельника або ж надавала в оренду.

Мельники, завдяки політиці Скарбу, були забезпечені постійним попитом місцевих селян, для яких запроваджено "примус помолу" (діяв майже в усіх економіях короля). Селяни змушені були молоти зерно у власному (сільському) млині, й сплачувати за це, за різними підрахунками, від 3,3 до 25 % кількості привезеного збіжжя. Щоправда, намагаючись уникнути зайвих витрат на перемелення зерна, селяни економій користувалися жорнами. Це дещо підривало доходи мельників, а відтак і державців та економії в цілому. З огляду на це було розгорнуто боротьбу проти вживання жорен. Зокрема адміністратор Самбірської економії Я. Буковський у 1743 р. спробував запровадити спеціальний податок – "жорнове", оскільки використання селянами жорен дуже зменшило його дохід. Однак, мешканці Літині та Ужви (Uszwi) Самбірської економії звернулися із скаргою до Камери, протестуючи проти подібного визиску. Камера, відповідаючи на супліки літинців, розпорядилася, що вживання жорен не може бути цілковито заборонено підданим, хоч би з огляду на погоду, яка може перешкоджати доставці збіжжя до млина. Проте наказувала залишити одні жорна для десяти селян, трактуючи це як забезпечення їх від їзди до млина, коли "час неспосібний" [96].

Серед привілейованих верств сільського населення слід назвати так званих вибранців, за якими після 1726 р. закріпилася назва солтисів. Останні наділялися значними привілеями, звільнялися від сплати податків, мали право вільного врубу в королівських лісах і випасу худоби на королівських (громадських) луках. Відповідно до коронних конституцій 1590 і 1647 рр., кожен двадцятий лан у королівських маєтках надавався вибранцям, а кметі з 19 ланів зобов’язувалися за вибранців виконувати повинності й платити податки [97].

З огляду на те, що в Літині було 11, а не 20 ланів, вибранецький лан сформували у 1635 р., домірявши ще й землі села Тинів Дрогобицького староства. Тож дві чверті вибранецького лану було власне в Літині, а дві під Тиновом [98]. Першими літинськими вибранцями стали Лесь Мільничкович, Станіслав Кузь й Іван Лень [99]. Їх чисельні нащадки спадкували й вибранецькі привілеї. Проте, як відомо, сеймова конституція 1666 р. обмежила кількість вибранців на одному вибранецькому лані до чотирьох господарів, а решту рекомендувала осаджувати на пустих ґрунтах і прилучати до громади. Під час люстрації Руського воєводства 1717 р. королівські чиновники зревізували "лан вибранецький на грунтах літинських і села Тинова Дрогобицького старо-

ства локований і здавна виміряний" і визнали "за правдивих вибранців" тогочасних нащадків перших літинських солтисів Івана Юрина, Михайла Мисяка, Гриня Барана і Василя Степ'яка, закріпивши їх "при вольностях і повному лані вибранецькому з нащадками їх на той час і на потім (на майбутнє. – Авт.) будучим" [100].

Однак число солтисів продовжувало зростати. Вони поступово займали громадські землі, не сплачуючи жодних чиншів. Це лягало додатковим тягарем на громаду, яка змушена була сплачувати ще й податки із зайнятих солтисами земель. Зрештою чимало громад не мирилося з таким станом речей і в судовому порядку боролося з солтисами-супернумераріями. Великого розголосу у Самбірській економії 1730 – 1740-х рр. набула справа літинських солтисів, яка виявилася частково й справою літинських мельників. Громада села Літиня у 1737 р. поскаржилася до Самбірського замку, а відтак і до Камери Саської (Комісії Скарбової), що на одному вибранецькому лані сидить 20 солтисів, які не можуть з нього себе утримувати, а тому заграничують громадські ґрунти (йшлося, про грунт Грудець, котрим насправді володіли мельники, що привласнили собі ще й солтиські привілеї), з яких податки платять кметі. У відповідь на супліку Літині Комісія Скарбова, згідно зі своєю політикою обіймання податками якнайширших кіл підданих, наказала адміністрації економії зобов'язати мешканців вибранецького лану до всіх повинностей скарбових і громадських ("до сплати всіляких податків зі згаданого поля громадського (Грудець. – М.Г.) і відбування повинностей…, і затримані (несплачені податки. – М.Г.) за минулий час повернути" [101]). При перевірці прав солтисів виявилося, що ними володіють тільки чотири з них, інші натомість безправно відмовилися сплачувати податки і відробляти повинності. Всупереч виразному наказові Камери оподаткувати "понаднормових" солтисів, селяни не задовольнилися вердиктом, внісши справу до коронної референдарії. Правдоподібно, такий вчинок був наслідком невиконання постанов Камери. До слова, це доволі рідкісний випадок, коли селяни подалися до коронного суду, знаючи позитивне рішення Комісії Скарбової. Щобільше, у 1740 р., не чекаючи рішення суду, спільно з віце-адміністратором економії Я. Зелінським, вони напали та пограбували будинки солтисів, а двох упійманих вибранців тримали в кайданах 16 тижнів. Вартість завданих збитків солтиси (і мельники) оцінили у 5414 зл. [102] Тим часом референдарія також ухвалила позитивний для громади вирок, який екзекував королівський комісар економії Й.Б. Блум. Він посадив двох солтисів до Самбірького замку, а до інших вислав військо, яке перебувало в їх помешканнях 6 тижнів, спродуючи майно на прогодування. На цьому справа не завершилася. Літинські солтиси оскаржили вирок референдарії у радомському трибуналі й виграли справу. Таким чином постала складна юридична проблема: який з декретів уважати важливішим. Відповідь Камери у таких випадках, зазвичай, була лаконічною: "дотримуватися декрету референдарського". Вирок референдарії мусив мати значну силу, якщо, незважаючи на заступництво Й. Тарла, який твердив, що літинські солтиси входили до складу його регіменту і платили ланове, андміністратор усе ж наказав зловити їх, закувати і посадити до замку [103]. У 1744 р. королівська комісія, після проведеного "на місці" розлідування-інквізиції, при солтиському лані залишили чотирьох сукцесорів, інших солтисів-супернумераріїв вирішила прилучити до громади, зобов'язавши декотрих знести свої халупи з цього ж лану. Спираючись на рішення комісії, асесорський суд у тому ж році видав декрет, яким від імені короля справжніми і єдиними солтисами, "кровними сукцесорами-дідичами по мечу" (successory de lumbis descendentes) проголошувалися Михайло Степ'яків (син Василя Степ'яка), Ілько (Яцько) Мисяк (сина Михайла Мисяка), Сень Юринів (син Івана Юринового) і Гриць Баран [104].

Судові процеси між громадою і солтисами тривали з 1737 до 1744 рр. й завершилася нібито перемогою громади. Хоча вже за інвентарем 1768 р. на двох солтиських чвертях в Літині знову бачимо 12, а на двох солтиських чвертях під Тиновом – 11 солтисів [105].

Підсумовуючи, зазначимо, що соціальна палітра села Літиня не обмежувалася лише переліченими категоріями мешканців. У селі проживали й ремісники, однак в джерелах XV – XVIII ст. про них залишилися поодинокі згадки, які не дають можливості для аналізу становища цієї соціальної групи. У порівняння з іншими селами Самбірської економії в Літині не було таких соціальних категорій як вільники, халупники, привілейовані війти, жупники тощо. У цілому, протягом окресленого періоду відбулося оформлення і утвердження правових та майнових засад існування соціальних прошарків. Відбувалося це, здебільшого, за ініціативою представників цих

соціальних груп (священиків, солтисів, корчмарів, мельників), але завжди у рамках тогочасних суспільних правових норм (руського, німецького, польського права). Випадки протистояння ж між окремими соціальними категоріями, які відбувалися з огляду на порушення усталених звичаїв та привілеїв, можна трактувати як прояви соціальної боротьби. При цьому не слід забувати, що вони були характерними для більшості королівських сіл галицького Підгір'я.

Джерела та література

1. Інкін В. Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI – XVIII століттях: історичні нариси / Упорядкування та наукова редакція Миколи Крикуна. – Львів, 2004. – 420 с.; Пірко В. Галицьке село наприкінці XVII – в першій половині XVIII ст. (історико-економічний нарис за матеріалами Перемишльської землі). – Донецьк, 2006. – 192 с.; Смуток І.І. Королівські столові маєтки в Галичині наприкінці XVI – XVIII ст. / Автореф. дис. … канд. іст. наук. – Львів, 2001. – 20 с.; Стецик Ю. Історія Нагуєвич – родинного села Івана Франка (до кінця XVIII ст.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – 2005. − Вип. IX. – С. 18-30; Тимошенко Л. Село Лішня // Старожитності Дрогобиччини. – 2008. − № 2. – С. 9-11; Лаба В. Історія села Грушів від найдавніших часів до 1939 року. – Львів, 2008. – 100 с.; Rybarski R. Kredyt i lichwa w ekonomji Samborskiej w XVIII w. – Lwów: Nakł. Tow-wa nauk., 1936. – 130 s.; Horn M. Walka chłopów czerwonoruskich z wyzyskom feudalnym w latach 1600 – 1648. – Częśc II: Cz.2. – Opole, 1976. – 203 s.
2. Lu. Dz. (Ludwik Dziedushickij). Litynia // Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowianskich / Wyd. pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego. – T. V. – Warszawa: Nakł. W. Walewskiego, 1884. – S. 354.
3. Летыня // История городов и сел. Украинской ССР. Львовская область / Глав. ред. кол.: П.Т. Тронько, Н.П. Бажан и др. – К.: Глав. ред. УСЭ, 1978. – С. 297.
4. Ulanowski B. Inscriptiones Clenodiales ex libris iudicialibus Palatinatus Cracoviensis // Starodawne Prawa Polskiego Pomniki. – Cracoviae: A. MDCCCLXXXII. – T. VII. – Dok. Nr. 1576. – S. 595.
5. Wyrostek L. Ród Dragów-Sasów na Węgrzech i Rusi Halickiej // Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego.– R. 1931/32. – T. IX. – Krakow, 1932. – S. 66.
6. Akta grodskie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowe (далі – AGZ).– Lwow, 1888-1909. – T. XIV. – Dok. Nr. 1887. – S. 237; T. XV. – Dok. Nr. 153. – S. 23; T. XIII. – Dok. Nr. 5679 – 5680. – S. 460, Nr. 5690 – 5691. – S. 461, Nr. 5703. – S. 462, Nr. 5719 – 5723. – S. 464, Nr. 5733 – 5735. – S. 466, Nr. 5902. – S. 481, Nr. 5937. – S. 485, Nr. 6473. – S. 531, Nr. 6580. – S. 542; T. XVIII. – Dok. Nr. 200-202. – S. 29-30, Nr. 236. – S. 33, Nr. 531. – S. 79, Nr. 760. – S. 116, Nr. 3684. – S. 514, Nr. 3329, 3330. – S. 469.
7. Ibid. – Lwow, 1891. – T. XV. – Dok. Nr. 153. – S. 23.
8. Жерела до історії України-Руси. − Т. III. – Львів, 1900. – С. 293; Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. – Львів: НТШ, 2004. – Док. № 55. – С. 896.
9. Купчинський О. Акти… − Док. № 81. − С. 971, 974.
10. Matricularum Regni Poloniae Summaria, excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur (далі – MRPS). – Varsoviae, 1915. – Pars IV. V. 3. – Nr. 748. – P. 391.
11. AGZ.– T. XIII. – Dok. Nr. 2065. – S. 147.
12. AGZ. – T. XIII. – Dok. Nr. 5690 – 5692. – S. 461-462, Nr. 5703. – S. 462, Nr. 5719-5723. – S. 464, Nr. 5733-5735. – S. 466; T. XVIII. – Dok. Nr. 200-202. – S. 29-30, Nr. 236. – S. 33, Nr. 531. – S. 79; Wyrostek L. Ród Dragów-Sasów... – S. 66-67.
13. Źródła dziejowe. – Warszawa, 1902. – T. XVIII. Cz. 1: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystychnym. T. VII. Cz. 1: Ziemie ruskie. Ruś Czerwona / Opisana przez A. Jabłonowskiego. – S. 114, 116.
14. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі − ЦДІАУ у Львові), ф. 9, оп. 1, спр. 384, арк. 656-658; спр. 387, арк. 1247; ф. 13, оп. 1, спр. 552, арк. 2416; Відділ рукописів Львівської Національної наукової бібліотеки ім. В.Стефаника НАН України (далі − ВР ЛННБ), ф. 141, оп. 1, спр. 1503, арк. 8-9.
15. ЦДІАУ у Львові, ф. 7, оп. 1, спр. 42, арк. 1377-1379; ф. 9, оп. 1, спр. 387, арк. 1248-1250; AGZ.– Lwow, 1884. – T. X. – Dok. Nr. 1937. – S. 128, Nr. 2978. – S. 189, Nr. 3790. – S. 234.
16. MRPS. – T. V. – Nr. 6578.
17. ЦДІАУ у Львові, ф. 14, оп. 1, спр. 19, арк. 544-546.
18. Там само, спр. 8, арк. 362-363.

19. Там само, арк. 523.
20. Там само, арк. 588.
21. Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 384, арк. 656; Спр. 387, арк. 1248; ф. 7, оп. 1, спр. 42, арк. 1396; ф. 13, оп. 1, спр. 552, арк. 2416.
22. Інкін В. Сільське суспільство... – С. 157-158.
23. ЦДІАУ у Львові, ф. 7, оп. 1, спр. 42, арк. 1396, 1377; ф. 9, оп. 1, спр. 384, арк. 657; спр. 387, арк. 1248-1249; ф. 13, оп. 1, спр. 552, арк. 2417.
24. Жерела... – Т. VII: Люстрація королівщин в руських землях корони з р. 1570. – Львів: Накл. НТШ, 1903. – С. 253.
25. ЦДІАУ у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 379, арк. 990-991, 1281-1284; Спр. 385, арк. 919-920; Спр. 386, арк. 984-985; Horn M. Walka chłopów czerwonoruskich z wyzyskom feudalnym w latach 1600 – 1648. – Częśc II: Cz.2. – Opole, 1976. – S. 96-99.
26. ВР ЛННБ. – Колекція мікрофільмів. – МР-69 „Rewizia z inwentarzem Ekonomiey Samborskiey przed nas nizej mianowanych… kommissarzów spisana diebus julii 1686”. – Арк. 88.
27. Polska południowo-wschodnia w epoce nowożytnej. Źrodła dziejowe. – T. I, Cz. 4: Rejestr poborowy ziemi przemyskiej z 1674 roku / Wyd. Z. Budziński i K. Przyboś. – Rzeszów: Wyd-wo WSP, 2000. – S. 228.
28. ЦДІАУ у Львові, ф. 13, оп. 1, спр. 1078, арк. 206.
29. Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 427, арк. 318.
30. Там само, спр. 437, арк. 1667.
31. ВР ЛННБ. – Колекція мікрофільмів. – МР-69. – Арк. 88-89.
32. Там само. – МР-48 “Extrakt inwentarza ekonomii JKMci Samborskiej przy odbieraniu na Skarb JKMci … od JW Jmci pani Eleonory grafowej Nosticzowej… po uczynioney rewizyi in anno 1760 diebus spisany”. – Арк. 29-29зв.
33. Там само. – МР-58 „Inwentarz Ekonomii JKM Samborskiej… R.1768”. – Арк. 387.
34. Там само. - МР-58. – Арк. 386; МР-48. – Арк. 29зв.
35. Инкин В.Ф. К вопросу об эволюции феодальной ренты в Галичине в XVI – XVIII вв. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1963 г. – Вильнюс, 1964. – С. 239.
36. Rybarski R. Kredyt i lichwa... – S. 46, 50.
37. Ibid. – S. 12.
38. Stańczak Ed. Kamera saska czasów Augusta III. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1973. – S.123.
39. Жерела... – Т. VII. – С. 253.
40. Źródła dziejowe…– T. XVIII. Cz. 1. – S. 35.
41. ЦДІАУ у Львові, ф. 14, оп.1, спр. 258, арк. 191-192.
42. ВР ЛННБ. – Колекція мікрофільмів. – МР-58. – Арк. 380-388.
43. ЦДІАУ у Львові, ф. 9, оп.1, спр. 379, арк. 1283; спр. 386, арк. 984.
44. Там само, спр. 437, арк. 1666-1667.
45. Смуток І.І. Королівські столові маєтки... – С. 11.
46. ЦДІАУ у Львові, ф. 13, оп. 1, спр. 1078, арк. 178-206.
47. Відділ рукописів Наукової бібліотеки Львівського національного університету (далі − ВР НБ ЛНУ). – Ф. Самбірська економія, спр. 537, арк. 398, 406.
48. ВР НБ ЛНУ. – Ф. Самбірська економія, спр. 540, арк. 17.
49. ЦДІАУ у Львові, ф. 13, оп. 1, спр. 549, арк. 647; спр. 552, арк. 66; спр. 562, арк. 1419, 2905, 2912; спр. 593, арк. 2626; ф. 856, оп. 1, спр. 381, арк. 1; ВР НБ ЛНУ. – Ф. Самбірська економія, спр. 508, арк. 302зв; спр. 524, арк. 280, 296, 369зв.-370; спр. 525, арк. 198зв, 578, 702зв, 861; спр. 547, арк. 197, 216, 227зв, 289, 292; Księgi referandarii koronnej z czasów saskich. Sumariusz (1698 – 1763). Oprac. M. Woźniakowa. – Warszawa, 1970. – T.2. – S. 227.
50. ЦДІАУ у Львові, ф. 13, оп. 1, спр. 593, арк. 2626, 2633.
51. Księgi referandarii... – T.2. – S. 227.
52. ВР НБ ЛНУ. – Ф. Самбірська економія, спр. 540, арк. 17.
53. Смуток І.І. Королівські столові маєтки... – С. 11.
54. ВР ЛННБ. – Колекція мікрофільмів. – МР-58. – Арк. 383; Лаба В. Історія села Грушів... – С. 87.
55. Budzyński Z. Sieć parafialna prawosławnej diecezji przemyskiej na przełomi XV i XVI wieku. Próba rekonstrukcji na podstawie rejestrów podatkowych ziemi przemyskiej i sanockiej // Polska – Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa. – T. 1 / Pod redakcią S. Stępnia. – Przemyśl, 1990. – S. 145.
56. Źródła dziejowe... – T. XVIII. Cz. 1. – S. 143: Спис галицьких парохій XII – XУI ст. // Студії семинара для історії Сходу у філософічному відділі Гр.-кат. Богословської академії у Львові / під ред. проф. Івана Крипякевича. – Львів: Видає Гр.-кат. Богосл. Академія у Львові, 1939. – С. 31; Слободян В.М. Церкви України. Перемиська єпархія. – Львів, 1998. – С. 339.
57. ЦДІАУ у Львові, ф. 7, оп. 1, спр. 42, арк. 1396; ф. 9, оп. 1, спр. 384, арк. 656; спр. 387, арк. 1248; ф. 13, оп. 1, спр. 552, арк. 2417.
58. Жерела... – Т. VII. – С. 253.

59. ЦДІАУ у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 423, арк. 2477-2481.
60. Там само, спр. 437, арк. 1666.
61. ВР ЛННБ. – Колекція мікрофільмів. – МР-69. – Арк. 88.
62. Там само. – МР-58. – Арк. 387.
63. ВР НБ ЛНУ, ф. Самбірська економія, спр.531, арк. 295.
64. Там само, спр. 525, арк. 753зв.
65. Там само, спр.531, арк. 213зв.
66. Жерела... – Т. VII. – С. 253.
67. Horn M. Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich... – S. 167; Gliwa A. Zimowy najazd tatarów krymskich na Rzeczpospolita w 1626 r. i jego skutki na terenie ziemi Przemyskiej // Rocznik Przemyski. – 2006. – T. XLII: Historia wojskowości. – Z. 1. – S. 44.
68. ЦДІАУ у Львові, ф. 13, оп. 1, спр. 389, арк. 2529-2530.
69. Там само, арк. 2530-2531.
70. Katalog dokumentów Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Ćzęsc II: Dokumenty z lat 1701 – 1939 oraz dodatek Dokumenty z lat 1282 – 1909 / Opracowal Adam Fastnacht. – Wrocław-Warszawa-Kraków: Wyd-wo PAN, 1969. – Nr. 1087. – S. 75.
71. ЦДІАУ у Львові, ф. 13, оп. 1, спр. 1071, арк. 71.
72. Katalog dokumentów... – Nr. 1087. – S. 75.
73. Інкін В. Сільське суспільство... – С. 178.
74. ВР ЛННБ. – Колекція мікрофільмів. – МР-48. – Арк. 29-29зв.
75. Інкін В. Сільське суспільство... – С. 178, 194.
76. Źródła dziejowe... – T. XVIII. Cz. 1. – S. 143.
77. ЦДІАУ у Львові, ф. 7, оп. 1, спр. 42, арк. 1396; ф. 9, оп. 1, спр. 384, арк. 656-657; спр. 387, арк. 1249; ф. 13, оп. 1, спр. 552, арк. 2417.
78. Жерела…− Т. VII. – С. 255.
79. ЦДІАУ у Львові, ф. 13, оп. 1, спр. 593, арк. 2627.
80. ВР НБ ЛНУ, ф. Самбірська економія, спр. 508, арк. 305.
81. Там само, спр.531, арк. 334зв-335зв.
82. ВР ЛННБ. – Колекція мікрофільмів. – МР-58. – Арк. 387.
83. Там само. – МР-48. – Арк. 29-29зв; Інкін В. Сільське суспільство... – С. 177.
84. Інкін В. Сільське суспільство... – С. 172.
85. ВР ЛННБ. – Колекція мікрофільмів. – МР-48. – Арк. 3; МР-69. – Арк. 6; МР-58. – Арк. 380.
86. Інкін В. Сільське суспільство... – С. 178.
87. ЦДІАУ у Львові, ф. 13, оп. 1, спр. 340, арк. 499; Horn M. Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich... – S. 167.
88. ЦДІАУ у Львові, ф. 13, оп. 1, спр. 562, арк. 2909, 2915.
89. Там само. – Арк. 2909, 2914.
90. Там само. – Арк. 2914-2917.
91. ВР НБ ЛНУ. – Ф. Самбірська економія. – Спр. 508. – Арк. 305.
92. Там само.
93. ЦДІАУ у Львові, ф. 13, оп. 1, спр. 562, арк. 2910; ВР НБ ЛНУ, ф. Самбірська економія, спр. 508, арк. 304-304зв.
94. ВР ЛННБ. – Колекція мікрофільмів. – МР-48. – Арк. 29-29зв.
95. Там само. – МР-58. – Арк. 387.
96. Stańczak Ed. Kamera saska... – S. 156-158.
97. ЦДІАУ у Львові, ф. 13, оп. 1, спр. 562, арк. 355.
98. Там само, арк. 355, 2970-2971; Stańczak Ed. Kamera saska... – S. 156-158.
99. Там само, арк. 356.
100. Там само, арк. 355-356. – 2970-2971.
101. Там само, спр. 548, арк. 1622.
102. Там само, спр. 554, арк. 612-614.
103. Stańczak Ed. Kamera saska... – S. 189-191; Księgi referandarii... – T.2. − S. 15, 19, 20-21.
104. ЦДІАУ у Львові, ф. 13, оп. 1, спр. 562, арк. 357, 2903.
105. ВР ЛННБ. – Колекція мікрофільмів. – МР-58. – Арк. 386.

Николай Галив

Социальный спектр королевских сел Самборского Подгорья в XV – XVIII вв. (на примере села Литыня)

Статья посвящена социальной среде королевских сел Самборского Подгорья XV – XVIII в., на территории которого раскинулись столовые имения короля, объединенные в единый территориально-хозяйственный комплекс под названием Самборская экономия. Предметом анализа избраны социальные категории населения села Литыня Дублянского ключа экономии.

Ключевые слова: *Литыня, Самборская экономия, социальные группы, шляхта, кмети, загородники, священники, трактирщики, мельники, избранцы.*

Mykola Haliv

Social spectrum of royal villages of Sambor Undermountains in XV – XVIII century (on example of village Litynya)

Articles are sanctified to the social environment of royal villages of Sambor Undermountains of XV – XVIII century, on the territory of that the personal estates of king, incorporated in an only territorial-economic complex under the name of Sambor economy, were stretched. The social categories of population of village Litynya of Dublyany's key of economy are select the article of analysis: gentry, free peasants, zagorodnyky, priests, holders of tavern, millers, vybranci.

Key words: *Litynya, Sambor economy, task forces, gentry, free peasants, zagorodnyky, priests, holders of tavern, millers, vybranci.*

УДК 94(477) «17/18»

Любомир Губицький, Ганна Мельник (м. Київ)

ТРИКУТНИК ВИЗИСКУ: ДЕРЖАВА, ПОМІЩИК, КРІПАК (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ІСТОРІЇ СЕЛА ЖЕЖЕЛІВ КІНЦЯ XVIII – XIX СТ.)

У статті досліджуються взаємовідносини власників та кріпаків села Жежелева протягом XIX ст. Висвітлено систему поміщицької власності, оренди та повинностей, податків, які сплачували селяни. Наголошено на заходах продовольчої підтримки кріпаків.

Ключові слова: *кріпаки, власники, демографія, податки, повинності, панщина, повсякденність.*

Українські землі наприкінці XVIII ст. зазнали кардинальних зрушень у зв'язку із поділами Речі Посполитої, що призвели до переходу території та населення під владу російського скіпетра. Російська адміністрація протягом тривалого часу зберігала майнові та станові привілеї польських власників-поміщиків, на яких було покладено обов'язок забезпечувати збір державних податків з кріпаків, підвладних їм поселень. Становище змінилося лише із запровадженням ліберальних реформ 1860-х – 1870-х років.

Питанням сутності відносин російського абсолютизму та дворянства, царизму та підданих станів, становища селянства, зокрема, кріпацтва, присвячена значна кількість історичних досліджень. Серед них варто назвати праці В.І.Семевського [9], С.М.Троїцького [10], Н.І.Павленка [5], І.О.Гуржія [1], О.Реєнта [8], В.Шевченка [11], О.Крижанівської [4] та ін. Однак висвітлення становища кріпаків окремого села не часто стає метою дослідників. Найчастіше історики зупиняються на дослідженні соціальних, економічних, політичних, фіскальних, демографічних складових селянського життя з висоти певного регіону або конкретної губернії, як наприклад, у працях Г.Д.Казьмирчука [2], М.Г.Казьмирчук [3], В.С.Перерви [6] та ін. Краєзнавчі праці та дослідження історії церкви також дають матеріал для аналізу становища селянства [7].

Жителі села завжди зберігали довгу пам'ять про своє поселення. Так, жителі Жежелева стверджували, що село колись було містом. На підтвердження чого вказували на залишки бастіонів і валів, які знаходилися з північно-західної сторони на підвищеній місцевості. Народ називав їх Півневе укріплення чи Городище. Як стверджував Л.Похилевич, «серед городища знаходиться могила, висотою в 4 сажня, а діаметром біля основи 60. Могила покрита камінням з впадиною і слідом від гробу всередині» [7, с.233].

За часів перебування Правобережної України у складі Речі Посполитої село Жежелів (зараз село Козятинського району Вінницької області) було у власності як литовських, так і польських феодалів. Так, 1773 року воно належало підкоморію Великого Князівства Литовського, генерал-лейтенанту військ Литовських, ротмістру П'ятигорському, кавалеру орденів Білого Орла, Св. Олександра Невського і Св. Губерти, князю Станіславу Ігнатію Радзівілу та перебувало у графстві Бердичівському Житомирського повіту Київського воєводства [18, арк.65 зв., 105 зв.].

Внаслідок поділу Речі Посполитої 1793 року під владу Російської імперії перейшли землі Правобережної України. На цих землях утворено губернії. 1794 року село Жежелів належало графу Проту Потоцькому [18, арк.8]. Село знаходилося до 1796 року у Махнівському повіті Брацлавської губернії. Зі створенням Київської губернії, село у складі повіту перейшло до Київської губернії. Час перебування у складі Брацлавської губернії позначений проведенням п’ятої народної ревізії, тобто перепису населення. За даними ревізії 1795 року у Жежелеві було 534 жителі (290 чоловіків та 244 жінки), які належали до 111 сімей та окремих осіб без сім’ї, серед яких 74 „осілих” та 37 „корінних неосілих”. Неосілі селяни займалися сільським господарством, проживаючи у чужих сім’ях та господарствах. Необхідно наголосити на тому факті, що більшість селянських сімей були багатодітними: 3 дітей було у 25 сім’ях, 4 – у 15, 5 – у 8, 6 – у 5 сім’ях. На 1795 рік у селі Жежелеві проживало 254 дитини у віці до 16 років. У громаді доживали віку декілька довгожителів – Іван Маньків (90 років), Яким Іванів син (80 років), Іван Закамянний (76 років), Василь Іванович Верес (70 років), Сава Антонів син (70 років), Степан Петрович Білоус (60 років), Тимофій Іванів син (60 років), удівець Федір Іванів син (60 років), Онисим Андріїв син (60 років), Мариська дружина Івана Манькова (76 років), Христина Івана донька (64 роки), Уляна Павлова донька (60 років) [19, арк.448зв.].

Після краху майнового і фінансового комплексу графа Потоцького, село Жежелів, в числі інших, дісталось графу Людвіку Скарбку, за колокаційним декретом від 1 листопада 1795 року воно було оцінено в 407918 злотих” [25, арк. 27зв.].

За даними фонду Київського воєнного губернатора дідичем села 1801 р. був Антоній Цадера [32, арк.24]. Хоча згідно з даними Варшавської Банківської комісії у справі графа Прота Потоцького Цивільний Департамент Київського Головного Суду визначив датою публічних торгів його колишньої нерухомої власності, у тому числі села Жежелева, з метою задоволення вимог кредиторів, 24 березня 1803 року. Але оскільки ніхто не зголосився купити цю нерухомість, то нібито фінансові вимоги графа Людвіка Скарбка залишилися незадоволеними [28, арк.24зв.]. Варто наголосити, що частина виставлених на аукціон поселень П.Потоцького була проданою. Як бачимо з Відомості, поданою Київською цивільною палатою, у 1804 р. серед власників села названо: таємного радника, сенатора і кавалера графа Потоцького, у власності якого перебувало 298 душ селян чоловічої статі [23, арк.70зв.] і шляхтича Томаша Зелінського - 5 душ [23, арк.69].

Грошові борги зобов’язували власників або державні установи примусово для їхнього забезпечення розраховуватися нерухомістю. Наприклад, бажання позбутися пасивів підштовхнуло графа Людвіка Скарбка до рішучого кроку: 2 травня 1800 року село Жежелів він продав Антонію Цадері (авт. – можливо, Задері) за 894 158 злотих [25, арк.27]. Після смерті А.Цадери залишився власником його зять генерал А.Косельський [25, арк.28].

Смерть Антонія Цадери була жахливою – самогубство, причиною якого за версією слідства було погіршення стану здоров’я. На нашу думку, могла бути і ще одна причина – фінансова. Непрямі свідчення цього залишила управителька господарства в Жежелеві майорша Саломея Гржимановська [12, арк.4]. Махновський повітовий суд за результатами розслідування постановив закрити справу, з чим погодився і Київський цивільний губернатор і кавалер Панкратьєв [12, арк.5зв.].

Після виконання Потоцьким присяги і по смерті А.Цадери маєток його за борги було віддано „під розбір”, за результатами якого дістався колишніх польських військ генералу А.Косельському [28, арк.24 зв.], але не лише йому. 27 жовтня 1810 року в Київському Головному суді декретом визначено, а 1811 року виконано: село Жежелів оцінено в 401 004 злотих і віддано спадкоємцям Гордона, спадкоємцям Таца і генералу А.Косельському” [25, арк. 28зв.].

І вже в якості призначеного Дворянською опікою опікуном цього маєтку Алоїзій Косельський заклав 2302 польських злотих, 18 грошей сріблом, і отримав кольокацію [24, арк.8]. А. Косельський – генерал-майор польських військ – розпочав військову кар’єру на посаді регента військової канцелярії коронної у ранзі поручника національної кавалерії, що було підтверджено Рескриптом 21 листопада 1780 року у Варшаві, підписаного Польським королем Станіславом Августом. За успіхи у службі 24 жовтня 1789 р. його підвищено до посади військового писаря у воєнній комісії коронного війська у ранзі ротмістра Національної кавалерії. Той же польський король Рескриптом 21 грудня 1793 року звільнив його з військової служби у чині генерал-майора. [14, арк. 37] Військові традиції були притаманні усій родині Косельських. Так, його брати: Каетан – полковник, Вікентій – майор, Онуфрій – ротмістр польських військ [14, арк.40].

Кольокація Таца перейшла через традицію поміщику Єфимовичу 26 серпня 1811 року, від яко-

го передана Косельському того ж року і числа, по смерті якого дісталась знову Єфимовичу 24 березня 1814 року, який поступився нею того ж року і числа Никоровичу, а від нього дісталася Святловському 24 березня 1816 року [24, арк.40зв.].

У тій частині Жежелева, що належала Святловському, було 34 тяглих селяни, що мали 91 вола, 15 коней і 24 піших селян, що мали 5 волів і 2 коні". [24, арк.74] Посесор Святловський у 1816 році роздав селянам 42 воли та 6 коней [24, арк.23]. Якщо порівняти з інвентарем 1809 року, то в с. Жежелеві було 40 тяглих селян, що мали 102 волів, 17 коней і 31 піший селянин, що мали 1 коня" [24, арк.74]. Тобто посесорові вдалося за короткий термін покращити забезпеченість селян тягловою худобою.

Ще яскравішим прикладом турботи посесора про долю селян, зокрема, про їхнє харчування за скрутних обставин свідчить те, як видно зі списку 1818 року, що, починаючи з лютого по липень, Святловський по декілька разів давав селянським сім'ям пшеницю, жито, ячмінь, горох, пшоно, овес. Зокрема, селянам Карпові Побережнику, Адамові Деркачу, Симонові Галочці, Омелянові Ковалюку, Павлові Грасу, вдовам Михальчисі та Ільчисі та десяткам інших [24, арк.21-22зв.].

Полковник французької служби Михайло Задера (ГЛВ – брат Антонія Цадери) [24, арк.8] 19 квітня 1817 року висудив право на власність частини Жежелева, яка в 1811 році за указами Сенату перейшла Єфимовичу [24, арк.8]. Частину маєтку Жежелів полковник Задера здобув на праві традиційному, вона знаходилась у нього до 24 березня 1818 року до вилучення за мита у секвестр [24, арк.41зв.].

До 1823 р. Ф.Святловський придбав у одного із трьох братів генерала Алоїзія Косельського, Онуфрія, частину Жежелева. [14, арк.17зв.] І ця частина і дві інших дісталися по смерті Ф.Святловського на дожиттєвому праві Францішці Святловській.

Кріпаки були зобов'язані на загальнодержавному рівні відпрацьовувати на поміщика 3 дні на тиждень, а окремі правовідносини в конкретному володінні визначав інвентар. Так, у поміщика Антонія Задери, який перейшов у традицію через борги, визначено, щоб кожен селянин піший пішо, тяглий тягло відробляв в рік кольокаційному власнику по 168 днів панщини і чотири загальних толоки [24, арк.15зв.]. І що найцікавіше, селянський загал не був вкрай обтяженим навіть такою кількістю робочих днів, а через поділ села між різними власниками не тільки не переробляв панщини, але й недоопрацьовував її [24, арк.16]. Про що свідчить наступне: «з 1815 року до 1817 року селяни відпрацювали 1889 тяглої панщини, 4861 пішої, або ж всього пішої і тяглої 6750 днів, за цю кількість днів вотчинники отримали гроші… селяни не працювали в святкові дні, а то і в робочі дні не відпрацьовували». Селяни, які працювали більшу кількість днів, отримували за це гроші. Так, 1-ий (Цивільний) департамент Київського головного суду визначив наступне: „за відроблені понад норму (більше, ніж розписано інвентарем) дні і мотки задовільнити селян, які записані у відомості". Таких селян виявилося семеро [24, арк.16].

Варто відзначити важливий факт пошуку селянами соціальної справедливості. Цей пошук призводив як до подання скарг, втеч, так і до крадіжок та насильства. Але селяни втікали не лише із поміщицьких володінь, але й із державних, тобто причинами втеч ставали не тільки відсутність взаємопорозуміння із поміщиком, але й природне прагнення людини до кращого життя. Це добре розумів Ф.Святловський: „немає жодного села, де б не було волоцюг; гарний господар не покине місце проживання, якщо не буде відчувати утисків" [24, арк.16зв.]. Саме так було і у Жежелеві. Втечі відбувалися і за володіння Задери, Таца, Косельського, Никоровича, Святловського [24, арк.64-64зв.].

За втікачами позивалася і Францішка Святловська. Так, 27 квітня 1835 року пожиттєва власниця села Жежелева звернулася до Київського воєнного, Подільського і Волинського генерал-губернатора, генерала від кавалерії, генерал-ад'ютанта та графа Василя Васильовича Левашова з проханням повернути кріпака коваля Федора Гирука, який на той час проживав у Волинській губернії Володимирського повіту в маєтку ключа Павловицького, спочатку поміщика Стецького. Маєток згодом став власністю держави. [22, арк.1]. Саме остання обставина і стала на заваді поверненню Гирука. На новому місці Гирук перетворився на Григорчука [22, арк.3зв.].

За володіння пані Францішки Святловської (уродженої Задери, у першому шлюбі - Косельської) кріпаки Жежелева стали тим механізмом, який дозволяв покращувати матеріальне становище привілейованого стану, позбавляв боргів, але не був запорукою від появи поміщицьких боргів та зобов'язань. Роками кріпацька праця ставала єдиною основою для позбавлення від боргів. А борги накопичували всі власники Жежелева: Антоній Задера,

Алоізій Косельський, Францішек Святловський, Францішка Святловська, Гонората Мазаракі.

Взаємовідносини між дідичами, дожиттєвими власниками та посесорами, традиторами не завжди складалися безконфліктно, оскільки в разі визнання власниками незадовільним виконанням обов’язків тимчасових власників за першими залишалося право викупити посесію, традицію та передати її у руки іншої особи. Саме цього роками домагалася Францішка Святловська у конфлікті із традитором Ромуальдом Красінським. Красінський придбав боргові зобов’язання А.Косельського та Ф.Святловського, які перебували в руках Грудзинських та Олени Абрамович на 8028 рублів сріблом, що стало достатньою підставою для того, щоб маєток віддали в традицію з 24 березня 1831 року [20, арк.1].

Передача традиторам у володіння передбачала отримання необхідної суми, забезпеченням якої були праця всіх без винятку селян з їх повинностями, а також землі, прибутки і угіддя, що входили до маєтку. Р.Красінський повідомляв, що з ініціативи Ф.Святловської суд рішенням 21 липня 1831 року підвищив ціну селянських робіт і наклав на них ще важчі повинності. Відносини між дожиттєвою власницею та тимчасовим посесором погіршилися і через те, що дохід з того маєтку в наявних грошах забрали на користь Ф. Святловської, а Красінського зобов’язали задовільнити її кредиторів [20, арк.1зв.]. Щорічний прибуток з маєтку в Жежелеві визначений традиційним актом 16 грудня 1830 року, складав 1587 руб. 71 коп. сріблом. [21, арк.8]. Основою цього прибутку, як ми вже не раз наголошували, були статті, що містили оцінку кріпацької праці.

Виявилось, що у селі Жежелеві серед кріпаків Ф.Святловської було тяглих - двадцять одна особа. Будь-який селянин як тяглий, так і піший працював взимку і влітку по три дні на тиждень, крім цього тяглий давав одного каплуна, одну курку, десять яєць, піший - одну курку, п’ять яєць; пряли: тяглий по два мотки, а піші по одному панського прядива в рік [13, арк.55зв.].

Після скарг Ф.Святловської Махнівський повітовий суд визнав суму прибутку з маєтку дещо вищу - 1723 руб. 98 коп. сріблом [21, арк.8]. Р.Красінський взяв собі за мету наскільки можливо продовжити своє володіння, під різними приводами від встановлення прибутковості маєтку уникав, на засідання суду не з’являвся. Як не дивно, посесорство цього пана призвело до зростання боргу, хоча за його версією причиною цьому стала роздача хліба селянам на їх харчування і посів полів, виплата за них державних податків і інших повинностей” [21, арк.13].

Францішка Святловська, відчуваючи незадоволення посесорським володінням Ромуальда Красінського, за управління якого борг на маєтку зріс із 7370 рублів сріблом до 9000 рублів сріблом, звернулася із проханням до Київської цивільної палати від 8 серпня 1834 року про дозвіл виплатити Р.Красінському грошей і про звільнення села від його володіння. [21, арк.4] Оскільки у дожиттєвої власниці Жежелева грошей не було, їх вона позичила у іноземця, купця 3-ї гільдії Христофора Штакмана, який у свою чергу внаслідок цього став наступним традиційним володільцем села. Згодом у 1838 р. нащадки Штакмана передали традиційне право на Жежелів Карлу Петровичу Виговському [16, арк.61]. Він, у свою чергу, передав традиційні права на Жежелів 13 січня 1842 року Миколі Олександровичу Рожанському із сумою боргу 5800 рублів сріблом [16, арк.75]. Традиція М.Рожанського продовжувалася до 24 березня 1845 року та зменшила суму боргу до 2652 руб. 17 коп [16, арк.127зв.]. Тобто, борг Ф.Святловська віддавала і після смерті, оскільки померла у 1844 році. Точніше, борг віддавали селяни. За урядування М.Рожанського зафіксовано вкрай показовий факт того, що кріпаки могли не допрацювати панщину. Так, протягом 1842-1844 років селяни накопичили „недопрацьованої панщини – 1373 дні, перепрацьованої – 714 днів. За перепрацьовану панщину було оплачено за ціною дня панщини” [16, арк.130].

Після смерті Ф.Святловської у 1844 р. частина маєтку в Жежелеві була успадкована родичами її чоловіка Франца Святловського, а точніше дітьми його брата Вікентія – генерал майора російської армії, колишнього директора Полтавського кадетського корпусу, які на той час навчалися: син Михайло, 11 років, призначений в кандидати Пажеського корпусу Його Імператорської Величності і донька Юлія, 14 років, знаходилась в училищах ордена Св. Катерини в Москві [26, арк.122]. Опікункою їх майна з 27 серпня 1845 року стала їх мати Олександра Святловська [14, арк.10,13]. Маєток складався із третьої частини с.Жежелева, в якому нараховувалося загалом 233 селян чоловічої статі з річним доходом маєтку 2 479 руб. 92 коп. сріблом [26, арк.122].

Після довгих судових слухань дідичем Жежелева став Людвік Косельський. Вже 5 квітня 1845 року він уклав однорічний контракт про

оренду корчм і вилов риби в жежелівській річці за 765 рублів 50 коп. сріблом [14, арк.75].

Текст угоди засвідчує вагомий вплив єврейських орендаторів та корчмарів на поширення алкоголізму серед селян, оскільки торгівці залучали весь арсенал засобів для того, щоб максималізувати прибуток, у тому числі збували алкоголь не за гроші, а за речі. Такого гендлю чи торгу не дозволяв навіть сам поміщик, погрожуючи, що річ може бути повернута власнику без відшкодувань [14, арк.75зв.]. Однак від могоричевої традиції не міг відмовитися і сам поміщик, залишаючи за собою право під час польових робіт дати можливість селянам купувати горілку, де їм захочеться. Але забезпечення алкоголю для всіх найважливіших подій у сім'ї кріпака передавалося корчмарю, якщо необхідно було поміщику дати селянину на хрестини, похорони і весілля певну кількість горілки, то він давав записки орендарю [14, арк.76зв.].

Угодою регламентувався і спосіб риболовлі. Так, поміщик Л.Косельський встановив, що забороняється ловити рибу під час її розмноження [14, арк.75зв.]. Всі зусилля по забезпеченню корчмаря паливом та його перевезення лягали додатковим тягарем на селян; окрім того, для обслуговування приїжджих людей, утримання в чистоті корчми, а також охорони від вогню поміщик Л.Косельский призначав до корчм по одному охоронцю; до сільської - ходили селяни по черзі подобово, а до трактової заїжджої - один селянин на весь рік, і його арендатор зобов'язаний був годувати [14, арк.76].

5 квітня 1845 р. була укладена і ще одна угода, за якою в однорічну оренду віддавались водяні млини на річці Гнилоп'яті за 500 рублів сріблом [14, арк.79]. Основою отримання прибутку з млинів для Розенцвайга було перемелення зернових культур, зібраних кріпаками на борошно за сплату від 4-х четвериків і 4-х гарців по 15 коп. сріблом або за десяту частину перемеленого хліба» [14, арк.79].

У 1846 році Людвік Косельський звернувся до російського царя Миколи ІІ із проханням захистити у справі із власницею села Хажина Мазаракі, яка протягом двадцяти років користувалася жежелівською рікою для виловлювання риби [15, арк.9].

Людвік Косельський 21 грудня 1849 року продав свою частину, що дісталась йому від його дядька, а саме дві частини села Жежелева поміщиці Гонораті Мазаракі [17, арк.1].

Як ми помітили у випадку із Святловською – борги вічні. Та ж історія розпочалася і продовжувалася і з останньою власницею кріпаків села Жежелева – Гоноратою Мазаракі [17, арк.8-8зв.].

До володіння частиною села Жежелева долучилися і родичі Ф.Святловської, зокрема, її племінник капітан – польської армії Станіслав Йосипович Ясинський. 20 вересня 1832 р. він придбав за 1000 рублів сріблом землю і селян (6 чоловік, 12 жінок) [29, арк.8зв.].

С.Ясинський заповів свій невеликий маєток Едмунду Андрійовичу Мержеєвському, якого зобов'язав виплатити великі суми грошей своїм вихованкам: Анні Станіславівні Ковчинській, Агафії Іванівні Карпенківній і Мотроні Гирюківні, кожній з них по 400 рублів сріблом. Цей поміщик виявився людиною доброго серця і вдячною до своїх кріпаків. Наприклад, заповів у 1857 р. надати волю своїм селянам і звільнити їх від кріпацького стану і від усіх повинностей [29, арк.9].

Згодом, у 1860 р. поміщик Едмунд Мержеєвський продав у селі Жежелеві Бердичівського повіту 41 десятину 1692 саж. землі з угіддями і селянами (4 чоловік і 6 жінок) за 1800 рублів сріблом" Юліану Гілярйовичу Карчевському [30, арк.41зв.]. Натомість від Ю.Карчевського частина цього маєтку потрапила до власності Київської палати державних маєтків 24 червня 1863 року, що дозволило 4 кріпакам та 6 кріпачкам змінити станову приналежність і стати державними селянами „Скригалевського сільського товариства державних селян Бердичівського повіту", володіючи 5 десятинами 1072 сажнями землі [32, арк.1]. А 30 червня 1870 р. Ю.Карчевський продав 36 десятин 776 квадратних сажнів землі дружині священика Марії Туркевич за 2500 рублів сріблом. [31, арк.202] До того ж, Ю.Карчевський передав частину вимог до свого колишнього маєтку майбутній власниці, зокрема, за позовом іншої власниці маєтку у с.Жежелеві поміщиці Гонорати Мазаракі [31, арк.202зв.].

Спадкоємець Едмунда Мержеєвського Едуард Мержеєвський продав 19 березня 1871 року священику Кирияку Йосиповичу Якубовському будови в селі Жежелеві із землею 35 десятин 955 квадр. саж. за 2200 рублів. Покупець брав на себе відповідальність за борги продавця [27, арк.13зв.].

Таким чином, селяни села Жежелева Махнівського повіту Київської губернії протягом часу перебування у складі Російської імперії враховували економічні вимоги як власників поселення, у більшості своїй поляків, так і фіскальну політику держави. Система повинностей, якій підпорядковувалися селяни, дозволяла сплатити державні, місцеві податки, прогодувати сім'ю, а у разі продовольчих труднощів очікувати допомоги від пана. Товарна допомога дозволяла подолати голод та утримувати господарство, прибутки з якого у свою чергу ставали основою повернення боргів поміщицьких маєтків.

Джерела та література

1. Гуржій І.О. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80- років XVIII до 1861 р.). – К.: Радянська школа, 1958. – 168 с.
2. Казьмирчук Г.Д., Соловйова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX ст. – К., 1998. – 215 с.
3. Казьмирчук М.Г. Сімейні групи основних станів Київської губернії (1861-1917 рр.): між традиційністю та новаторством // Соціальна історія. – К.: Логос, 2011. – Вип.7. – С.34-43.
4. Крижановська О. Поміщицькі селяни Правобережної України в 30-50-ті роки XIX ст. – К., 2008. – 186 с.
5. Павленко Н.И. Идеи абсолютизма в законодательстве XVIII в. // Абсолютизм в России (XVII – XVIII вв.). Сборник статей к семидесятилетию со дня рождения и сорокапятилетию научной и педагогической деятельности Б.Б.Кафенгуаза. – М.: Наука, 1964. – 519 с.
6. Перерва В.С. Православне Надросся у XIX столітті. – Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2004. – 256 с.
7. Похилевич Л.И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. – Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2005. – 642 с.; Сецинский Е. Приходы и церкви Подольской епархии. – Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2008. – 996 с.
8. Реєнт О.П., Сердюк О.В. Сільське господарство України та світовий продовольчий ринок (1861-1914 рр.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 365 с.
9. Семевский В.И. Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX века. – т.1.Крестьянский вопрос в XVIII и первой четверти XIX века. – СПб.: Типография Товарищества «Общественная польза», 1888. – 517 с.
10. Троицкий С.М. Финансовая политика русского абсолютизма в XVIII веке. – М.: Наука, 1986. – 275 с.
11. Шевченко В. Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 96 с.
12. Державний архів Житомирської області (ДАЖО), ф.601, оп.1, спр.61.
13. ДАЖО, ф.601, оп.1, спр.681.
14. ДАЖО, ф.601, оп.1, спр.713.
15. ДАЖО, ф.601, оп.1, спр.845.
16. ДАЖО, ф.601, оп.1, спр.891.
17. ДАЖО, ф.601, оп.1, спр.964.
18. Державний архів Київської області (ДАКО), ф.280, оп.2, спр. 31.
19. Центральний державний історичний архів України у м.Києві. (ЦДІАК), ф.442, оп. 138/1833г. (Судная), спр. 342.
20. ЦДІАК, ф.442, оп. 140/1834 г. (Судная), спр. 479.
21. ЦДІАК, ф.442, оп. 142, спр. 506.
22. ЦДІАК, ф.484, оп. 5, спр. 31.
23. ЦДІАК, ф.485, оп.1, спр. 3015.
24. ЦДІАК, ф.486, оп.1, спр. 1715.
25. ЦДІАК, ф.486, оп.1, спр. 11241.
26. ЦДІАК, ф.486, оп.4, спр. 138.
27. ЦДІАК, ф.486, оп.5, спр. 7.
28. ЦДІАК, ф.486, оп.5, спр. 358.
29. ЦДІАК, ф.486, оп.5, спр. 414.
30. ЦДІАК, ф.486, оп.5, спр. 554.
31. ЦДІАК, ф.491, оп.75, спр. 101.
32. ЦДІАК, ф. 533, оп. 1, спр. 54.

Любомир Губицкий, Ганна Мельник

Треугольник эксплуатации: государство – помещик – крепостной крестьянин (по материалам истории села Жежелева конца XVIII – XIX в.)

В статье исследуется взаимоотношения помещиков и крепостных села Жежелева на протяжении XIX века. Охарактеризовано систему господской собственности, аренды, а также повинностей, податей, которые платили крестьяне. Рассмотрено мероприятия по продовольственной поддержке крепостных.
Ключевые слова: *крепостные, собственники, демография, налоги, повинности, барщина, повседневность.*

Lyubomyr Hubytskyy, Ganna Melnyk

The triangle of the exploitation: state, landowner, serf (from the history of the village Zhezheliv of the late XVIII - early XIX century.)

The article deals with the relationship between the owners and the slaves from the village Zhezheliv during the XIX century. It reveals the system of landowner’s property, the rent and the obligations, the taxes paid by villagers. It emphasizes the measures, taken for the food support of the serfs.
Key words: *serfs, owners, demography, taxes, obligations, boon.*

УДК 02+908(477)

Дмитро Мироненко (м. Київ)

БІБЛІОТЕЧНИЙ ПРОЕКТ «ІСТОРІЯ МАЛИХ МІСТ УКРАЇНИ»

У статті розглядається соціально-бібліотечний проект «Історія малих міст України», ініційований фахівцями Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені В. Г. Заболотного, який спрямований на популяризацію інформації про малі міста України.

Ключові слова: *малі міста України, бібліотечний проект, регіональне краєзнавство .*

У 2008 р. за ініціативи Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені В. Г. Заболотного (далі – ДНАББ ім. В. Г. Заболотного) та підтримки Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України у рамках бібліотечного клубу «Національні святині» було розпочато новий культурно-просвітницький проект – «Історія малих міст України». Основне завдання проекту – активізація науковців, громадськості, місцевого населення до вивчення історії архітектури, будівництва і культури малих міст, архітектурних пам'яток, регіонального краєзнавства, збереження історико-архітектурної спадщини малих міст України.

Новий проект є одним із визначальних напрямків діяльності бібліотечного клубу «Національні святині». Характеризуючи проект, Г. А. Войцехівська, директор ДНАББ ім. В. Г. Заболотного, зазначила: «Робота бібліотечного клубу є одним із видів культурно-просвітницької діяльності бібліотеки і спрямована на популяризацію творчості відомих, маловідомих і невідомих особистостей, які проводять історико-краєзнавчі, мистецтвознавчі й археологічні дослідження, розробляють проекти й будують різні типи споруд, реставрують пам'ятки архітектури та культури і, таким чином, роблять свій важливий внесок у розвиток та збереження вітчизняної архітектурної спадщини» [1]. Під час підготовки до засідань бібліотечного клубу у рамках проекту «Історія малих міст України» на матеріалах бібліотечного фонду проводяться, зокрема, дослідження особистостей: архітекторів, художників, скульпторів, археологів, діячів культури, краєзнавців та ін., життя або діяльність яких пов'язані з досліджуваними малими містами.

Відповідно до закону України «Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку малих міст» статус «малого міста» мають населені пункти, чисельність населення яких не перевищує 50 тис. осіб [2]. Таких міст в Україні, відповідно до статистичних даних станом на 1 січня 2011 р., налічується 369, що складає близько 81% від загальної кількості міст держави (див. табл. 1). У малих містах мешкає близько 14% від загальної кількості населення країни та близько 20% від населення усіх міст [3]. Наведені статистичні дані характеризують наявну чисельність населення станом на 1 січня 2011 р.

При доборі малих міст для засідань бібліотечного клубу досліджувалися офіційні дані Всеукраїнського перепису населення України від 5.12.2001 р. Згідно з переписом, в Україні налічувалося 349 малих міст (76% від загальної кількості українських міст) [4]. Відзначимо збільшення кількості малих міст, що свідчить, передусім, про скорочення кількості населення в містах. Наприклад, у 2011 р., на відміну від 2001 р., до малих міст вже можна було віднести міста Сніжне Донецької обл. (49 564 осіб), Фастів Київської обл. (48 517 осіб), Брянка й Ровеньки Луганської обл. (48 509 і 48 694 особи відповідно), Лубни Полтавської обл. (48 122 особи), Нову Каховку Херсонської обл. (48 298 осіб). Крім того, за останнє десятиріччя деяким селищам міського типу було присвоєно статус міста (малого міста). Це такі міста, як Буча Київської обл. і Батурин Чернігівської обл.

Принагідно зазначимо, що в статистичному збірнику наведено відомості щодо наявного населення, тобто населення, яке на момент обліку мешкає на певній території, враховуючи тимчасово проживаючих. Тимчасово проживаючі – особи, які на момент перепису населення перебувають на території певного населенного пункту, але постійно проживають в іншому населеному пункті (за умови відсутності у постійному місці проживання не більше, ніж 12 місяців) [5].

Малі міста мають велике значення для регіонального розвитку країни: одні – як промислові,

інші – як туристичні центри. Крім того, «малі міста відіграють істотну роль у структурі розселення країни. Протягом всієї історії формування держави малі міські поселення були основними й найбільш стійкими елементами каркасу розселення України» [6]. Щодо значимості малих міст в аспекті розселення, архітектори Ю. Пісковський і В. Горелик зазначають, що такі населені пункти мають особливу значимість у системах населених пунктів і, в першу чергу, в локальних. Це визначається сукупністю адміністративно-господарських, соціально-культурних, курортно-рекреаційних, транспортних, торговельних і комунально-побутових об’єктів, що розташовані на їх території. Враховуючи, що більшість із них функціонально забезпечують розвиток місцевих народногосподарських комплексів, мале місто виступає як елемент розселення і залежить від стану й активності її розвитку в цілому [7].

Отже, малі міста посідають особливе місце в історичному розвитку України. Вони є найчисленнішою групою за кількісним складом групою міст, мають значний природний та історико-культурний потенціал. Проте, як констатує державна програма, у малих містах дуже складна економічна і соціальна ситуація, не підкріплюється фінансовими ресурсами реалізація соціально-економічних і культурних програм. Більшість з цих міст має багатовікову історію [8].

На жаль, доводиться констатувати, що значна кількість малих міст України віднесена до категорії депресивних. Натомість їхній потенціал – територія для розселення трудових резервів, наявність унікальних історичних і архітектурних пам’яток – вимагає невідкладних заходів для пришвидшення їх розвитку. Малі міста з славетною історією можуть стати вагомими «донорами» державного бюджету за рахунок розвитку туризму, у тому числі й міжнародного.

Табл. 1. Кількість малих міст України за адміністративно-територіальними одиницями (станом на 01.01.2011 р.)

Адміністративно-територіальна одиниця	**Кількість малих міст**
Автономна Республіка Крим	10
Вінницька область	17
Волинська область	8
Дніпропетровська область	14
Донецька область	39
Житомирська область	7
Закарпатська область	9
Запорізька область	10
Івано-Франківська область	12
Київська область	23
Кіровоградська область	10
Луганська область	28
Львівська область	40
Миколаївська область	7
Одеська область	15
Полтавська область	12
Рівненська область	10
Сумська область	12
Тернопільська область	17
Харківська область	14
Херсонська область	8
Хмельницька область	11
Черкаська область	13
Чернівецька область	10
Чернігівська область	13
Всього	369

Завдання, яке поставили перед собою автори проекту, вимагало проведення засідань на високому рівні. З цією метою в роботі клубу у якості співорганізаторів беруть участь представники виконавчої обласної, районної та міської влади. У засіданнях бібліотечного клубу, присвячених історії малих міст України, беруть активну участь архітектори, реставратори, історики, археологи, краєзнавці, освітяни, мистецтвознавці, бібліотечні працівники, представники мас-медіа та ін.

Протягом 2008–2011 рр. було проведено 17 засідань бібліотечного клубу, присвячених містам Бару Вінницької обл., Волновасі Донецької обл., Гадячу Полтавської обл., Галичу Івано-Франківської обл., Глухову Сумської обл., Жовкві Львівської обл., Збаражу Тернопільської обл., Змієву Харківської обл., Ічні Чернігівської обл., Корсунь-Шевченківському Черкаської обл., Корцю Рівненської обл., Овручу Житомирської обл., Очакову Миколаївської обл., Сваляві Закарпатської обл., Судаку Автономної Республіки Крим, Хотину Чернівецької обл., Цюрупинську Херсонської обл. Кожен із бібліотечних клубів засвідчив самобутність розвитку малих міст України, унікальність і своєрідність культури регіонів України. Одні малі міста засновані в період Київської Русі та Галицько-Волинського князівства, інші – наприкінці XIX ст. як робочі поселення для працівників залізниці або ве-

ликих промислових підприємств. Проте всі вони до сьогодні зберегли власну культурно-ідентичну автентичність, що підтверджується у виступах учасників засідань.

Зокрема, участь у роботі бібліотечних клубів беруть місцеві самодіяльні фольклорні музичні колективи та майстри декоративно-вжиткового мистецтва. Матеріали, які вони презентують учасникам засідань, свідчать про автентичність й унікальність регіонального фольклору й народної творчості. Деякі з пісень, виконувані лише у відповідній локації, варті фіксації їх на аудіота/або відеоносіях інформації з метою збереження їх для прийдешніх поколінь. Вони свідчать про особливості конкретної території і потребують детального текстуального дослідження.

Організатори бібліотечного проекту пропонують залучати до вивчення історії рідного краю школярів, ввести курс краєзнавства у галузевих вишах. Пропозиція отримала схвальні відгуки та підтримку учасників засідань, присвячених різним малим містам.

Після проведення клубів відбуваються подальші дослідження малих міст. Показовим у цьому зв'язку є м. Бар Вінницької обл., з якого 10 червня 2008 р. стартував проект «Історія малих міст України». Зокрема, 2 липня 2009 р. у ДНАББ ім. В. Г. Заболотного проведено «круглий стіл» на тему «Культурна, історична, архітектурна та природна спадщина Барської землі Поділля в контексті сталого просторового розвитку Європи», під час якого учасники – представники місцевої та обласної влади, громадських організацій, науковці, архітектори – обговорювали низку питань щодо розробки концепції історико-культурного та архітектурного розвитку спадщини Барської землі. В концепцію закладені комплексні заходи щодо соціально-культурного, архітектурного, економічного та природного розвитку міста Бара та Барської землі. Досвід міста Бара щодо розробки подібної концепції використаний смт Ворзелем Київської обл. [9]. У вересні 2010 р. в м. Барі була проведена науково-практична конференція «Барська земля Поділля: європейський спадок і перспективи стійкого розвитку (до 470-ї річниці отримання містом Бар Магдебурзького права», участь у якій взяли іноземні експерти, що дозволило будувати плани з розвитку міста і приймати практичні рішення на рівні представників влади та громадськості. Завдяки зусиллям дослідниці барської землі А. Сторожук з'явився навчальний посібник «Подільський Бар та його околиці: історія і сучасність (Події. Особистості. Факти)» [10]. Активізація громадськості в результаті проведення клубу свідчить про практичну реалізацію мети й завдань проекту «Історія малих міст України» та необхідність подальшого його розвитку.

Бібліотечний проект планується завершити в 2013 р. У результаті проведеної роботи з реалізації проекту буде видано серію бібліографічних покажчиків «Історія малих міст України», матеріали якого будуть базуватися на фонді ДНАББ ім. В. Г. Заболотного. Бібліографічні покажчики групуватимуться за адміністративно-територіальними одиницями. У виданнях буде вміщено бібліографічну інформацію про всі малі міста України. Бібліографія буде супроводжуватися короткою історичною довідкою про місто та відповідним ілюстративним матеріалом.

Реалії життя показали, що соціально-бібліотечний проект «Історія малих міст України», ініційований і реалізовуваний ДНАББ ім. В. Г. Заболотного, має актуальність і новизну, сприяє розробці фундаментальних програм розвитку на місцевому та державному рівнях для кожного з малих міст України за участю владних структур та населення цих міст.

Джерела та література

1. Войцехівська Г.А. У Державній науковій архітектурно-будівельній бібліотеці ім. В. Г. Заболотного: новий бібліотечний проект / Г. А. Войцехівська // Будівництво України. – 2008. – № 7. – С. 44.

2. Закон України «Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку малих міст» // Відомості Верховної Ради. – 2004. – № 24. – Ст. 332.

3. Чисельність наявного населення України : на 1 січня 2011 року / Держкомстат України ; відп. за вип. Г. М. Тимошенко. - К. : Держкомстат України, 2011. - 112 с.

4. Войцехівська Г. До питання вивчення та популяризації історії малих міст України / Г. Войцехівська // Культурологічна думка : щоріч. наук. пр. / Нац. акад. мистецтв України, Ін-т культурології. – К. : Ін-т культурології, 2011. – № 3. – С. 178.

5. Чисельність наявного населення України : на 1 січня 2011 року / Держкомстат України ; відп. за вип. Г. М. Тимошенко. - К. : Держкомстат України, 2011. - С. 6.

6. Клюшниченко Є. Економічні засади розвитку та відродження малих міст України / Є. Колюшинченко, Г. Астаулова-Ільницька // Досвід та

перспективи розвитку міст України. – К., 2008. – Вип. 15. – С. 26.

7. Писковский Ю.А. Проблемы развития малых городов Украинской ССР / Ю. А. Писковский, В. П. Горелик // Проблемы развития малых городов : сб. науч. трудов. – К., 1981. – С. 5–6.

8. Закон України «Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку малих міст» // Відомості Верховної Ради. – 2004. – № 24. – Ст. 332.

9. Войцехівська Г. До питання вивчення та популяризації історії малих міст України / Г. Войцехівська // Культурологічна думка : щоріч. наук. пр. / Нац. акад. мистецтв України, Ін-т культурології. – К. : Ін-т культурології, 2011. – № 3. – С. 179.

10. Сторожук А.І. Подільський Бар та його околиці: історія і сучасність (Події. Особистості. Факти) : навч. посіб. – К., 2010. – 281 с.

Дмитрий Мироненко

Библиотечный проект "История малых городов Украины"

В статье рассматривается социально-библиографический проект «История малых городов Украины», инициированный специалистами Государственной научной архитектурно-строительной библиотеки имени В. И. Заболотного, который направлен на популяризацию информации о малых городах Украины.

Ключевые слова: *малые города Украины, библиотечный проект, региональное краеведение.*

Dmitro Mironenko

The Library Project "The History of Small Towns of Ukraine"

In article socio-library project "The history of small cities of Ukraine", initiated by specialists of Zabolotnov state scientific of architecture and construction library is described. Project is aimed at popularization of information about small cities of Ukraine.

Key words: *small cities of Ukraine, library project, regional ethnography.*

КРИМОЗНАВСТВО В СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

УДК 908: 655.3.066.32+655.41 (477.75)

Денис Яшний (м. Київ)

ПРИВІТ ІЗ КУРОРТУ: СІМЕЇЗ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ НА ВИДОВИХ ЛИСТІВКАХ

Історія Сімеїзу репрезентується на підгрунті маловивченої групи джерел з історії Криму початку ХХ століття – видові листівки. Розглядаються етапи розвитку містечка у своєрідному фотолітописі його історії та внесок у видавння листівок, ілюстрованих видами Сімеїзу, закордонних і місцевих видавців.

Ключові слова: *видова листівка, Сімеїз, видавництва.*

Злам XIX – XX століть приніс значні зміни у долю Криму. Таврійська губернія, залучена до процесу модернізації ослаблої Росії, зробила наступний крок у своєму розвитку: від сільськогосподарського регіону виключної політичної цінності – до самодостатньої адміністративної одиниці. Це стало можливим, в першу чергу, завдяки прискоренню інформаційного обміну між центральними губерніями і периферією Росії, чому сприяли розвиток зв'язку і транспорту. Будівництво залізниць, відкриття поштових станцій, прокладання телеграфних ліній зробили доступними подорожі на великі відстані і прискорене пересилання кореспонденції. Саме ці дві обставини викликали до життя феномен, що отримав через півстоліття ім’я – «золотий час листівки».

З початком ХХ століття Таврида стає доступною для відпочинку не тільки представникам дворянського стану і забезпеченому купецтву, а й різночинцям, чиновникам, міщанам, які прагнули в свою terra incognita, якою для багатьох був Крим. Кожен прагнув розповісти, а по можливості і підкріпити слова зображеннями неповторної краси місць і явищ. Найчастіше такими засобами ілюстрації ставали видові листівки, на яких, на догоду покупцям видавці прагнули розкрити самобутню красу півострова. Види місць масового туристичного відвідування ставали основною тематикою для ілюстрованого аспекту листівок, тому Південний берег Криму притягував до себе не тільки туристів і відпочиваючих, а й талановитих фотографів і підприємливих видавців.

Популярним серед південнобережних курортів для масового відвідувача на початку ХХ століття був Сімеїз, завдяки діяльності братів Миколи Сергійовича та Івана Сергійовича Мальцових, які не допускали комісіонерів до містечка і проводили облаштування селища на власні кошти [1, С. 125–126]. Успадкувавши землю від свого батька – Сергія Івановича – власника найбільших скляних і фарфорових і заводів у Росії XIX століття, брати в 1900 році вирішили продати малопридатні для сільськогосподарського використання ділянки під приватне будівництво [1, с. 126]. Саме з цього часу Сімеїз переживає друге народження і дуже скоро затьмарює популярність Алупки й Алушти.

Красномовними свідками розквіту курортного Сімеїза стали чисельні поштові картки, ілюстрована сторона яких прикрашалась світлинами видів містечка. Першою серед відомих на цей час листівок, прикрашених видами Сімеїза, можна вважати поштову картку, зроблену зі світлини Василя Никандровича Сокорнова, фотомайстра з Алупки, яка пройшла пошту в 1903 році [2]. Весь корпус сімеїзьких видових листівок можна умовно поділити на три тематичних групи: поштові картки, ілюстровані видами узбережжя; листівки, зроблені зі світлин окремих елементів забудови містечка (будинків, вілл), та відкриті листи з його загальними видами.

Найбільша з перелічених груп листівок – ілюстрована видами морського узбережжя. Увага фотомайстрів і видавців була прикута до візитної картки пляжів Сімеїза – гір Панеа, Ай-Панда скель Діва і Монах. Ці листівки ілюструють забудову узбережжя. На більш ранніх поштових картках на березі Ліменського заливу немає ніяких ознак його освоєння [3–6]. А вже на відкритих листах, що вийшли з версток видавництв на два роки пізніше вищезгаданих, ми бачимо будівлю та тимчасові конструкції навколо неї [7–10].

Поштові картки, які видавалися під назвами «Прибій», «Новий Сімеїз, берег», «Купальня» також відображають забудову та облаштування узбережжя [11–14]. Види узбережжя Сімеїза вно-

Крым : ночь в Симеизе : [открытое письмо] / фот. В. Сокорнов; изд. "Librarie J. Wolkoff". – Ялта, 1903.

84 : Симеиз : Ай–Панда : [открытое письмо] / изд. Дм. Николича. – Ялта, [после 1904].

№54 : Крым : Симеиз : скалы Дива и Монах : [открытое письмо]. – Стокгольм : акц. о-во Гранберг, [после 1904]. – [аннот. илл. стор. на рус. и фр. языках].

№1036 : Крым : Симеиз : скалы Дива и Монах : [открытое письмо] / Ekkel & Kallah. – Москва, 1909.

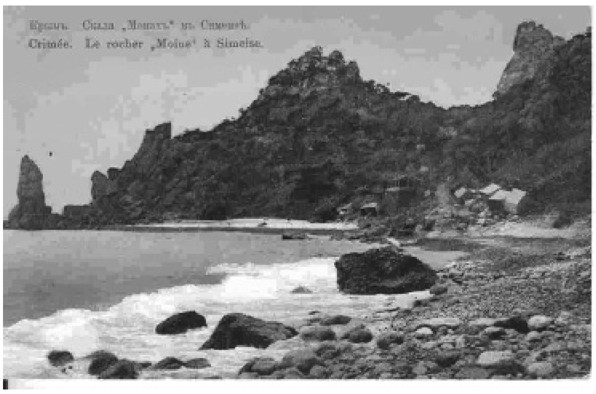
№44 : Крым : Симеиз : скалы Дива и Монах : [открытое письмо]. – Стокгольм : акц. о-во Гранберг, [после 1904]. – [аннот. об. стор. на рус. и фр. языках].

№125 : Крым : Симеиз : скалы Дива и Монах : [почтовая карточка] / Ekkel & Kallah. – Москва, [после 1909].

№41 : Крым : Симеиз : скалы Дива и Монах : [открытое письмо]. – Стокгольм : акц. о-во Гранберг, 1908. – [аннот. илл. стор. на рус. и фр. языках].

Крым : скалы Дива и Монах в Симеизе : [почтовая карточка] / изд. Северского издательства. – [Б.м.], [после 1909]. – [аннот. илл. стор. на рус. и фр. языках].

чі, можна виділити окремо, тому що за цими листівками можна лише зробити висновки про популярність серед відпочиваючих вечірніх прогулянок по берегу та нічних видів містечка, але не про його розвиток [2; 15–16].

Завдяки тому, що листівки пройшли пошту і мають відповідний штемпель, ми можемо приблизно датувати час фотографування і термін, в який відбулись зміни зовнішнього вигляду узбережжя – це 1909–1911 роки.

В 1909 році володіння Сімеїз було поділено між Миколою Сергійовичем та Іваном Сергійовичем, і кожна з частин набула розвитку згідно з уподобання власника. І. С. Мальцову відійшла курортна частина містечка – Новий Сімеїз, до складу якого входило узбережжя біля скель Діва і Монах [1, с. 126]. Іван Сергійович Мальцов почав розвивати туристичну та курортну інфраструктуру Нового Сімеїза, що пояснює зміни, закарбовані на ілюстрованій стороні листівок.

Загальні види Сімеїза дозволяють оцінювати забудову та розвиток містечка на початку ХХ століття. При порівнянні ранніх та пізніших видових листівок помітне зростання та розширення забудови на гірських схилах і практично незайманий капітальним будівництвом стан морського узбережжя [17–19].

Найменш чисельна група сімеїзьких ілюстрованих листівок присвячена окремим елементам забудови містечка, але саме ці поштові картки найбільш інформативно передають не лише зовнішній вигляд будівель, але й саму сутність курорту Новий Сімеїз. Ті, хто купував ділянки у братів Мальцових, докладали величезних зусиль для відбудови й облаштування своїх дач та вілл. На непридатній землі навколо будинків зростали сади та парки [20–24]. Втілюючи свої погляди на ідеальний «будинок біля моря», всі зусилля з облаштування своїх володінь власники брали на себе [1, с. 126–127].

Доступність курорту Новий Сімеїз зробила йому ім’я серед чисельних відпочиваючих, листівки з видами містечка прямували в усі куточки Російської імперії та за кордон [2]. Саме тому видання поштових карток з видами невеликого курортного містечка стало справою не тільки місцевих видавництв, але й закордонних.

Більш за інших, у видавництві сімеїзських видових листівок, досягло успіху Акціонерне товариство Гранберга, яке розміщувалось у Стокгольмі. З-під його верстатів виходили як власні поштові картки, так і надруковані на замовлення кримських видавців [3; 4; 11; 19]. Найбільш продуктивне співробітництво було налаштовано у стокгольмського видавництва з сімеїзькими видавцями – братами Гермутами та С. Сіяміді [12–13]. Судячи з анотацій до поштових карток, названі видавці не мали власних можливостей для друкування, і використовували можливості своїх закордонних партнерів.

На відміну від Акціонерного товариства Гранберга, московське видавництво «Торговий дім Еккель і Каллах» не друкувало сімеїзські листівки за замовленням видавців [10, 16, 25]. Єдиним місцевим видавцем, який мав можливість друкувати листівки з видами Сімеїза, був Дмитро Ніколіч, який налагодив в Ялті випуск поштових карток[6; 20].

Поштові листівки, ілюстровані світлинами Сімеїзу, стали своєрідним фотолітописом життя містечка в перші десятиліття ХХ століття. Завдяки ним можна відстежити не тільки видимі зміни в забудові, але й переродження містечка як відомого курорту.

Джерела та література

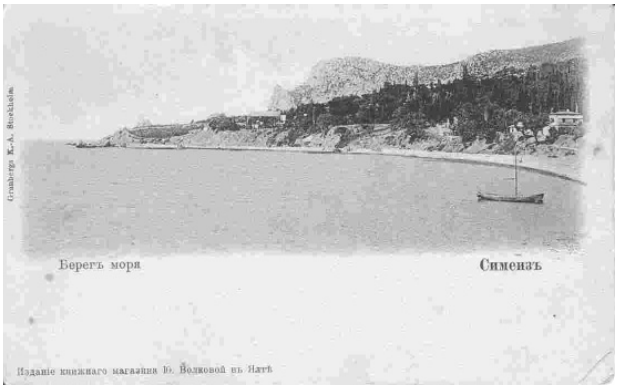
1. Мальгин А. Русская Ривьера : курорты, туризм и отдых в Крыму в эпоху Империи (конец XVIII – начало XX вв.) / А. Мальгин. – Симферополь : СОНАТ, 2006. – С. 125–126.
2. Крым : ночь в Симеизе : [открытое письмо] / фот. В. Сокорнов; изд. "Librarie J. Wolkoff". – Ялта, 1903.
3. №54 : Крым : Симеиз : скалы Дива и Монах : [открытое письмо]. – Стокгольм : акц. о-во Гранберг, [после 1904]. – [аннот. илл. стор. на рус. и фр. языках].
4. №44 : Крым : Симеиз : скалы Дива и Монах : [открытое письмо]. – Стокгольм : акц. о-во Гранберг, [после 1904]. – [аннот. об. стор. на рус. и фр. языках].
5. №41 : Крым : Симеиз : скалы Дива и Монах : [открытое письмо]. – Стокгольм : акц. о-во Гранберг, 1908. – [аннот. илл. стор. на рус. и фр. языках].
6. 84 : Симеиз : Ай–Панда : [открытое письмо] / изд. Дм. Николича. – Ялта, [после 1904].
7. №1036 : Крым : Симеиз : скалы Дива и Монах : [открытое письмо] / Ekkel & Kallah. – Москва, 1909.
8. №125 : Крым : Симеиз : скалы Дива и Монах : [почтовая карточка] / Ekkel & Kallah. – Москва, [после 1909].

№39190 : Крым : Симеиз : Ай–Панда: [открытое письмо] /
Ekkel & Kallah. – Москва, [после 1904].

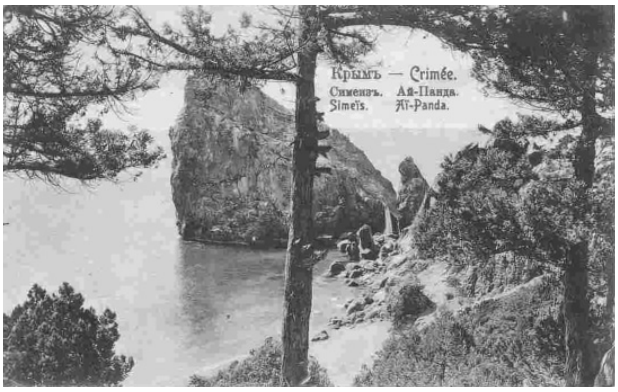
39029 : Симеиз : берег против пансиона :[открытое письмо]. –
Дрезден : Штенгель и комп., 1905.

Симеиз : берег моря : [открытое письмо] / изд. кн. маг.
Ю .В. Волковой . – Stokholm : Gganbergs K. A, [до 1904].

№39 : Крым : ночь в Симеизе : [Почтовая карточка]. – Стокгольм :
акц. о-во. Граберг, 1914.

10 : Новый Симеиз : берег и Ай–Панда : [почтовая карточка] /
изд. С. Сиямиди. – Стокгольм : акц. о-во Гранберг, [после 1909].

Крым : ночь в Симеизе : [открытое письмо] /
торг. дом Эккель и Каллах. – Москва, 1912.

Новый Симеиз : Дива, Монах и гора Панеа : [почтовая карточка] /
изд. бр.Гермут. – Стокгольм : акц. о-во Граберг, [после 1909]. –
[аннот. илл. стор. на рус. и нем. языках].

Крым : Симеиз : общий вид : [открытое письмо]. –
Б.м., [после 1904].

9. Крым : скалы Дива и Монах в Симеизе : [почтовая карточка] / изд. Северского издательства. – [Б.м.], [после 1909]. – [аннот. илл. стор. на рус. и фр. языках].

10. №39190 : Крым : Симеиз : Ай–Панда: [открытое письмо] / Ekkel & Kallah. – Москва, [после 1904].

11. Симеиз : берег моря : [открытое письмо] / изд. кн. маг. Ю .В. Волковой . – Stokholm : Gganbergs K. A, [до 1904].

12. 10 : Новый Симеиз : берег и Ай–Панда : [почтовая карточка] / изд. С. Сиямиди. – Стокгольм : акц. о-во Гранберг, [после 1909].

13. Новый Симеиз : Дива, Монах и гора Панеа : [почтовая карточка] / изд. бр.Гермут. – Стокгольм : акц. о-во Гранберг, [после 1909]. – [аннот. илл. стор. на рус. и нем. языках].

14. 39029 : Симеиз : берег против пансиона : [открытое письмо]. – Дрезден : Штенгель и комп., 1905.

15. №39 : Крым : ночь в Симеизе : [Почтовая карточка]. – Стокгольм : акц. о-во. Граберг, 1914.

16. Крым : ночь в Симеизе : [открытое письмо] / торг. дом Эккель и Каллах. – Москва, 1912.

17. Крым : Симеиз : общий вид : [открытое письмо]. – Б.м., [после 1904].

18. 31 : общий вид Нового Симеиза : [открытое письмо] / изд. С. Сиямиди. – Н. Симеиз, [после 1909].

19. Новый Симеиз : общий вид: [почтовая карточка] / изд. бр.Гермут. – Стокгольм : акц. о-во Гранберг, [после 1909]. – [аннот. илл. стор. на рус. и нем. языках].

20. 253 : Новый Симеиз : вилла "Ксения" : [почтовая карточка] / изд. Дмитрия Николича. – Ялта, [после 1909].

21. 17 : Новый Симеиз : дача Кузьменко : [почтовая карточка] / изд. С. Сиямиди. – Стокгольм : акц. о-во Гранберг, [после 1909].

22. 4 : Новый Симеиз : пансион Александрова-Дольник : [почтовая карточка] / изд. С. Сиямиди. – Стокгольм : акц. о-во Гранберг, [после 1909].

23. Новый Новый Симеиз : дача Н. И. Сатиной "Курек" : [почтовая карточка] / изд. бр.Гермут. – Стокгольм : акц. о-во Гранберг, [после 1909]. – [аннот. илл. стор. на рус. и нем. языках].

24. 2 : Новый Симеиз : дача Н. Н. Богданова : [почтовая карточка] / изд. С. Сиямиди. – Стокгольм : акц. о-во Гранберг, [после 1909].

25. №39051 : На вершине скалы Дивы в Симеизе : [открытое письмо] / Ekkel & Kallah. – Москва, [после 1904].

Денис Яшний

Привет с курорта: Симеиз в начале ХХ века на видовых открытках

История Симеиза, репрезентуется на основании малоизученной группы источников по истории Крыма начала ХХ века. Рассматриваются этапы развития городка в своеобразной фотолетописе его истории, и вклад в издательство открыток, иллюстрированных видами Симеиза, иностранных и местных издателей.

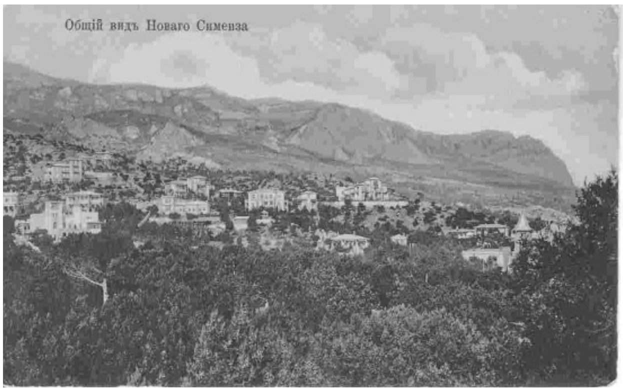
Ключевые слова: *видовая открытка, Симеиз, издательства.*

Denis Yashnyy

Greetings from the resort: Simeiz in the early twentieth century of illustrated postcards

The history of Simeis is represented on the basis of underestimated group of sources on the early twentieth century history of the Crimea. The stages of the development of the town in a kind of chronicle of its history, and contribution to publishing cards illustrated Simeiz's images and views by foreign and local publishers.

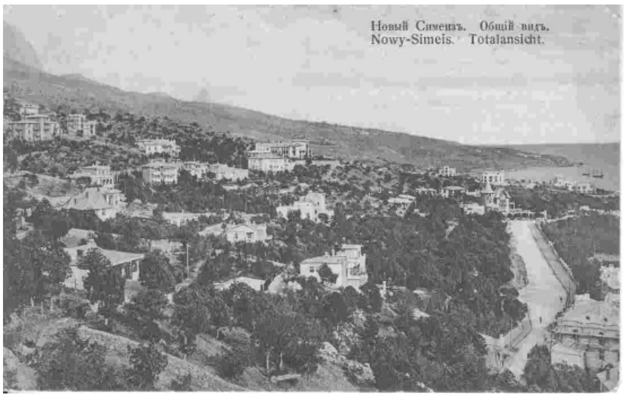
Key words: *species postcard, Simeis , publishing.*

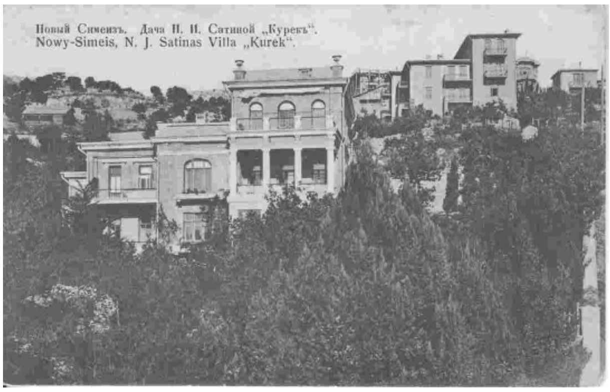
31 : общий вид Нового Симеиза : [открытое письмо] /
изд. С. Сиямиди. – Н. Симеиз, [после 1909].

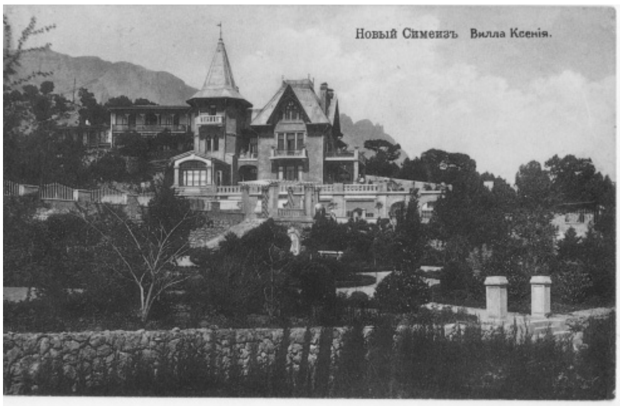
4 : Новый Симеиз : пансион Александрова-Дольник :
[почтовая карточка] / изд. С. Сиямиди. – Стокгольм :
акц. о-во Гранберг, [после 1909].

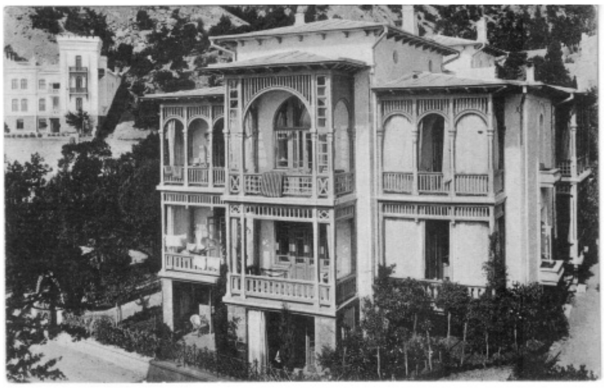
Новый Симеиз : общий вид: [почтовая карточка] /
изд. бр.Гермут. – Стокгольм : акц. о-во Граберг, [после 1909]. –
[аннот. илл. стор. на рус. и нем. языках].

Новый Новый Симеиз : дача Н. И. Сатиной “Курек” :
[почтовая карточка] / изд. бр.Гермут. – Стокгольм : акц. о-во
Граберг, [после 1909]. – [аннот. илл. стор. на рус. и нем. языках].

253 : Новый Симеиз : вилла “Ксения” : [почтовая карточка] /
изд. Дмитрия Николича. – Ялта, [после 1909].

2 : Новый Симеиз : дача Н. Н. Богданова : [почтовая карточка] /
изд. С. Сиямиди. – Стокгольм : акц. о-во Гранберг, [после 1909].

17 : Новый Симеиз : дача Кузьменко : [почтовая карточка] /
изд. С. Сиямиди. – Стокгольм : акц. о-во Гранберг, [после 1909].

№39051 : На вершине скалы Дивы в Симеизе : [открытое письмо] /
Ekkel & Kallah. – Москва, [после 1904].

УДК 325.54+314(477.75)"19"1944–1970

Ельвіна Сеітова (м. Сімферополь)

З ІСТОРІЇ ЗАСЕЛЕННЯ КРИМУ (1944–1967 РР.)

Процес заселення Криму колгоспниками-переселенцями було організовано через крайню необхідність цього регіону в людському ресурсі. Саме переселення можна назвати ключовим явищем у післявоєнній історії півострова. В загальній кількості з 1944 р. по 1967 р. населення Криму збільшилось приблизно на 468 тисяч чоловік. Переселенці наділялись комплексом пільг, спрямованих на їх якомога скорішу господарсько-побутову адаптацію.

Ключові слова: *Крим, переселення, господарсько-побутове влаштування.*

Після завершення бойових дій та здійснення депортації Крим вкрай потребував людського ресурсу. З метою оптимізації демографічної ситуації в регіоні та відновлення господарства Державний Комітет Оборони 18 серпня 1944 р. прийняв рішення про заселення півострова колгоспниками-переселенцями. Таким чином, вже буквально через місяць у Крим стали прибувати перші ешелони новоселів. Відповідно, в Азовський район прибуло 162 родини з Житомирської області; в Алуштинський – 2349, з Краснодарського краю; у Балаклавський – 2015, з Воронезької області; у Бахчисарайський – 2146, з Брянської та Орловської областей; у Білогірський – 1555, з Курської та Тамбовської областей; у Джанкойський – 27, з Кам'янець-Подільської та Київської областей; в Євпаторійський – 150, з Київської та Кам'янець-Подільської областей; у Зуйський – 212, з Ростовської, Київської та Тамбовської областей; у Кіровський – 428, з Тамбовської області; у Куйбишевський – 2349, з УРСР; у Нижньогірський – 320, з Тамбовської області; у Жовтневий – 57, з Вінницької та Київської областей; у Приморський – 204, з Тамбовської області; у Сімферопольський – 214, з Вінницької області; у Радянський – 180, з Тамбовської області; у Старо-Кримський – 1268, з Ростовської, Тамбовської та Курської областей; у Судакський – 2468, зі Ставропольського та Краснодарського країв; у Ялтинський – 935, з Ростовської області. У загальній кількості населення півострова збільшилось на 17040 сімей або 62104 чоловік [1].

Окрім добровільно-примусової відправки колгоспників-переселенців, у Крим населення прибувало ще й згідно з власними бажаннями. Таких в перші післявоєнні роки на півострів переїхало 1947 сімей [2]. Однак на засіданні Колегії Переселенського управління при Раді Міністрів РРФСР один із членів колегіальної структури – Дергачов після звітної доповіді начальника Переселенського відділу при Кримському облвиконкомі Є. Вороніна, висловив наступну точку зору: «Если мы будем принимать самостоятельно приезжающих, то туда наедут неизвестно какие люди и, как правило, не колхозники. Я считаю, что нужно запретить оформление приезжающих из областей Сибири, Дальнего Востока и др.» [3]. Але, незважаючи на критику, самостійно прибуваючих колгоспи та радгоспи Криму приймали і впродовж наступних років.

За період з 1 вересня 1944 р. по 1 січня 1948 р. з регіону вибуло 8974 родини. На 1 січня 1946 р. Крим мав 91333 господарств. Населення складало 316145 чоловік. З них працездатних нараховувалось 36502 людини. Чоловіків від 16 до 60 років було 23221. Жінок від 16 до 55 років – 63381. Підлітків від 12 до 16 років – 17822 [4].

Тим часом населення до Криму не тільки прибувало, але й ще виїжджало. Так, згідно з постановою Ради Міністрів СРСР від 16 листопада 1947 р. №3823 із Кримської області 7 грудня 1947 р. відправився ешелон з переселенцями до Єврейської автономної області. А 14 грудня 1947 р. із Херсонської та Миколаївської областей УРСР виїхав туди ж другий ешелон [5]. Окрім цього, Рада Міністрів СРСР була стурбована фактом повернення переселенців до попередніх місць проживання. У зв'язку з цим уряд порушив питання про необхідність покращення якості відбору населення та їх господарського устрою в місцях вселення. Першочергова причина виїзду вбачалась у тому, що з боку Кримського облвиконкому та районних виконкомів, не було виявлено повсякденного піклування за переселенцями та їх господарсько-побутовим устроєм [6].

12 серпня 1948 р. вийшла Постанова Переселенського Управління по встановленню місцезнаходження переселенців, які самовільно залишили область. До них передбачалось пред'являти позови задля погашення заборгованості по позиках Сільгоспбанку та інших витрат [7].

З метою подальшого розвитку сільського господарства у Кримській області Рада Міністрів СРСР 5 грудня 1949 р. постановила: переселити в 1950–1952 рр. на добровільній основі в колгоспи області 10000 сімей колгоспників з країв та областей РРФСР та УРСР. Крім цього, уряд дав згоду Кримському облвиконкому прийняти протягом вказаного часу кожного року по 1000 родин з числа демобілізованих з Радянської Армії та флоту, а також колгоспників, які переселялись на півострів згідно з запрошенням колгоспів. Рада Міністрів зобов’язала уряди РРФСР, УРСР, Чуваської АРСР, Краснодарський та Ставропольський крайвиконкоми, Володимирський, Тамбовський, Горьківський, Московський, Пензенський, Уляновський та Рязанський облвиконкоми: забезпечити відбір та переселення в Кримську область колгоспників, які мали в складі родини не менш, ніж двох працездатних; організувати підвіз до станцій відправлення населення, а також їх майна, худоби, птиці; забезпечити повний розрахунок колгоспників не пізніше, ніж за 10 діб до їх виїзду за відпрацьовані ними дні в розмірах, які були передбачені виробничими планами; встановити для переселенців та організованих з них колгоспів, а також колгоспів, які прийняли у свій склад нове населення, комплекс пільг [8].

Тим часом процес побутового влаштування прибулого населення та притягнення в Крим нового людського потенціалу продовжувався. У 1950 р. на півострів планувалось прийняти 3900 нових родин переселенців. Прибуло в загальній кількості 3019 сімей (11701 чоловік). Вибуло за кордони регіону 676 сімей [9]. На стан 1 січня 1952 р. із переселенців 1950 р. вселення покинуло регіон 792 родини [10].

На 1 січня 1953 р. переселенців 1950 р. вселення нараховувалося в містах вселення 2003 родини. Вибуло в загальній кількості 1014 сімей. З числа тих, які залишились, мали присадибні ділянки 2002 родини. Мали сприятливі для проживання житлові будинки 1954 сімей. Були власниками квартир 47 родин [11].

Згідно з Постановою Ради Міністрів УРСР переселення в Кримську область необхідно було здійснювати переважно цілими колгоспами або бригадами. Було рекомендовано перевозити з собою майно: сільськогосподарські машини, інвентар, транспортні засоби, поголів’я усіх різновидів продуктивної та робочої худоби, птиці, бджіл, сім’я, фуражні фонди, а також будови виробничого, культурно-побутового призначення та житлові будинки колгоспників, які відповідно до свого стану могли бути перевезеними та знов збудованими у нових місцях вселення.

Рада Міністрів СРСР постановою від 1 червня 1951 р. № 1849 встановила, що перевезення майна, худоби та будов колгоспів, бригад і колгоспників залізницею та водним сполученням здійснюється за рахунок держави. Також визначено те, що колгоспи, з яких переселялись люди у Кримську область, повинні були виділяти та передавати переселенцям поголів’я усіх видів продуктивної та робочої худоби, птиці, натуральні фонди та майно, яке було їх власністю та могло бути перевезеним. Усе пераховане передавалось у колгоспи нових місць вселення. А грошові фонди та вартість майна, які не могли бути перевезеними, необхідно було перерахувати колгоспам місць вселення у терміни, встановлені згідно з погодженням виконкому Кримської обласної ради депутатів трудящих з відповідними виконкомами обласних рад депутатів трудящих місць виселення.

При переселенні цілих колгоспів закріплені за ними у місцях виходу землі та приналежне їм майно, яке не могло бути перевезеним у місця вселення, передавались суміжним колгоспам, які, в свою чергу, відшкодовували переселенцям вартість витрат на цих землях.

Переселенцям 1952 р. вселення Рада Міністрів УРСР надала окрім пільг, передбачених постановою Ради Міністрів СРСР від 5 грудня 1949 р. № 5530, наступні привілеї: з колгоспів, які переселялись, знімались усі заборгованості по обов’язкових поставках державі сільськогосподарських продуктів, натуральній оплаті за працю МТС, податок з прибутку та страхових платежів; Сільськогосподарський банк зобов’язав видавати нужденним колгоспникам-переселенцям кредити. На будівництво житла та надвірних побудов у колгоспах Алуштинського, Балаклавського, Бахчисарайського, Білогірського, Зуйського, Куйбишевського, Сімферопольського, Старо-Кримського, Судакського районів і в колгоспах, які обслугувались Ялтинським міськвиконкомом, в розмірі 20 тис. рублів на одне господарство. А в колгоспах решти районів Кримської області – 16 тис. крб. з віднесенням 40% кредиту за рахунок держави та з погашенням частини яка залишилась протягом 10 років, починаючи з 4 року отримання кредиту. На придбання продуктивної худоби кредит видавався в розмірі до 2 тис. крб. на кожне господарство з погашенням впродовж 5 років, починаючи з 3 року після отримання

кредиту. Видавати довгостроковий кредит колгоспам Кримської області, які приймали переселенців, на виробниче будівництво, електрифікацію, водогосподарчі дії та облаштування підсобних підприємств необхідно було у розмірі до 90% від загальної суми [12].

У 1954 р. Крим прийняв 1747 сімей, з них вибуло 404 родини. Необхідно відзначити, що у 1955 р. прибуло 2250 сімей (8878 людей). З них не змогли продовжити свою діяльність в регіоні 529 родин [13].

У 1956 р. в Кримську область прибуло 3625 сімей колгоспників-переселенців. У 1957 р. планувалось заселити ще 5000 родин. Переселенці повинні були прибувати з Волинської, Дрогобицької, Львівської, Полтавської, Рівненської, Станіславської, Тернопільської, Чернігівської, Чернівецької областей [14].

У 1958 р. всього з областей виходу повинно було вселитись в райони півострова 4700 сімей. План внутрішньообласного переселення складав 1700 сімей [15].

Про кількість прийнятих сімей переселенців Кримом з областей виходу на 1 серпня 1959 р. ми можемо судити з таблиці [16].

Таблиця 1.

Найменування областей виходу	**Прийнято сімей**	**Людей**
Вінницька	540	2000
Волинська	195	724
Дрогобицька	158	607
Житомирська	567	2160
Закарпатська	136	498
Київська	272	984
Львівська	114	408
Полтавська	525	1811
Рівненська	221	862
Сумська	377	1371
Станіславська	15	58
Тернопільська	206	741
Хмельницька	563	2046
Чернігівська	199	700
Черкаська	329	1186
Чернівецька	126	440
Всього	4543	16596
По внутр. обласному переселенню	81	288
Всього по області	4624	16884

У загальній кількості таблиця міграційних процесів у Криму з 1944 р. по 1960 р. буде виглядати наступним чином [17].

Таблиця 2.

Роки вселення	**Прийнято сімей (людей)**	**Вибуло родин**
1944–1950	20956 (70955)	10900
1951–1955	13777 (50550)	2408
1956–1960	28853 (108112)	5528
В загалом з 1944 року по 1960 рік	63586 (229617)	18833

Переселення продовжувалось і в наступні роки. Так, колгоспами та радгоспами Кримської області на 1964 р. планувалось прийняти з областей виходу (6100) та по переселенню з різних районів Криму (400) 6500 сімей переселенців [18]. Відповідно план заселення виконали на 95,6%, тобто було прийнято 6220 родин [19].

В загальній кількості до 1967 р. колгоспи та радгоспи Криму прийняли близько 117 тисяч родин переселенців. З них 45 тисяч прибули впродовж 8 років (1959–1967 рр.) [20]. Якщо взяти до уваги те, що кожна родина мала в складі, хоча б 4 особи – це означає, що приблизно на півострів за 23 роки переїхало 468 тисяч людей.

З аналізу динаміки чисельності населення видно, що в умовах Кримської області наявність та використання трудових ресурсів було однією з найважливіших економічних проблем. Її актуальність була обумовлена різким зменшенням чисельності населення внаслідок війни 1941–1944 рр. та депортації.

Таким чином, з метою ліквідування диспропорції між повільним ростом чисельності населення та високими вимогами до темпів розвитку народного господарства Криму, особливо щодо однієї з основних його галузей – сільського господарства, згідно з рішенням уряду збільшення трудових ресурсів у великому обсязі проводилось за рахунок організованого переселення в колгоспи та радгоспи області. У перші повоєнні десятиріччя господарсько-побутове влаштування щойно прибулого населення залишало бажати кращого. Однак з часом якість облаштування переселенців ставала все кращою. У всіх поселеннях будинки були електрифіковані, радіофіковані, був проведений водопровід, збудовані типові дитячі дошкільні заклади, лазні, магазини, їдальні, клуби. У зв'язку з тим, що в умовах Криму вирішення проблеми збільшення на-

селення в багатьох колгоспах та радгоспах області здійснювалось головним чином за рахунок планових дій по переселенню, Обласний відділ із використання трудових ресурсів у своїй практичній діяльності надавав багато уваги організації контролю за прийомом, господарським влаштуванням родин переселенців і будівництвом для них житла.

Джерела та література

1. ДААРК (Державний архів у Автономній Республіці Крим), ф. Р-2888, оп. 1, спр. 7, арк. 1–2, 8–9.
2. Там само, спр. 12, арк. 5.
3. ДАРФ (Державний архів Російської Федерації), ф. А-327, оп. 2, спр. 445, арк. 31.
4. ДГААРК, ф. Р-2888, оп. 1, спр. 12, арк. 76–77.
5. ДАРФ, ф. А-327, оп. 2, спр. 443, арк. 56.
6. Там само, арк. 59–60.
7. Там само, оп. 1, спр. 571, арк. 111.
8. Там само, оп. 2, спр. 659, арк. 3.
9. ДААРК, спр. 29, арк. 2.
10. Там само, спр. 69, арк. 330.
11. Там само, спр. 29, арк. 16.
12. ЦДАВО (Центральний державний архів вищих органів влади та управління), ф. Р-2, оп. 8, спр. 2606, арк. 212–214.
13. ДГААРК, Р-3508, оп. 1, спр. 18, арк. 16.
14. Там само, спр. 38, арк. 2.
15. Там само, спр. 69, арк. 18.
16. Там само, спр. 95, арк. 80.
17. Там само, спр. 92, акр. 10.
18. Там само, спр. 153, арк. 7.
19. Там само, спр. 159, арк. 22.
20. Там само, д. 212, л. 11

Эльвина Сеитова

Из истории заселения Крыма (1944–1967 гг.)

Процесс заселения Крыма колхозниками-переселенцами был организован из-за крайней необходимости данного региона в человеческом ресурсе. Именно заселение можно назвать ключевым явлением в послевоенной истории полуострова. В общей сложности с 1944 г. по 1967 г. население полуострова увеличилось приблизительно на 468 тысяч человек. Переселенцы наделялись комплексом льгот, направленных на их как можно более скорую хозяйственно-бытовую адаптацию.

Ключевые слова: *Крым, переселение, хозяйственно-бытовое обустройство.*

Elvina Seitova

From the history of populating the Crimea: 1944–1967

The resettlement process in Crimea was organized because of this region’s need for human resources. The resettlement can definitely be called a key event in the peninsula’s post-war history. The Crimean population increased by approximately 468 thousand people between 1944–1967. The resettlers were provided with a set of privileges in order to help them adapt to the region.

Key words: *Crimea, resettlement, economical and social development.*

КРАЄЗНАВСТВО В ОСОБАХ

УДК [929:(902+908)](477.61)Локтюшев

Анатолій Климов, Ірина Ключнєва (м. Луганськ)

СЕРГІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ ЛОКТЮШЕВ – ВІДОМИЙ ДОСЛІДНИК ЛУГАНСЬКОГО КРАЮ

На основі матеріалів архівних установ Києва, Луганська, Москви, Ростова-на-Дону простежується доля луганського археолога, краєзнавця, педагога, художника С.О. Локтюшева. Відтворено його внесок у розвиток археології та краєзнавства регіону.

Ключові слова: *археолог, археологія, краєзнавство, Луганськ, музей.*

Серед знаних краєзнавців Луганщини 1920–1930-х рр. особливе місце посідає Сергій Олександрович Локтюшев, який започаткував тут проведення краєзнавчих та археологічних досліджень. Внесок С.О. Локтюшева в розвиток історичного краєзнавства, археологію визнано лише в останні роки [1]. Трапилося так, що більша частина археологічних досліджень, які він проводив на території сучасної Луганської області, випали з наукового обігу. Це пов’язано з трагічною долею вченого та значними втратами культурних цінностей держави в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу.

Народився С.О. Локтюшев 1 жовтня 1878 року в родовій садибі Велихове, в селі Макковеєве Касимівського повіту Рязанської губернії в родині, яка за соціальним походженням була селянською. Майбутньою долею хлопця опікувалися не лише його батько Олександр Микитович Локтюшев, майстровий Гусівського заводу, і мати Глафіра Іванівна Локтюшева-Селіванова, але й рідний дядько, інженер цього ж заводу, Іван Микитович Локтюшев, котрий взяв на себе сплату за навчання Сергія. Одинадцятирічним він вступив до Касимівської прогімназії, у 1896 році став студентом Московського Імператорського Строгановського центрального училища технічного малювання. У 1902 році, успішно закінчивши училище, він одержав посвідчення «ученого рисовальщика». Навчаючись в училищі, Сергій Олександрович здобув ґрунтовні знання з багатьох мистецтвознавчих предметів: історії мистецтв, стилів і напрямів у мистецтві різних народів та епох тощо. Вони стали в пригоді майбутньому вченому й музейному працівникові.

Після закінчення училища він приїздить до Харкова, де розпочинає педагогічну діяльність як учитель графічного мистецтва та краснопису Щигровської жіночої гімназії. У 1906 році за клопотанням попечителя Одеського навчального округу С.О. Локтюшев стає вчителем малювання та краснопису в Луганській прогімназії О.С. Бондаря [2].

Відтоді доля Сергія Олександровича назавжди була пов’язана з Луганщиною; тут пройшли найщасливіші і найтрагічніші дні його життя. У червні 1906 року він одружився з донькою слов’яно-сербського міщанина Катериною Костянтинівною Каваріною, яка стала для нього і коханою жінкою, і вірним другом. Вона завжди підтримувала чоловіка в найскладніших життєвих ситуаціях; разом вони займалися педагогічної діяльністю: Катерина Костянтинівна викладала математику у власній гімназії, Сергій Олександрович – малювання.

У зрілому віці, маючи 32 роки, С.О. Локтюшев вирішує круто змінити своє життя і здобути освіту археолога, здійснивши мрію дитинства, коли він захоплювався історією, загадками старовини. У 1910 році Сергія Олександровича зараховують вільним слухачем Московського Імператорського археологічного інституту імені імператора Миколи II [3]. Улітку 1912 року, з дозволу Рязанської вченої архівної комісії і рязанського губернатора, він проводить свої перші самостійні археологічні дослідження в Рязанській

губернії – в місцях, звідки був родом. Підсумком польових робіт стала перша наукова праця «Про дослідження кургану-бугра в Касимівському повіті у липні 1912 року» [4].

У 1916 році Сергій Олександрович закінчив інститут, захистивши дисертацію «Культура кам’яної доби в межах Рязанської губернії», і постановою ради Московського археологічного інституту від 23 квітня йому було присвоєно звання вченого археолога та зараховано його в дійсні члени інституту [5].

Відтоді археологічні дослідження поглинули молодого вченого. У 1915–1916 рр. він працював у Майкопі на Кубані, де обробив археологічний матеріал, котрий зберігався в історичному відділі Майкопського музею шанувальників природи [6], проводив розкопки Махошевського кургану. Аналізуючи знайдені матеріали, С.О. Локтюшев веде активне ділове листування зі співробітником Московського історичного музею В.О. Городцовим. На початку 1917 року він досліджував давні побутові пам’ятки, випадково відкриті при виконанні господарчих робіт біля станції Хопри Катеринівської залізниці Області Війська Донського.

У 1917 році С.О. Локтюшев починає археологічні дослідження на Луганщині – у тодішньому Слов’яносербському повіті Катеринославської губернії, виявивши вперше в цьому краї пізньопалеолітичну стоянку. І хоча буремні роки Української національно-демократичної революції були складними для проведення археологічних досліджень, учений, долаючи труднощі, відкривав таємниці минулого, писав нові сторінки давньої історії.

У 1918 році за дозволами земської управи, Луганського науково-просвітницького товариства (його завданням було вивчення особливостей краю), коменданта Слов’яносербського повіту та німецької комендатури (діяла тут під час перебування за угодою з Центральною Радою німецьких військ) він дослідив два кургани в околиці Слов’яносербська. Територія області на той час входила до складу Української Держави гетьмана Павла Скоропадського.

Наступного року він, маючи дозвіл начальника Слов’яносербського повіту, на кошти науково-просвітницького товариства організує розкопки двох курганів біля Луганська. Ці розкопки велися в умовах боротьби більшовиків, підтримуваних у Донбасі значною частиною робітників, з Директорією, котра в грудні 1918 року відновила УНР. Більшовикам удалося на початку 1919 року встановити свою владу на Луганщині. Однак становище радянської влади було хитким: навесні почався наступ Добровольчої армії генерала А.І. Денікіна. І в червні під її владою майже на півроку опинився весь Донбас. Науково-просвітницьке товариство в Луганську було ліквідовано, фінансування розкопок припинилося, С.О. Локтюшев втратив зв’язки з археологами Московського археологічного інституту, з Рязанською архівною комісію, Московським історичним музеєм.

У 1918 році С.О. Локтюшев звернувся до ректора Ростовського археологічного інституту О.І. Яцимирського і ради професорів вишу з пропозицією про співробітництво, адже на півдні Росії інститут тоді був єдиною науковою установою в галузі археологічних наук [7]. Колегія інституту охоче запропонувала Сергієві Олександровичу посаду викладача, що уможливлювало розпочаті в околицях Луганська археологічні дослідження. У Ростовському археологічному інституті він викладав курси доісторичної археології, музеєзнавства, нумізматики, побутової археології, проводив практичні заняття у вигляді розкопок курганів на території Області Війська Донського, під час яких студенти в польових умовах засвоювали ази археологічної науки.

У жовтні – грудні 1919 року головні сили Донської та Добровольчої армій, зазнавши поразки, залишили Донбас. На початку 1920 року в Луганську почали працювати радянські установи Донецької губернії, створеної більшовиками ще в лютому 1919 року. Разом з однодумцями С.О. Локтюшев приступає до організації в місті губернського культурного музею, очолює роботу музейно-екскурсійного сектору губернського відділу Наркомосвіти, водночас працюючи в Ростовському археологічному інституті.

Питання про необхідність відкриття в Луганську історичного музею Локтюшев порушував з 1915 року; написав з цього приводу декілька статей, у яких обґрунтував значення музею для міста. Ініціативу Сергія Олександровича активно підтримували представники луганської інтелігенції, зокрема, великі цінителі мистецтва подружжя М.І. та С.І. Стефановичів. Вони запропонували власний будинок для розміщення музею, де в березні 1920 року почалось створення першої експозиції.

У липні 1922 року Ростовський археологічний інститут був закритий. С.О. Локтюшев повертається до педагогічної роботи в Луганську: працює в 6-й трудовій школі, школі малюван-

ня, в залізничній професійно-технічній школі та інших навчальних закладах; 1923 року його запросили в Донецький інститут народної освіти (ДІНО), де Сергій Олександрович викладає природничу географію, краєзнавство, історію і деякий час очолює кафедру історії [8]. В інституті він організував науково-краєзнавчий гурток (археологічну секцію наукового студентського товариства) з вивчення пам'яток старовини в басейні Сіверського Дінця, котрий був у системі Центрального бюро краєзнавства при Всесоюзній академії наук. Діяльність гуртка висвітлювалася в журналі окружного відділу народної освіти та ДІНО «Радянська школа», який мав спеціальну сторінку «Вісті науково-краєзнавчого гуртка», пізніше це «Краєзнавча сторінка» [9]. Як уже знаний краєзнавець у 1925 році С.О. Локтюшев бере участь у роботі І Всеукраїнської краєзнавчої конференції, що відбулася в Харкові.

Коли у 1926 році за ініціативи професора Сергія Григоровича Грушевського в ДІНО було створено науково-дослідницьку кафедру «дослідження природи та економіки, історії та побуту Донбасу», С.О. Локтюшев став членом її ради і керівником секції «Геологія й археологія Донбасу», основне завдання якої – вивчення, реєстрація та охорона пам'яток археології, складання археологічної мапи Донбасу, створення археологічного музею [10]. До цієї роботи Сергій Олександрович залучив студентів, шкільних учителів А.С. Альбрехта, В.М. Гончарова, К.І. Матвєєва, А.І. Дядичева, музейних працівників. Він також знаходив час для наукового спілкування з колегами із колишнього Ростовського археологічного інституту, брав участь у роботі Північнокавказького товариства археології та історії, зокрема в розробці археологічної мапи Північнокавказького краю, яку готували до Всесоюзного археологічного з'їзду, що так і не відбувся.

Водночас з науковою та викладацькою роботою С.А. Локтюшев бере активну участь у роботі крайової комісії з охорони пам'яток матеріальної культури та природи, опікується націоналізацією художніх цінностей, предметів старовини, що пізніше увійшли до колекції Луганського краєзнавчого музею.

У 1927 році С.О. Локтюшева призначають завідувачем Луганського крайового соціального музею. Тут на різних посадах: директора, заступника директора, наукового співробітника – він працював до кінця життя. З його приходом до музею, крім основних видів музейної діяльності (експозиційної, екскурсійно-пропагандистської), починається серйозна наукова робота, здійснюються різнопланові наукові експедиції (природознавчі, палеонтологічні, археологічні), порушуються питання щодо необхідності охорони пам'яток культури і природи. Він був у постійному пошуку нових форм музейної роботи, вболіваючи за улюблену справу.

Постійно проводилися значні для того часу польові археологічні дослідження, розвідки і розкопки в басейнах рік Сіверський Донець, Айдар, Деркул, Євсуг, Лугань та ін. Головним напрямом була первісна археологія. Разом з тим великий інтерес мають здійснені ним дослідження поселень доби бронзи, розкопки курганів. Лише в 1927–1929 роках було розкопано понад 20 давніх могильників катакомбної археологічної культури доби енеоліту в околицях Олександрівки, Лозової Павлівки, Луганська і доведено, що в ті часи на українських теренах, у Донбасі, давні люди видобували мідну руду. Завдяки С.О. Локтюшеву в науковому світі стали відомі унікальні матеріали палеолітичних стоянок біля с. Весела гора та хутора Рогалик – Рогалик-Якимівська стоянка. У 1937 році за дорученням радянської секції Міжнародної асоціації з вивчення четвертинного періоду С.О. Локтюшев проводив археологічні розвідки з виявлення пам'яток зі слідами палеоліту. Він відкрив стоянки біля хутора Красний Яр на правому березі р. Сіверський Донець, дослідив поселення доби бронзи – Непринське, Кибикінське, Болотенне та ін. Археологічні дослідження Сергія Олександровича були просякнуті ідеєю охорони пам'яток матеріальної культури та природи, а польові дослідження супроводжувалися пояснювальними лекціями для присутніх про соціально-наукове значення пам'яток матеріальної культури і завжди закінчувалися закликом оберігати і не руйнувати пам'ятки минулого та природи [11].

С.О. Локтюшеву належить близько 60 наукових та науково-популярних робіт з археології, історії, краєзнавства, серед яких «Краєзнавство на Луганщині», «Луганський крайовий музей і організація науково-просвітницької роботи його», «Доісторичний нарис середньої Донеччини (спроба побудови крайової доісторії». Він листувався з відомими ученими-археологами М.О. Макаренком (Київ), М.І. Веселовським (Ленінград), В. Богачовим (Баку), О.І. Яцимирським (Ростов-на-Дону), А. Тальгреном (Гельсінгфорс), Л.А. Абазою (Новочеркаськ), проводив спільні археологічні дослідження з М.В. Сибильовим, С.Н. За-

мятніним, М.В. Говоровим, О.О. Мансуровим, В.О. Городцовим. З Василем Олексійовичем Городцовим його пов'язувала багаторічна дружба. Професор В.О. Городцов був для нього і вчителем, і порадником, і другом. У важкі для себе часи Локтюшев звертався до Василя Олексійовича за підтримкою, ділився з ним наболілим, радився при написанні дисертації в студентські роки, повідомляв про свої відкриття та нові знахідки.

У 1926 році він брав участь у міжнародній конференції в Парижі, де виступив з доповіддю про археологічні дослідження в басейні Сіверського Дінця і був обраний дійсним членом Міжнародного інституту антропології (Institut International D'anthropologie).

Вийшовши в 1938 році на пенсію, С.О. Локтюшев і далі працював професором Ворошиловградського державного педагогічного інституту ім. Т.Г. Шевченка (колишнього ДІНО), будучи водночас науковим співробітником Ворошиловградського краєзнавчого музею.

Війна порушила плани вченого. Його хвилює, як зберегти музейну колекцію. До нацистської окупації в липні 1942 року керівництво міста не знайшло можливостей допомоги в евакуації музейних цінностей, йому відмовили в транспорті для вивозу майна та колекції. Залишившись на окупованій території, Сергій Олександрович робив усе, щоб урятувати від пограбування музейні експонати. Однак окупаційним властям стало відомо про заховані музейні предмети, і С.О. Локтюшев був змушений відкрити музей. Ризикувати та привертати увагу до своєї родини він не міг, адже його дружина Катерина Костянтинівна була господаркою конспіративної квартири підпільного обкому партії.

Закінчив своє життя 65-річний учений у Погорелівській в'язниці, в місцях, де, за іронією долі, досліджував Погорелівську стоянку. Невдовзі після визволення міста Червоною армією, 20 лютого 1943 року, С.О. Локтюшев був заарештований органами НКВС за звинуваченням у загибелі музею і зраді Батьківщини. Однак доказів, які б це підтверджували, у матеріалах слідчої справи немає. Йому ставили за провину те, що не виїхав в евакуацію, не маючи змоги врятувати музейні цінності, результати своєї багаторічної праці. У Сергія Олександровича було досить міцне здоров'я, але 17 березня він раптово помирає у в'язниці, як зазначалося в матеріалах слідства, від туберкульозу легень. Йому навіть не встигли оголосити остаточний вирок.

Наслідком цих подій стало майже піввікове забуття імені Сергія Олександровича Локтюшева. Мало хто наважувався згадувати про його внесок в археологічну науку, у дослідження історії краю, про те, що завдяки йому луганці можуть сьогодні милуватися вцілілими картинами відомих художників, археологи – досліджувати унікальні археологічні пам'ятки, відкриті С.О. Локтюшевим, музейні працівники – впроваджувати в життя його ідеї з організації краєзнавчої роботи.

Справу С.О. Локтюшева було переглянуто і вченого реабілітовано лише в 1990 році. Безсумнівно, він мав свої таланти і недоліки, для когось був найкращим другом, для інших неблагонадійним, адже його думки не завжди відповідали ідеологічним постулатам того часу. Але беззаперечним і вагомим є його внесок у розвиток археологічної науки, краєзнавства, музейної справи, а результати досліджень та відкриттів актуальні і сьогодні.

Джерела та література

1. Павлова И.Н. Памяти Сергея Александровича Локтюшева // Древние культуры Подонцовья: Сборник научных трудов. – Вып. 1. – Луганск, 1993. – С. 11–27; Ключнєва І.М. Розвиток краєзнавства на Луганщині в довоєнний період // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – Вип. 6. – К.: Рідний край, 1999. – С. 16–21; Ключнєва І.М. С.О. Локтюшев (до 60-річчя від дня трагічної загибелі) // Археологія. – 2008. – № 1. – С. 93–97; Краєзнавчі записки. Вип. V. Археологічне надбання С.О. Локтюшева. – Наук. зб. / Автор-упоряд. І.М. Ключнєва. – Луганськ: вид-во «Шико» ТОВ «Віртуальна реальність», 2009. – 480 с., іл.; Луганский археолог С.А. Локтюшев – ученик В.А. Городцова // Проблемы изучения и сохранения археологического наследия Центральной России. Материалы Всероссийской научно-практической конференции, посвященной 150-летию со дня рождения В.А. Городцова. – Рязань, 2010. – С. 86–89;
2. Центральний державний історичний архів Росії. – Ф. 376, оп. 1, спр. 2290, арк. 9–11.
3. Там само, арк. 6.
4. Локтюшев С.А. Об исследовании кургана-бугра в Касимовском уезде в июле 1912 года // Труды Рязанской Ученой Архивной комиссии. – Рязань, 1913. – Т. 26. – Вып. I. – С. 39–40 // Краєзнавчі записки. Вип. V. Археологічне надбання С.О. Локтюшева. – Наук. зб. / Автор-упоряд. І.М. Ключнєва. – Луганськ: вид-во «Шико» ТОВ

«Віртуальна реальність», 2009. – С. 25–26.
5. Державний архів Ростовської області, ф. Р-49, оп. І, спр. 44, арк. 7.
6. Там само, арк. 5, 5 зв.
7. Там само, арк. 1, 3, 3 зв.
8. Державний архів Луганської області, ф . Р-416, оп. 1, спр. 4, арк. 20 зв.
9. Там само, ф. Р-628, оп. 1, спр. 2, арк. 77.
10. Там само, ф. Р-416, оп. 1, спр. 25, арк. 194–195.
11. Локтюшев С.А. Полевые научно-исследовательские работы Луганского музея // Радянська школа. – Луганське, 1928. – № 10. – С. 92 // Краєзнавчі записки. Вип. V. Археологічне надбання С.О. Локтюшева. – Наук. зб. / Автор-упоряд. І.М. Ключнєва. – Луганськ: вид-во «Шико» ТОВ «Віртуальна реальність», 2009. – С. 89–96.

Анатолий Климов, Ирина Ключнева

Сергей Александрович Локтюшев – известный исследователь Луганского края

На основе материалов архивных учреждений Киева, Луганска, Москвы, Ростова-на-Дону прослеживается судьба луганского археолога, краеведа, педагога, художника С.А. Локтюшева. Определен его вклад в развитие археологии и краеведения региона.

Ключевые слова: *археолог, археология, краеведение, Луганск, музей.*

Anatoliy Klymov, Iryna Klyuchneva

Serhij Loktyushev – a famous explorer of Luhansk region

The article devoted to the course of life of Luhansk archaeologist, specialist in regional history, educator and painter Serhij Loktyushev, according to data stored in archives of Kyiv, regional, Moscow, Rostov-on-Don. Loktyushev's contribution to development of local archaeological and historical science is emphasized.

Key words: *archaeologist, archaeology, regional history, Luhansk, museum.*

УДК [39 : 069] (477.82) «1920/1931»

Фаїна Рябчикова (м. Луцьк)

ОРГАНІЗАЦІЯ КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ ВАСИЛЯ КРАВЧЕНКА (1920–1931 РР.)

У статті проаналізовано теоретичні розробки В. Кравченка щодо організації краєзнавчих осередків різних рівнів, формування краєзнавчої мережі, методики проведення краєзнавчих досліджень.

Ключові слова: *етнографічний відділ, Волинський науково-дослідний музей, Василь Кравченко, програма, краєзнавчий гурток.*

Період 1920-х рр. в українській історії позначився активним розвитком різних галузей суспільного, економічного, національного, культурного життя. Особливо масштабними були зрушення на ниві краєзнавства, і не лише через кількісне зростання краєзнавчих осередків різних рівнів та профілів, але й у зв'язку із застосуванням нових принципів та методів у їх роботі, певною інституалізацією краєзнавчого руху, діяльністю талановитих краєзнавців-новаторів.

Значне місце у краєзнавчій сфері 1920-х рр. займали музейні заклади, які проводили величезну роботу в справі вивчення історії, культури, населення, природи тих регіонів, в яких вони функціонували. Одним із таких осередків на теренах Східної Волині був Волинський науково-дослідний музей (далі – ВНДМ). Завідувач етнографічного відділу музею Василь Григорович Кравченко поряд із проведенням польових досліджень, налагодженням фондової та експозиційної роботи велику увагу надвав розробці теоретико-методологічних праць у галузі музейної справи та краєзнавства.

У зв'язку з тісною співпрацею музейних закладів з краєзнавчими інституціями, які активно розгорнули роботу в Україні з початку 1920-х років, В. Кравченко у своїх програмних документах: «Краєзнавство в натурі (Методика краєзнавчої роботи)» (1927 р.) [20], «Техніка краєзнавчої

(науково-дослідчої) праці в натурі» (1927 р.) [21], «Про краєзнавчі гуртки Волинського Товариства Краєзнавства» (1925 р.) [22], – великої уваги надава методиці організації та діяльності, завданням краєзнавчих гуртків. Їх наукові пошуки сприяли розширенню музейної мережі, ставали важливим джерелом поповнення музейних зібрань.

У зазначений період краєзнавчі гуртки, що ставили перед собою завдання всебічного вивчення рідного краю, виникали у всіх адміністративних одиницях УСРР. Завідувач відділу пропаганди Головполітосвіти УСРР Я. Гайліс так оцінив стан краєзнавчого, освітньо-виховного руху в країні: «Після Жовтневого перевороту скрізь, де існувала радянська влада, відбувався стихійний зріст політосвітустанов. Виникали вони без жодного плану й здебільшого без жодного керівництва та регулювання згори, за ініціативою самих мас. Кожне виробниче підприємство, велике чи маленьке, кожна військова частина, кожна профспілка чи парторганізація, навіть кожна більша чи менша радянська установа поспішали відкрити свій клуб, улаштувати бібліотеку, створити музей, виставку тощо» [24, 51–52].

Краєзнавчі осередки пореволюційного часу виникали переважно на аматорських засадах. Ініціаторами їх створення ставали зазвичай сільські вчителі, які мали відповідний рівень профільної підготовки, проте були мало обізнані з організаційними засадами ведення краєзнавчої роботи. Усе це разом із стрімким зростанням кількості таких осередків негативно впливало на ефективність та злагодженість краєзнавчого руху республіки. Український комітет краєзнавства ВУАН у 1927 р. зазначав, що «молодість краєзнавчого руху на Україні взагалі, надто пізні заходи до його організації й об’єднання в єдинім центрі, а з того – брак певних традицій краєзнавчої роботи на місцях і певних організаційних тенденцій, – призвели до цілковитої розпорошеності роботи і сил краєзнавчих. Маємо випадки досить густо розкиданих в одній окрузі краєзнавців, що не знаються поміж собою, провадять роботу на свій страх, не знаючи, куди звернутися з її наслідками, де знайти корективи, пораду» [15, 3].

З метою підтримки діяльності різного профілю краєзнавчих осередків, надання їх роботі певної системності, заохочення ініціативи з їх створення, у програмних працях В. Кравченко окреслив власне бачення методики проведення наукових досліджень, запису фольклорного матеріалу, функцій та завдань таких гуртків, серед яких чільне місце відвів створенню музею.

Вчений запропонував мережевий підхід до формування краєзнавчих гуртків Східної Волині з урахуванням існуючого адміністративно-територіального підпорядкування: центр – район – школа. Провідним краєзнавчим осередком регіону мав стати гурток краєзнавства при етновідділі ВНДМ, який підпорядковувався у своїй діяльності округовому музею і зобов’язувався дотримуватись вказівок та розпоряджень його ради [22, 1]. Наступною ланкою були визначені краєзнавчі осередки, що створювалися відповідно у районних центрах. До найнижчого рівня В. Кравченко відніс гуртки при сільських школах, заводах, окремих майстернях, підприємствах, будь-яких громадських установах, військкоматах та інших організаціях.

Пріоритетною базою формування краєзнавчого гуртка у розробках В. Кравченка виступає школа. По-перше, завдання шкільного закладу були багато у чому співзвучні завданням, які ставили перед собою гуртківці. По-друге, в школі працювали вчителі, з якими пов’язувалися основні сподівання у краєзнавчій справі та музейному будівництві. По-третє, саме учнівство могло бути легко залученим до краєзнавчої роботи. По-четверте, школа розглядалась В. Кравченком як дієва інституція виховання майбутніх краєзнавців-аматорів і навіть вчених фахівців. До того ж краєзнавчий ухил у навчальному процесі радянських трудшкіл активно підтримувався (принаймні ідеологічно) з боку держави [3, 65]. Він визнавався «невід’ємним компонентом і загальною установкою школи, змістом і технікою педагогічного процесу» [18, 27].

Членами краєзнавчих гуртків могли бути вчителі, студенти вузів, усі бажаючі громадяни не молодші 16 років. До шкільних гуртків могли залучатися всі бажаючі учні. Для набуття членства претенденти подавали до бюро особисту заяву. Гурток вважався організованим, коли до нього вступило не менше трьох членів. Вступ та вихід з нього були вільними. Членами осередків могли стати будь-які особи, які цікавилися краєзнавством.

У програмних положеннях В. Кравченко чітко визначав, що краєзнавчі гуртки зобов’язані проводити свою діяльність у тісному контакті з партійними, професійними організаціями, школами тощо. Таким чином, ці осередки мали бути досить відкритими у своїй діяльності, і могли залучати додаткові ресурси для виконання своїх завдань.

Організаційна структура краєзнавчих гуртків усіх рівнів була однаковою. Вирішення внутріш-

ніх питань їх діяльності покладалося на загальні збори членів. Виконавчим органом визначалося бюро у складі голови гуртка і секретаря, для районних осередків і голів секцій, а для шкільних – керівника-педагога [22, 1–2, 22, 32]. Члени бюро обиралися загальними зборами гуртка на один рік. На загальних зборах затверджувалися план і звіти бюро. Загальні збори визнавалися дійсними, коли на них прибула третина усіх членів гуртка. Проте у разі, коли перші збори не відбулися за відсутністю кворуму, то наступні визнавалися дійсними за будь-якої явки членів.

На бюро покладалися обов'язки: ведення обліку членів гуртка; прийому до нього бажаючих; видання членських карток; листування з іншими гуртками, науково-дослідними осередками, окремими особами; складання звітів про роботу. Бюро повинно було збиратися не менше двох разів на місяць і вести протоколи своїх засідань. Кожні три місяці цей орган мав подавати звіт про свою діяльність до етновідділу ВНДМ. Фактично бюро здійснювало керівництво усіма справами осередку. Якщо формуванням центрального краєзнавчого осередку опікувався етновідділ, утворення районних краєзнавчих гуртків покладалося здебільшого на студентську та шкільну молодь, учительство.

У досліджуваний період великого поширення набув комплексний підхід до проведення краєзнавчої роботи [4, 58]. На відміну від диференційованого, коли краєзнавство поділялося на окремі наукові галузі: історичне, етнографічне, географічне, економічне тощо, – комплексний підхід передбачав усебічне, міждисциплінарне вивчення рідного краю. Такий принцип у своїх програмних працях відстоював і В. Кравченко. Структурно краєзнавчі осередки вчений рекомендував поділити на три секції 1) природничо-географічну; 2) соціально-економічну; 3) етнографічну (побутову), кожна з яких повинна була діяти за чітко розробленим планом. Такий розподіл дозволяв ефективно організувати роботу осередку, якнайширше охопити об'єкт вивчення – певний регіон, сформувати струнку систему розподілу функціональних обов'язків.

У розробках В. Кравченко запропонував наступний тематичний розподіл секційних досліджень. Члени природничої секції зосереджували свої зусилля на вивченні ландшафту, ґрунтів, водних ресурсів, корисних копалин, флори та фауни досліджуваної території.

Роботу соціально-економічної секції пропонувалося поділити на дві великі групи. Завданням першої було дослідження історичного розвитку техніки, форм та знарядь праці місцевого господарства. Зокрема, вивченню ловецтва; рибальства; бджільництва; скотарства; землеробства; народної техніки – добування вогню, обробки копалин, металу, льону, коноплі, вовни, гутного виробництва; засобів транспортування. Предметом вивчення другої групи мало стати вивчення діяльності фабрик та заводів, різноманітних культурних, адміністративних, громадських закладів, як-от: пошта, телеграф, сільрада, суд та ін. Поряд з цим тут варто було вивчати соціальні рухи та суспільно-економічні відносини в окремих населених пунктах. На соціально-економічну секцію покладалися також завдання обліку історичних пам'яток регіону, таких, як городища, вали, підземні ходи, кургани, печери тощо; запису даних про історію населених пунктів регіону.

Етнографічна секція була покликана досліджувати народну культуру у найширшому розумінні цього поняття.

Члени гуртка могли проводити дослідження з вказаних галузей як індивідуально, так і колективно. Укладач положень про краєзнавчі гуртки вимагав лише, аби ці вивчення відбувалися не стихійно, а згідно чітко розроблених планів, анкет. Під час загальних зборів секції членам гуртка необхідно було звітуватися про виконану роботу, ілюструючи подані матеріали малюнками, картограмами, графіками, іншими додатками.

Головними завданнями районних та шкільних гуртків вчений вважав: 1) популяризацію краєзнавчої роботи, 2) організацію експедицій та розвідок, 3) набування матеріалів за програмами Волинського наукового товариства краєзнавства (гуртка краєзнавства).

Завдання центрального осередку були значно ширшими. Він мав розповсюджувати наукову літературу; формувати нові краєзнавчі осередки при вузах, трудшколах, військових частинах, скеровуючи при цьому їх роботу; організовувати дослідницькі експедиції; набувати та науково опрацьовувати предмети музейного значення для етновідділу ВНДМ.

Діяльність краєзнавчих, освітньо-виховних установ у досліджуваний період характеризувалася надмірною різноманітністю організаційних форм, паралелізмом і невпорядкованістю роботи, відсутністю єдиного змістового спрямування та взаємозв'язку між осередками [24, 53–54], тому вироблення В. Кравченком певної системної програми, яка дозволяла простими заходами налаго-

дити ефективну, якісну роботу по вивченню, збору та музеєфікації цінних пам'яток мало у досліджуваний період велике значення.

Обізнаність членів гуртків, музейних працівників із засадами ведення краєзнавчо-організаційної, дослідницької роботи була відчутною проблемою того часу. Доповідаючи на зборах археологічного комітету ВУАН (вересень 1926 р.) про стан охорони пам'яток культури на Поділлі й Волині, професор Д. Щербаківський зокрема зазначив: «Стан охорони пам'яток жахливий. Справа з охороною не покращала, а погіршала… Можна сказати, що роки 1917–1920 знищили менше, аніж роки 1923–1925» [13, 348].

Розгалужена мережа громадських краєзнавчих осередків могла активно долучитися до вирішення назрілого питання забезпечення належного стану пам'яткоохоронної роботи, збирання і передання до музеїв предметів старовини. Голова музейної секції Укрнауки В. Дубровський вказував на те, що проблему охорони, збереження та вивчення пам'яток, як музейних так і позамузейних, неможливо вирішити наявними силами державного апарату, «треба зробити охорону пам'яток культури ділом самих працюючих мас» [12, 5]. Запропоновані ж В. Кравченком практичні положення щодо організації гуртків, ефективної системи їхнього керівництва та взаємодії з музейними закладами, заохочення до дослідницької роботи широких кіл громадськості, створювали реальне підґрунтя для ефективного і результативного проведення не лише краєзнавчої, але й музейницької, пам'яткоохоронної роботи.

В таких умовах важливо було ознайомлювати людей, так чи інакше дотичних до краєзнавчої та пам'яткоохоронної діяльності, з методикою цієї роботи, основами класифікації, обліку, опису, збереження пам'яток. Уже згаданий В. Дубровський переконував, що «треба не тільки і не стільки поширювати брошури…, але варті науково-інструктивні видання, що давали б потрібний науково-провідний матеріал як для краєвих інспектур і комісій охорони, так і для нечисленних представників громадської ініціативи в цій справі – кореспондентів, наукових і краєзнавчих товариств, гуртків, окремих аматорів тощо» [13, 349]. Саме до таких видань з уваги на їх основні положення можна віднести програмні праці і науково-методичні розробки В. Кравченка.

Проблеми в організації наукових досліджень у регіонах засвідчує й аналіз наукових періодичних видань другої половини 1920-х рр. У їх публікаціях констатувалися «невміння зорієнтуватися» у цій справі, «що інколи набуває то несерйозних форм, то розгубленості» [17, 92], «неупорядкованості наукової галузі» [16, 2]. До того ж друкованої інформації з питань методики таких досліджень було обмаль [1]. Тому вироблення наукових базових засад дослідницької справи було на той час досить актуальним питанням. Як досвідчений музейник це добре розумів В. Кравченко, узагальнивши у низці праць вітчизняну і зарубіжну теорію та практику проведення науково-пошукової роботи у регіонах.

В. Кравченко був переконаний у тому, що організація та проведення етнографічних та краєзнавчих досліджень мають бути заздалегідь продуманими, чітко спланованими, організаційно забезпеченими. А відтак цією справою повинні були займатися: а) музейні заклади; б) краєзнавчі осередки (гуртки), при яких обов'язково мав сформуватися музей; в) досвідчені у цій справі вчителі як керівники такої важливої справи (у школах, на курсах перепідготовки вчителів тощо) [22, 22]. У 1920-х рр. курси перепідготовки вчителів фактично починають виконувати завдання осередків краєзнавчої роботи. Тут вчителі не тільки набували теоретичних та практичних знань з краєзнавства і музейної справи [2, 36].

В. Кравченко націлював молодих дослідників проводити краєзнавчі дослідження у такий спосіб, щоб у майбутньому з набутих матеріалів можна було організувати виставку, а в подальшому передати їх на створення місцевого краєзнавчого музею [20, 4]. А тому етнографічним розвідкам пропонувалося надавати комплексного характеру. Це забезпечувало всебічне представлення того чи іншого елементу традиційної культури у збірках музеїв (зі зразками, фотографіями, малюнками та детальними кресленнями), [21, 22]. Відповідно під час краєзнавчих досліджень варто було зважати на необхідність системного вивчення народного життя і намагатися якнайдетальніше занотовувати кожну його складову.

Вчений наголошував на важливості фіксації не лише певних явищ чи процесів, але й на виявленні їхньої динаміки, визначенні змін у тому чи іншому елементі народної культури [21, 1]. Наприклад, у зверненні «До молодих етнографів Волині» В. Кравченко писав: «Все наше життя, в залежності від оточуючих нас обставин підлягає так званому законові «диференціації», або – зміненню». Для кращого розуміння, автор наводив такий приклад: «коли в селі на одному кутку кажуть – «він», на другому – «в'ин», а на тре-

тьому – «в'ен», то це і є диференціація». Саме на такі «диференціації», трансформування певних елементів народної культури дослідникам варто було звертати найбільшу увагу [23, 1].

В. Кравченко пропонував використовувати стаціонарний або монографічно-стаціонарний метод проведення краєзнавчих, у тому числі етнографічних досліджень˜ здійснювати вивчення певного явища чи процесу на одній території протягом тривалого часу [20, 4]. Такий підхід забезпечував найбільш повне обстеження явищ культури і побуту, певних ланок господарського життя, дозволяв системно збирати матеріали для музейних колекцій [5, 168].

У 1920-х рр. монографічні стаціонарні дослідження набули значного поширення і навіть «політично-економічного значіння» на рівні держави [11, 5]. Зокрема, питання про переваги таких досліджень, що дозволяли «всебічно простудіювати життя села, охопити всі боки господарчих взаємовідносин, з'ясувати, які зміни внесла революція в економічний лад села, і разом з тим, одмітити нові риси, що відзначають побут останніх років», піднімалися на сторінках часописів «Етнографічний вісник» [19, 84], «Научный работник» [26, 17], «Краєзнавство» [10, 6]. До методу стаціонарно-монографічних досліджень зверталися провідні на той час академічні установи – Етнографічна комісія ВУАН, Кабінет антропології та етнології ім. Ф. Вовка [25, 83–84]. Таким методом у своїй діяльності послуговувався і власне етновідділ ВНДМ [6, 46–48].

Дослідження народного життя, В. Кравченко радив починати з власної хати. Таким чином дослідники могли навчитися краще «бачити», зрозуміти, на яких питаннях слід акцентувати увагу. При вивченні народної культури необхідно було переходити від найпростіших елементів до більш складних. Такий підхід, за переконаннями автора, дозволяв накопичити матеріали, необхідні для вивчення більш масштабних об'єктів та явищ [20, 6–7].

Організацію будь-якої екскурсії В. Кравченко пропонував здійснювати наступним чином. Спочатку керівник чітко визначав об'єкт, методику дослідження, формулював конкретні завдання. Підготовку до польової роботи слід було розпочинати із складання «плану праці», навіть якщо об'єкт був зовсім вузьким. План праці кожної експедиції мав поділятися на окремі «ступені» – етапи, для кожного з яких розроблялися детальні програми [21, 2].

Складання якісного плану передбачало попереднє якнайширше опрацювання відповідної наукової літератури, ознайомлення із дотичними до дослідження матеріалами, обстеження місця, на якому буде проводитися польова робота. В. Кравченко пропонував керівникам до початку складання плану особисто оглянути об'єкт дослідження (процес виробництва, заняття тощо), а лише тоді, осмисливши об'єм та специфіку завдань, розробляти план, поділивши його, залежно від кількості дослідників, на окремі гуртки [20, 7–8]. Такий підхід забезпечував всебічне вивчення обраного об'єкту, дозволяв попереджувати можливі прорахунки і завчасно ефективно розподіляти завдання серед учасників.

Дослідження будь-якого явища народної культури В. Кравченко проводив за чітко розробленими програмами. Протягом усього свого життя вчений-етнограф склав велику кількість різних за тематикою запитальників [7, 223]. Володіючи таким цінним досвідом, вчений упорядкував методичні рекомендації щодо складання програм – «Коротенькі вказівки, щодо техніки розроблювання програмів» [20, 8], аби молоді дослідники, збирачі краєзнавчих матеріалів могли самостійно укладати анкети, чи удосконалювати уже наявні.

У «вказівках», зокрема, зверталася увага на те, щоб кожне запитання програми «містило у собі одну, і ніяк не більше двох думок, які доповнювали б одна другу». В. Кравченко зазначав, що коли перед людиною стоїть одне запитання, то вона мусить його обдумати, дати ґрунтовну відповідь, представити відповідний матеріал «в натурі». У разі ж, коли в одному пункті сконцентровано декілька запитань, то на простіші з них відразу знайдуться відповіді і речовий матеріал, а складніші лишаться на «потім». Згодом «цей потім «забувсь» [21, 3]. А відтак не можна буде зібрати по програмі вичерпної інформації, запланованого обсягу предметів музейного значення. В. Кравченко писав, що «гарно складений план – та дотепно розроблені по ньому програми – це вже більш як половина завдання виконана» [20, 8], а тому надавав цьому питанню надзвичайно великого значення.

Досвідчений вчений-практик націлював керівників експедицій залучати до складання плану та упорядкування програм молодих дослідників. За такого підходу вони ознайомлювалися з найдрібнішими аспектами майбутнього дослідження і набували самостійності у своїй праці. «Принцип колективної роботи» у цей час активно пропагувався й на сторінках періодичних видань [17; 19].

У методичній розробці зверталась увага й на те, що ідеальних програм не буває. Під час про-

ведення досліджень усі недоліки програми стають помітними. Ці хиби легко виправлялися після спільного обговорення вже на місці проведення експедиції, вносилися правки у саму програму, яка таким чином удосконалювалася. В. Кравченко зазначав, що «програм, то – лише «кістяк», а «м'ясо» до нього мусять завжди додавати самі дослідники» [20, 8].

Експедиції пропонувалося проводити комплексно – гуртками. Кількість задіяних у гуртку осіб визначалася відповідним обсягом завдань. Для прикладу, В. Кравченко навів один із можливих варіантів формування таких гуртків. Всю роботу рекомендувалося поділити на три частини: 1) письмово-описову; 2) креслення і малюнки; 3) набування предметів музейного значення, або ж їх моделей із зазначенням масштабу [21, 4]. Відповідно кожен гурток мав складатися не менше як з трьох осіб. Для оформлення описово-письмової частини програми варто було призначити двох дослідників: тоді «один набуваючи матеріал, показує його, а другий – записує». Аналогічний розподіл можна було застосувати й для групи, що відповідала за упорядкування креслень, малюнків, а також за виготовлення моделей [20, 9]. У тому випадку, коли учасників із відповідними навичками не вистачало, В. Кравченко радив виділити два окремих гуртки – «малярський і модельний», які мали забезпечити виготовленням креслень, малюнків і моделей усі інші [20, 22].

Використання креслень, малюнків, фотографій як ефективного засобу збору цілісної інформації при дослідженні пам'яток стали у 1920-х рр. узвичаєною нормою. Ними рекомендувалося послуговуватися чи не у всіх інструктивних працях цього періоду. Український комітет охорони пам'яток при Укрнауці вказував, що навіть «невдалі фотографії і малюнки проте корисні» [14, 137]. З огляду на це, В. Кравченко радив молодим керівникам краєзнавчих досліджень обов'язково залучати до них фотографа, а при змозі – купити для гуртка фотоапарат. Це дозволяло концентрувати усю роботу малярського гуртка лише на кресленнях, а також формувати цінну колекцію фотознімків досліджуваних об'єктів у середовищі їх побутування.

На нараді усіх учасників, яка проводилася перед початком експедиції, відбувався розподіл дослідників за гуртками, їх ознайомлення із завданнями дослідження, з'ясування усіх незрозумілих обставин [20, 26].

У ході експедиції запис усіх матеріалів (окрім фольклорних) здійснювався літературною мовою у спеціальному зошиті. У ньому вгорі фіксувався номер гуртка, прізвища його членів, вказувалися дата і час опитування, дані про респондента (прізвище, вік, стан, стать, освіту тощо), місце проведення дослідження. Усі записи слід було робити з одного боку аркуша, «на палець одступивши від лівого боку». Доповнення та зауваження занотовували на його зворотньому боці. Запис фольклорного матеріалу, а також місцевих назв, окремих оригінальних слів і речень мав проводитися «діалектично», з урахуванням усіх мовних особливостей. В кінці опитування досліднику рекомендувалося упорядкувати термінологічний словник [21, 20–21].

По завершенні експедиції, В. Кравченко рекомендував організувати «конференцію» – обговорення здобутих результатів. Кожен гурток, або й навіть підгурток, повинен був прозвітуватися про виконану роботу, проілюструвавши свою доповідь малюнками, набутими предметами музейного значення, моделями. Тут же проводились дискусії, підведення підсумків, розгляд зауважень, які обов'язково заносились до протоколу [20, 27]. Науково опрацьований матеріал кожна група передавала керівнику, обов'язком якого було подальше упорядкування зібраної інформації у «книжку» – систематизований збірник матеріалів експедиції [9, 65]. Якщо дослідження проводилися окремими членами гуртків, то зібрані й опрацьовані ними матеріали могли бути представлені в рукописних журналах цих осередків [8, 78 зв.].

Неодмінним підсумком кожного польового дослідження мала стати виставка, на яку запрошувались представники місцевої громадськості, освітніх гуртків, шкіл із навколишніх сіл [20, 27]. Після проведення виставки зібраний матеріал надходив до музею, де проводились його облік, наукове опрацювання та підготовка до зберігання.

Таким чином, В. Кравченко визначив наступні етапи в організації та проведенні експедицій: 1) визначення об'єкту та завдань; 2) складання плану; 3) розробка відповідних програм; 4) настановча нарада та розподіл праці між гуртками; 5) власне дослідження; 6) конференція – обговорення досягнутих результатів; 7) виставка; 8) формування музею.

Таким чином, у науковому доробку В.Кравченка знайшли висвітлення питання діяльності краєзнавчих дослідницьких осередків, формування мережі краєзнавчих гуртків, а також методики збору та вивчення краєзнавчого матеріалу. Його теоретичні розробки мали інструктивний характер, а тому могли використовуватись краєзнавцями у практичній роботі.

Джерела та література

1. Бібліографія історії України, Росії та українського права, краєзнавства й етнології за 1917-1927 роки. Бібліографічний збірник. – Харків : Держвидав України, 1930. – 146 с.
2. Будаков В. П. Краєзнавство й учитель / В. П. Будаков // Краєзнавство в трудовій школі / За ред. П. Волобуєва, П. Мостового. – Харків : Державне видавництво України, 1926. – С. 36-46.
3. Волобуїв П. Краєзнавча робота в школі / П. Волобуїв // Краєзнавство в трудовій школі / За ред. П. Волобуєва, П. Мостового. – Харків : Державне видавництво України, 1926. – С. 65-72.
4. Волобуїв П. Питання методики краєзнавчої праці / П. Волобуїв // Краєзнавство в трудовій школі / За ред. П. Волобуєва, П. Мостового. – Харків : Державне видавництво України, 1926. – С. 58-64.
5. Гарбузова Л. Г. До питання про історію дослідження народної культури Житомирщини у 20-30-х роках XX ст. / Л. Г. Гарбузова // Актуальні проблеми географії, екології, історії Великої Волині: Academia на пошану доцента М. Ю. Костриці: Наук. зб. "Велика Волинь" / Голов. ред. М. І. Лаврінович. – Житомир : Видання М. Г. Косенко, 2004. – С. 168–175.
6. Гарбузова Л. До питання історії монографічних досліджень народної культури Житомирщини у 20-30 рр. XX ст. / Л. Г. Гарбузова // Минуле і сучасне Волині й Полісся: народна культура – шлях до себе. Зб. наук. праць. Вип. 11. Матеріали Волинської обл. наук.-етнографічної конф., м. Луцьк, 10̃11 квітня 2003 р. – Луцьк, 2003. – С. 46–48.
7. Гнатюк В. Наукова праця на Волині 1914–1924 рр. / В. Гнатюк // Україна. – К., 1926. – Кн. 2–3. – С. 223–229.
8. Держархів Житомирської обл., ф. р-344 „Житомирський укрпедтехнікум", оп. 1, спр. 53 „Житомирські Укрпедкурси з програмами та робочими планами на 192̃41925 рр.", 1924 – ~1925 рр., 196 арк.
9. Дмитрук Н. К. 45 років етнографічної діяльності В. Г. Кравченка / Никанор Дмитрук // Народна творчість та етнографія. – 1990. – № 3. – С. 61–71.
10. Дубняк К. Вивчення продуктивних сил і краєзнавство / К. Дубняк // Краєзнавство. – 1927. – № 1. – С. 6̃8.
11. Дубняк К. Що таке краєзнавство? / К. Дуб-няк // Краєзнавство в трудовій школі / За ред. П. Волобуєва, П. Мостового. – Харків : Держвидав України, 1926. – С. 5̃17.
12. Дубровський В. Охорона пам'яток культури в УСРР / В. Дубровський // Охорона пам'яток культури на Україні (під. ред. О. Федоровського, С. Таранушенка, В. Дубровського). Зб. 1. – Харків : Український комітет охорони пам'яток при Укрнауці, 1927. – С. 5–13.
13. Дубровський В. Поточні справи охорони пам'яток культури на Україні / В. Дубровський // Наука на Україні. – 1927. – № 2̃4. – С. 348–356.
14. Інструкції для збирання культурних решток з поверхні // Охорона пам'яток культури на Україні (під. ред. О. Федоровського, С. Таранушенка, В. Дубровського). Зб. 1. – Харків : Український комітет охорони пам'яток при Укрнауці, 1927. – С. 137–159.
15. Криворотченко М. Чергові завдання Українського Комітету Краєзнавства / М. Криворотченко // Краєзнавство. – 1927.̃ № 1. – С. 2̃5.
16. Лобода А. Сучасний стан і чергові завдання української етнографії / А. Лобода // Етнографічний вісник. – 1925. – Кн. 1 – С. 1–11.
17. Мандзюк І. Чергова справа / І. Мандзюк // Життя і революція. – 1925. – С. 9̃294.
18. Мостовий П. Краєзнавство в трудовій школі / П. Мостовий // Краєзнавство в трудовій школі / За ред. П. Волобуєва, П. Мостового. – Харків : Держвидав України, 1926. – С. 27–36.
19. Петров В. Спроби монографічного вивчення села / В. Петров // Етнографічний вісник. – 1925. – Кн. 1. – С. 84–89.
20. Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнографії ім. М. Т. Рильського (далі – РФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського), ф. 152 „Кравченко В. Г.", од. зб. 68 „Краєзнавство в натурі", 1927 р., 31 арк.
21. РФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 152 "Кравченко В. Г.", од. зб. 69 "Техніка краєзнавчої (науково-дослідчої) праці в натурі", 1927 р., 59 арк.
22. РФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 16 „Волинський краєзнавчий музей", од. зб. 19 „Краєзнавчі гуртки, що організовував волинський музей", 1925–1929 рр., 21 арк.
23. Старий. До майбутніх етнографів Волині / В. Кравченко // Селянська біднота. – 1922. – 23 вересня. – С. 1.

24. Тейтель І. В. Виставочна справа: Досвід виставочної роботи на Україні за 1921–1923 роки. Методичний нарис із додатком 56 ілюстрацій / І. В. Тейтель. – Х. : Держвидав України, 1927. – 156 с.
25. Українська етнологія : Навч. посіб. / За ред. В. Борисенко. – К. : Либідь, 2007. – 400 с.
26. Ферсман А. Е. Продукційні сили країни й наука / А. Е. Ферсман // Краєзнавство в трудовій школі / За ред. П. Волобуєва, П. Мостового. – Харків : Держвидав України, 1926. – С. 17–20.

Фаина Рябчикова

Организация краеведческих исследований в научных разработках В. Кравченка (1920–1931 гг.)

В статье проанализированы теоретические разработки В. Кравченко по организации краеведческих кружков разных уровней, формированию краеведческой сети, методике проведения краеведческих исследований.
Ключевые слова: *этнографический отдел, Волынский научно-исследовательский музей, Василий Кравченко, программа, краеведческий кружок.*

Fayina Ryabchykova

Organization of local history researches of the scientific heritage of V. Kravchenko (1920–1931)

The article analyzes the theoretical works of V. Kravchenko devoted to the organization of local history centres, the formation of local history network, methods of regional studies researches.
Keywords: *Ethnography Department, Volyn Research Museum, Vasily Kravchenko, program, local lore grou.*

Людмила Кошелєва (м. Бровари Київської області)

ІСТОРИК БРОВАРСЬКОЇ ЗЕМЛІ (ІВАН ДОЦИН)

Протягом 2010-2012 років клуб «Юний краєзнавець» очолює відомий не тільки у Придеснянському краї, але й в Українській державі журналіст-історіограф, видавець, автор низки історико-краєзнавчих праць, дослідник старовини, палкий і натхненний прихильник розвою краєзнавчого руху, неформальний лідер міськрайонного осередку шанувальників минувшини Іван Васильович Доцин. Людина, яка увіковічила своє ім′я назавжди на наших теренах, видавши трикнижжя «Броварська минувшина» (відтворила історію Броварського району Київської області від доби пізнього палеоліту і до сьогодення, а, точніше кажучи, до 1-го вересня 2003 року). Це видання голова Національної спілки краєзнавців України, академік НАН України, Герой України Петро Тронько оцінив на ІІІ з′їзді Всеукраїнської спілки краєзнавців надзвичайно високо, назвавши роботу броварських краєзнавців подвигом в історичній науці.

Іван Васильович є генератором багатьох історико-краєзнавчих ініціатив та починань. До слова, він ще й очолює приватне видавництво «Водограй», яке спеціалізується на виданні історико-документальної літератури.

Починаючи із листопада 2010 року, І. Доцин самотужки і власним коштом або залученням грошей добродійників видає чи не єдину в Україні щомісячну історико-краєзнавчу газету «Броварська минувшина» як орган клубу «Юний краєзнавець» (форматом А3).

На шпальтах видання віддзеркалена вся історико-краєзнавча палітра не тільки Броварського краю. Тут є матеріали й обласного та всеукраїнського значення. Видання позиціонує себе як регіональний громадсько-політичний часопис історико-культурного спрямування. Упродовж 2011 року «Броварська минувшина» висвітлювала конкурси «Я – Київщини гордість і надія» та «Що я зробив для розвитку рідної Київщини?», ініціатором проведення яких виступив очільник обласної виконавчої влади. Серед постійних рубрик – «Патріарша настанова» (цитата із виступу Петра Тронька на одному зі з’їздів краєзнавців)

та «Освідчення у любові»(вірш про певний населений пункт), «Краєзнавча мозаїка», «Краєзнавча хроніка», «Календар ювілейних і пам'ятних дат Броварщини», «Радимо прочитати», «Сто запитань і відповідей про краєзнавство», інші цікаві та потрібні рубрики і матеріали. На сьогодні вже вийшло з друку 12 чисел видання.

До редакційної колегії газети «Броварська минувшина» входять директор Броварської центральної бібліотечної системи Людмила Кошелєва, дослідник та автор книг про биківнянську трагедію Микола Лисенко, краєзнавці Володимир Мельник, Надія Кольцова, Володимир Москвич та ін.

Останнім часом ентузіаст відродження та примноження історії Задніпровської округи Іван Доцин паралельно втілює у життя ще один творчо-видавничий проект – власними зусиллями, творчо-професійним потенціалом та за рахунок власних заощаджень видає газету «Краєзнавчий вісник». На початку березня 2012 року вийшло спеціальне число видання, присвячене 80-річчю утворення Київської області.

Іван Доцин уже вписав своє ім'я в історію Придеснянського краю не лише як журналіст, дослідник та письменник, але і як керівник клубу «Юний краєзнавець». За два роки «Юний краєзнавець» змінив статус із любительського на професійний. Робота керівника клубу Івана Доцина завжди є особливо актуальною та злободенною, помітною та потрібною в нинішніх умовах, коли у Броварському районі немає свого краєзнавчого музею(!?). На лютневому засіданні клубу «Юний краєзнавець» було ухвалено рішення про оголошення 2012 р. - Роком броварської історії та краєзнавства, а також було затверджено спеціальну програму роботи клубу щодо втілення у життя відповідних заходів. А вони настільки масштабні за охопленням і значущістю, що аж не віриться, що ця людина зорганізувала довкола себе таких самих захоплених пошуковою роботою однодумців і працює на доброчинних засадах, причому не заради здобуття наукового ступеня чи вченого звання тощо. Просто робить усе можливе задля відродження минувшини Броварської сторони та історичної пам'яті її мешканців, національно-патріотичного виховання, перш за все, молодого покоління наших сучасників… Бо такою є громадянська позиція пошуковця краєзнавчих скарбів.

КРАЄЗНАВСТВО І ТУРИЗМ

УДК 94(477)

Олег Власов (м. Запоріжжя)

КАМ'ЯНСЬКА ЗАПОРОЗЬКА СІЧ ЯК ТУРИСТИЧНИЙ ОБ'ЄКТ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

У статті надається загальна характеристика пам'ятки історії національного значення Кам'янської запорозької Січі, як історико-археологічного об'єкту, висвітлюється сучасний стан пам'ятки. Викладені пропозиції щодо використання Кам'янської Січі в туристичній сфері.

Ключові слова: *Кам'янська Січ, туризм, археологічний музей просто неба.*

Маленьке село Республіканець Новокаїрської сільради Бериславського району Херсонської області відоме на всю Україну. Тут знаходиться один з визначних історико-археологічних об'єктів України – пам'ятка історії національного значення Кам'янська запорозька Січ, філія Національного заповідника «Хортиця».

Доба Запорозького козацтва – важливий елемент української ідеології, одна з основ самосвідомості народу. Місця Запорозьких Січей – політичних центрів козацтва – мають для українського народу велике меморіальне значення. На жаль, більшість з цих пам'яток разом з плавнями Великого Лугу Запорозького знищені водами Каховського водосховища, створеного у 50-і роки минулого століття. Втілення так званого «сталінського плану перетворення природи» потягло за собою побічний ефект у вигляді брутального акту культурної революції, завдавши нищівного удару нашій національній пам'яті. У наш час залишаються незатопленими «городок» князя Дмитра Вишневецького на Малій Хортиці, Олешківська та Кам'янська Січі. Остання сьогодні найкраще археологічно вивчена. Як археологічна пам'ятка, вона надає величезний об'єм інформації з побуту, господарства та матеріальної культури – тих сфер життя козаків, які недостатньо висвітлені у письмових джерелах. В цьому й полягає важливість та унікальність Кам'янської Січі.

Існування Кам'янської Січі припало на важкий і трагічний період історії Запорозького козацтва. Прагнучи завадити збільшенню російського впливу на Півдні України, у 1709 р. козаки під проводом кошового отамана Костя Гордієнка виступили на боці гетьмана Івана Мазепи у його протистоянні з Петром Першим. За наказом царя російські війська під командуванням полковника Петра Яковлєва вирушили на Чортомлицьку Січ у той час, коли основна частина козаків знаходилася у поході. Скориставшись малочисельністю залоги й зрадою полковника Гната Галагана, росіяни захопили Січ. 14 травня 1709 р. запорозьку столицю, що проіснувала 57 років, було спалено [1, с. 83-89].

Після цього запорожці уклали договір з султаном Ахметом III про перехід під турецьку протекцію. Нова Січ була заснована на самому кордоні з Кримським ханством, у гирлі правого допливу Дніпра – малої річки Кам'янки. Однак проіснувала вона недовго. Вже 1711 року послані Петром війська під командуванням гетьмана Івана Скоропадського та генерала Івана Бутурліна зруйнували її. Наступну Січ козаки були вимушені заснувати подалі від російських володінь – в Олешках, на лівому березі Дніпра (тепер – територія міста Цюрупинськ, райцентру Херсонської області). Олешківська Січ проіснувала до 1728 р. Тоді запорожці за наказом кримського хана вирушили в похід на Північний Кавказ, а Олешки піддалися нападу козаків з річки Самари, невдоволених своїм підлеглим щодо січовиків становищем. Покаравши самарців, січовики знову перейшли на Кам'янку й жили там до свого повернення під владу Росії у 1734 році. Таким чином, історія Кам'янської Січі поділяється на два періоди: 1709-11 та 1728-34 рр. [1, с. 94-96, 101-102].

Після заснування так званої «Нової» (Підпільненської або Покровської) Січі, Кам'янська Січ стала позначатися на картах, як «Давня» або «Стара» [2; 3].

Після ліквідації Запорозької Січі (1775 р.) землі, де стояла Кам'янська Січ, були віддані в рангову дачу. Відомо, що на 1795 р. ця територія належала генеральному консулу Священної Римської імперії Івану Григоровичу Розаревичу (а до нього, можливо – поміщику Андрію Григоровичу

Байдаку). Тому село, що виникло тут, отримало назву Консулівка або Розарівка. На 1809 р. Розарівка належала прапорщику Андрію Дмитровичу Константинову, на 1836 р. – підпоручиці Ользі Василівні Єсауловій. У 1856 р. село перейшло у володіння її зятя – поручика Ксаверія Цехановича, який 1858 р. програв цей маєток у карти потомственому почесному громадянину Михайлу Федоровичу Агаркову [4, с. 113-116].

Першим звернув увагу на Кам'янську Січ, як пам'ятку старовини, дійсний член Одеського товариства історії та старожитностей, краєзнавець Микола Павлович Вертильяк, маєток якого сусідив з володіннями О.В. Єсаулової. У публікації, що побачила світ 1844 р., М.П. Вертильяк відзначив занедбаність і руйнацію залишків Січі, повідомивши про знищення останніми роками великої кількості надмогильних хрестів козацького кладовища та «валів з обшивкою з тесаного каменя» [5, с. 607].

Письменник-етнографА.С. Афанасьєв-Чужбинський, який відвідав Кам'янську Січ у 1858 р., також відзначав зневажливе й байдуже ставлення господарів маєтку до визначної пам'ятки [6, с. 248-249]. Херсонський дослідник С.А. Дяченко не виключає, що саме після побаченого в нього виник план передачі козацької святині в руки освіченого нащадка запорожців М.Ф. Агаркова [4, с. 116]. На початку XX ст., за нащадка останнього – Федора Семеновича, у маєтку був зведений розкішний двоповерховий будинок з просторими льохами (так званий «палац Агаркова»), храм, кілька великих господарчих будівель, житло для робітників економії, розбитий парк з басейнами.

З установленням радянської влади почалася довга історія руйнування маєтку Агаркових. На цих землях було засновано колгосп «Республіканець», який дав назву селу, що виникло поряд із залишками Січі у 1950-і роки. Мешканці села повністю розібрали на будматеріали надземну частину двоповерхового «палацу», який було спалено ще до Другої Світової війни. Згодом гарно збережені господарчі будівлі маєтку пристосували до потреб дитячого табору праці й відпочинку. На його території проводилися військово-спортивні ігри, під час яких збережений надмогильний хрест кошового Костя Гордієнка іноді використовувався в якості мішені. З розпадом Радянського Союзу й ліквідацією місцевого радгоспу «Наддніпрянський» табір припинив діяльність, а його споруди були закинуті. У 2004 році після розпаювання майна більшість зі збережених будівель маєтку позбулися дахів, вікон та дверей, ставши джерелом металобрухту й дрівців.

Перший науковий опис і топографічне обстеження Кам'янської Січі зробив Д.І. Яворницький у 80-і роки XIX ст. Дослідник визначив розташування на місцевості січового майдану, куренів, скарбниць, їх кількість і розміри тощо [1, с. 104]. Перші археологічні дослідження цієї пам'ятки проводив В.І. Гошкевич у 1909 та 1913-14 роках [7, с. 20; 8, с. 8]. Розкопки проводилися з люб'язної згоди та на кошти господаря маєтку Ф.С. Агаркова, який подарував всі отримані під час досліджень матеріали херсонському музею. В.І. Гошкевич особливо відзначав дбайливе ставлення панів Агаркових до залишків Січі [4, с. 120].

У 1939 та 1953 рр. розкопки на пам'ятці проводили Ф.Б. Копилов та О.М. Апанович. Внаслідок створення Каховського водосховища та ерозії його берегів до 1970 р. стан території Кам'янської Січі значно погіршився: було зруйновано всю південну та східну її частини. У 1972-73 рр. експедиція Державного історико-культурного заповідника «Хортиця» під керівництвом О.В. Бодянського провела на пам'ятці розвідки. У 1974 р. великі за обсягом розкопки проведені А.Л. Сокульським. Ці роботи продовжені у 1989-91 рр. спільною експедицією Інституту археології АН України та ДІКЗ «Хортиця» під керівництвом А.О. Козловського та В.Є. Ільїнського. Згодом, 2009 р., проводилися розкопки під керівництвом В.Є. Ільїнського. У 2011 р. Д.Д. Никоненко проводив розвідувальні роботи з локалізації залишків січового кладовища.

За весь час досліджень було накопичено значний обсяг унікальної інформації з матеріальної культури запорозького козацтва початку XVIII ст. Вперше були археологічно вивчені рештки кількох напівземлянкових козацьких куренів, що дозволило виконати попередню графічну реконструкцію цих будівель. Крім того, розкопані залишки наземного "старшинського" житла, а на господарчому передмісті Січі – шинку, кузні, залізоплавильних печей, ям для випалу вапна та деревного вугілля тощо. Величезна колекція речових артефактів складається з кераміки (різних типів посуд, пічні кахлі та люльки для паління тютюну), виробів зі скла (пляшки, столовий посуд, віконні шибки), заліза (ковальське знаряддя, цвяхи, скоби, рибальські гачки тощо), зброї, монет і прикрас. Доповнює уявлення про господарство мешканців Кам'янської Січі значна кількість остеологічних матеріалів. Знайшли археологічне підтвердження історичні свідоцтва про розгром Січі росіянами у 1711 р.: простежено шар поже-

жі, сліди руйнування артилерійським обстрілом, знайдено картеч та розбиті людські черепи.

У ході дослідження козацької пам'ятки виявлені також свідчення інших епох, що підтверджує давнє прислів'я: «Святе місце пустим не буває». На північ від Січі знаходиться пізньоскіфське Консулівське городище (I ст. до н. е. – II ст. н. е.), трапляються матеріали доби пізньої бронзи (II тис. до н. е.), безпосередньо на мисі «Стрілка» є знахідки керамічного посуду скіфської доби (IV ст. до н. е.), розкопане поселення та ґрунтовний могильник золото-ординського часу (XIII-XIV ст.). На північний захід звідси, в долині р. Кам'янка, досліджувалося кладовище з могилами під кам'яними закладками невизначеного поки часу (можливо XVII ст.). Поряд з ним збереглися рештки села Консулівка (Розарівка) XIX ст. [9, с. 48-51; 10, с. 18; 11, с. 307].

Сучасні археологічні роботи доповнили свідчення Д.І. Яворницького та В.І. Гошкевича з топографії та планування Кам'янської Січі. Отже, Січ знаходилася на лівому березі річки Кам'янки, що з правого боку впадає у Дніпро (точніше – у його рукав – Козацьке Річище), навпроти острова Кожениного. Кам'янка й Козацьке Річище утворювали зручний для оборони мис – так звану «Стрілку». Місце було досить вигідним – поряд знаходився важливий Каїрський перевіз через Дніпро.

Схематичні зображення на картах XVIII ст. та повідомлення М.П. Вертильяка свідчать про наявність земляних укріплень навколо Січі. Сьогодні ці укріплення простежуються дуже фрагментарно по невиразних слідах оборонних (?) ровів. Останнє дуже ускладнює визначення точних кордонів Січі. Достеменно відомо, що основна її частина – Кіш з козацькими куренями й майданом знаходився на колишньому береговому схилі Козацького Річища (тепер – береговий схил Каховського водосховища). Південніше – на самій Стрілці – знаходилося господарське передмістя. Д.І. Яворницький обстежив три витягнутих з півночі на південь нерівних ряди куренів та менших за розмірами «скарбниць» (всього біля 40 будівель), а також два майдани між ними. Сьогодні перший ряд куренів повністю знищений водосховищем [12].

Північніше Січі знаходилося кладовище. У наш час на козацькому некрополі зберігся лише один надгробний пам'ятник – хрест кошового отамана Костя Гордієнка з написом: «Во имя Отца и Сына и Святаго Духа. Зде почиваетъ рабъ Божій Константинъ Гордѣевичъ атаманъ кошовый славнаго войска Запорожского и низового а куреня Плитнѣровского: преставися року 1733 мая 4 числа» [1, с. 104]. Тепер через значну пошкодженість цей напис майже неможливо прочитати. Відомо, що хрест був перенесений туди, де він стоїть тепер ще за часів панів Агаркових. Визначення точного місця і меж кладовища сьогодні ускладнене тим, що воно не могло бути великим, бо історія Січі була короткочасною.

Паралельно проведенню археологічних досліджень у другій половині XX ст. відбувався довгий процес офіційного оформлення статусу Кам'янської Січі, як історико-археологічної пам'ятки. Точкою відліку в ньому можна вважати постанову уряду Української РСР «Про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією козацтва», прийнятою у вересні 1965 року. Тоді був створений Державний історико-культурний заповідник на о. Хортиця, а в Україні загалом стали надавати більше уваги питанням історії козацтва. 1974 р. рішенням Херсонського облвиконкому були встановлені охоронні зони пам'ятки, але тільки у січні 1983 р. «Кам'янська Січ та кладовище запорозьких козаків першої половини 18 ст.» була взята під охорону в статусі пам'ятки місцевого значення.

У другій половині 80-х років минулого століття, з початком «перебудови» інтерес до історії козацтва значно зріс. Кам'янська Січ стала місцем паломництва українських патріотів та представників новостворених козацьких організацій. У 1994 р. тут було встановлено пам'ятник Костю Гордієнку.

Завдяки активній позиції відомого археолога Миколи Петровича Оленковського Херсонська ОДА у грудні 2004 р. зініціювала створення історико-культурного заповідника «Кам'янська Січ». Але брак коштів значно гальмував заходи по його облаштуванню. Тому все частіше почали лунати пропозиції про передачу території Кам'янської Січі Національному заповіднику «Хортиця» як профільній установі. Резолюція з цього приводу була прийнята під час Всеукраїнської науково-практичної конференції «Історія козацтва в пам'ятках та музейній практиці», що проходила на Хортиці у жовтні 2008 року. Пропозиція науковців була підтримана органами влади Херсонської області. У березні наступного року голова Херсонської облдержадміністрації Б. Сіленков у листі Президенту Вікторові Ющенку звернувся з проханням перетворити Кам'янську Січ на філію заповідника «Хортиця». Пропозиція знайшла розуміння у Президента та Міністерства куль-

тури й туризму. Нарешті 30 вересня 2010 р. Кабінет Міністрів України постановив оголосити пам’ятку історії національного значення Кам’янську Січ, кладовище запорозьких козаків і могилу кошового отамана Костя Гордієнка філією Національного заповідника «Хортиця» [13, с. 171-173].

Влітку 2009 р., у рамках підготовки до святкування 300-річчя Кам’янської Січі було проведено впорядкування території пам’ятки: сплановано верхній шар ґрунту з будівельним сміттям ХХ ст., звільнені від сміття льохи будинку Агаркових, закладено каплицю, посаджені дерева, збудована символічна цегляна брама й земляні вали, земляними валами та ровом відмічені приблизні кордони Січі, встановлений білборд з її уявною графічною реконструкцією і флагшток. 14 жовтня, на Покрову, ювілей було помпезно відзначено. Крім того, щорічно 3 травня на Січі поминають кошового Костя Гордієнка. Урочистості відбуваються з ініціативи козацьких формувань Херсонщини за участі представників облдержадміністрації.

Археолог М.П. Оленковський називає Кам’янську Січ «пам’яткою, яка в майбутньому просто зобов’язана стати туристичною «Меккою» Херсонщини» [14, с. 10]. Однак, дотепер її туристичний потенціал не розкритий в повній мірі – Січ сьогодні використовується майже виключно як меморіальне місце для проведення масових заходів, присвячених вшануванню пам’яті козацтва. Це пояснюється низкою об’єктивних причин.

По перше, Національний заповідник «Хортиця» не має акту на користування земельною ділянкою. Залишки маєтку Агаркових, що знаходяться у безпосередній близькості від пам’ятки, є власністю місцевих бізнесменів Ігоря Шевченка та Володимира Коновалова. Просто посеред Січі, «анклавом», розташовані городи й кілька садиб мешканців села. Частина присадибних ділянок незаконно збільшена за рахунок території пам’ятки. На 2009 р. у недоторканому вигляді (нерозораною) лишилася частина Січі шириною від 3 до 10 м уздовж берегового урвища. Конфігурація меж охоронної зони пам’ятки надзвичайно складна. Все це не може позитивно позначатися на умовах функціонування філії «Кам’янська Січ» як пам’яткоохоронного закладу. Великою проблемою є також руйнування пам’ятки внаслідок ерозії берегів Каховського водосховища. Проведення заходів з берегоукріплення, так само, як і відселення мешканців вище згаданих садиб, гальмується через брак фінансування.

Село Республіканець, як і більшість малих населених пунктів сучасної України, є депресивним. Рівень розвитку інфраструктури в ньому надзвичайно низький: діє лише одна маленька крамниця з обмеженим асортиментом товарів, дорога до центру сільради (с. Новокаїри) знаходиться у незадовільному стані. У селі немає жодного кафе та громадського санвузла. В той же час населення, передусім, місцеві бізнесмени, поки не виявляють зацікавленості вкладати кошти в інфраструктуру. Між тим, розвиток туристичної галузі міг би значно посприяти підняттю життєвого рівня мешканців села.

Незважаючи на знищення Дніпровських плавнів Каховським водосховищем, с. Республіканець зберігає певний потенціал для розвитку зеленого туризму. Особливо сприятливим в цьому плані є район довгої, звивистої та захищеної від сильних вітрів затоки р. Кам’янки. Умови затоки сприяють організації водних екскурсій на човнах і любительської риболовлі. Стрімкі мальовничі виходи вапняків на правому березі (скеля Пугач), невеликі балки та схили, порослі лісом та чагарниками, дозволяють проведення піших та кінних прогулянок з туристичними наметовими таборами. Значна довжина берегової лінії затоки у поєднанні з невеликою складністю проходження маршруту створює оптимальні умови походів вихідного дня для початківців.

Південний клімат, відносно мала щільність населення, здорова екологічна ситуація завдяки відсутності поблизу великих промислових підприємств, значний розвиток у районі виноградарства та садівництва – всі ці умови можуть бути використані мешканцями с. Республіканець для отримання власного зиску. Однак для цього поки не вистачає активної позиції місцевого населення.

Кам’янська Січ є центральним об’єктом дводенної автобусної екскурсії «Часи козацькі – Січі Запорозькі», розробленої працівниками філії у 2011 році. Особливістю цієї пам’ятки (як і більшості археологічних пам’яток України) є майже повна відсутність будь-яких матеріальних решток давнини на поверхні землі (крім надмогильного хреста кошового Костя Гордієнка та невиразних слідів земляних укріплень). Це надзвичайно ускладнює використання Кам’янської Січі в туристичних цілях, знижуючи атрактивність екскурсійного об’єкту. Як відомо, наочність, емоційність, ефект безпосереднього контакту з першоджерелом є невід’ємною умовою ефективного сприйняття інформації молоддю — основним контингентом екскурсантів. Особливо це стосується дітей молодшого шкільного віку, яким властиве наочно-образне мислення.

У перспективі, за належного рівня фінансування, проблема візуалізації об'єктів на Кам'янській Січі може бути вирішена шляхом створення так званого «археопарку in situ». Певний досвід музеєфікації відкритих археологічних об'єктів у нашій країні вже накопичено. Як приклад, можна назвати експозицію Музею археології у складі Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Тут, зокрема, експонується у дерев'яному павільйоні господарчо-побутовий комплекс з пізньопалеолітичної стоянки Добранічивка [15, с. 107].

На жаль, як показали недавні обстеження території Кам'янської Січі, всі раніш розкопані об'єкти, законсервовані експедицією 1993 р., вже знищено абразією берегів водосховища. Однак експедицією 2009 р. виявлено нові надзвичайно гарно збережені об'єкти: залізоплавильна та дві кахляні господарчі печі – всі зі збереженим склепінням. Ці об'єкти законсервовані, й у майбутньому, після належної підготовки, можуть бути використані в екскурсійних цілях [12].

Дієвим засобом популяризації історичних знань серед широкого загалу, засобом підвищення атрактивності археологічної пам'ятки є створення археопарків, археологічних музеїв просто неба, експерементально-археологічних поселень. Методи експерементальної археології сьогодні широко застосовуються в туристичній сфері по всьому світу. Так, згідно з «Путівником по археологічних музеях просто неба у Європі», на 2009 р. у 24 країнах континенту налічувалося 212 подібних закладів (відсутні дані по Португалії, Люксембургу, Естонії, Білорусі, Україні, Молдові, балканським країнам, окрім Греції) [16, с. 48]. Хронологічно ці комплекси охоплюють всі епохи від кам'яної доби до XIX ст. Спектр їх діяльності надзвичайно широкий: від проведення наукових форумів та довготривалих експериментів з селекції примітивних порід худоби й сортів сільськогосподарських культур до занурення відвідувачів у відповідну епоху під час проживання у «давніх будинках» [17, с. 242-256].

Прикладом археологічного музею просто неба в Україні є історико-археологічний культурно-просвітницький комплекс Ржищівський археодром біля села Уляники Кагарлицького району Київської області. Цей проект розробляється членами громадського товариства «Коло-Ра» з 1998 року. На комплексі передбачається зведення чотирьох експерементально-археологічних поселень різних епох (всього кілька десятків будівель) та створення розвиненої інфраструктури. На сьогодні цей безперечно цікавий і корисний проект дуже далекий від свого завершення [18, с. 63-66].

На думку автора, з огляду на сучасний стан української економіки бажано уникати подібних масштабних і вартісних програм. Доцільніше зосередитися на поступовій реалізації скромного проекту, залучаючи для цього позабюджетні кошти. Можливе створення на Кам'янській Січі невеликого археологічного музею просто неба у складі однієї будівлі – куреня, з доповненням комплексу в перспективі іншими об'єктами: шинком, кузнею тощо. Курінь, як найбільш типова та найкраще археологічно вивчена споруда на Січі, найліпше характеризує повсякденне життя козаків. Думка про необхідність консервації та музеєфікації розкопаних на Кам'янській Січі об'єктів з можливим відтворенням частини з них висловлювалася й раніше [19, с. 82].

Автор переконаний, що натурне відтворення куреня має відбуватися по можливості виключно автентичними прийомами, без застосування будь-яких сучасних будівельних матеріалів. Дотримання цього правила не тільки відповідатиме принципам наукової реконструкції, але й підвищить пізнавальну цінність об'єкта та його видовищність. Однак, при цьому, на жаль, виникають надзвичайно проблемні питання щодо невідповідності технологій давнини сучасним нормам техніки безпеки та будівництва. Вони потребують окремого розв'язання.

Будь-який археологічний об'єкт збережений лише частково і не може дати вичерпної інформації про свій первісний вигляд. Тому для реконструкції куреня Кам'янської Січі можливе залучення даних, отриманих під час розкопок інших культурно та хронологічно близьких пам'яток. Доцільне також використання наративних джерел та етнографічних паралелей XIX-I пол. XX ст.

За основу для детальної реконструкції можна взяти курінь з так званого другого ряду куренів (згідно з планом Кам'янської Січі Д.І. Яворницького), досліджений А.О. Козловським та В.Є. Іллінським у 1989 році. У загальних рисах ця споруда була реконструйована М.А. Остапенком та В.Є. Іллінським. Зазначений курінь був знищений пожежею. Він являв собою велику прямокутну в плані турлучну напівземлянку (або так звану «мазанку») з сіньми. Житлова частина мала розміри приблизно 9 х 7 м, сіни – 4х2 м. [1, с. 95, 104; 20; 9, с. 54-55].

При спорудженні куреня використовувалися прості й дешеві місцеві матеріали. Основою стін

слугували дерев'яні стовпи, на плетений каркас стін та обрешітку даху йшли жердини й хмиз, на стріху – очерет, для обмазки стін використовувалася глина, пісок, полова, кизяк та вапно, для порогу – вапняковий плитняк. Обсяг будматеріалів, які потребують спеціальної підготовки, невеликий. Це бруси на сволок, поріг, дверний косяк та віконні рами, дошки для дверей, круглі скляні шибки, ковані залізні скоби та цвяхи (можливо), неполив'яні керамічні кахлі та саманна цегла для печі. Отже, натурне відтворення куреня не потребуватиме надто значних коштів.

Бібліографія з традиційної української архітектури величезна. Однак, як правило, у відповідних публікаціях конструкція і технологія зведення «народного» житла описується доволі поверхнево. Відчувається також брак спеціалістів-практиків автентичного будівництва. Тому може викликати певні труднощі відтворення таких давніх прийомів, як вкладання стріхи або з'єднання дерев'яних деталей без цвяхів і скоб. Зазначимо, що на відміну від країн Центральної та Західної Європи, в Україні відсутні приклади натурного відтворення «археологічних» житлових споруд на високому науковому рівні. Втім, наш науковий колектив впевнено почав роботу в цьому напрямку. Маємо надію, що використовуючи досвід відчизняних та зарубіжних колег, вдасться перетворити Кам'янську Січ на визначний центр туризму й популяризації української історії.

Джерела та література

1. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. Том перший. – Львів, «Світ», 1990. – 320 с.
2. Генеральная карта отъ Кіева по рѣкѣ Днѣпру до Очакова и по степи до Азова съ показаніемъ Новой Сербіи со Слобоцкимъ козачьимъ поселеніемъ и съ Украинскою линіею, такожъ Турецкой области и Польскаго владѣнія съ Россійскою Имперіею границъ // Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. – Одесса, 1836, приложение к 1-му тому. – (Електронний ресурс): http://papacoma.narod.ru/maps/maps-images/de_bosket.
3. Karta granic Polski, zacząwsky od Bałty, az do rzeki Sina-Woda, zawieraiąca słobody Kozakow, Humańskich : y Zaporohowskich; stépy Tatarow Oczakowskich, Bessarabskich, y Nogayskich, z ich ordami, tak ie w roku M.DCC.LXVII. Han-Krymski poosadzał : znayduie się tu ieszcze, dalsze wyciągnienie Bógu, y Dniestru; Dnieper także od porohow, aż do wpadnienia w Morze Czarne. – (Електронний ресурс): http://www.zb.unibe.ch/maps/ryhiner/sammlung/index.php.
4. Дяченко С.А. З історії землеволодіння кінця XVIII – початку XIX ст. на території колишньої Кам'янської Січі. – Наукові записки. Херсонський обласний краєнавчий музей. – Херсон, 2010. – С. 113-121.
5. Вертильяк Н.И. Надгробия кошевых Гордеенки и Ерофеева // Записки Одесского Общества Истории и Древностей, Том Первый – Одесса, в городской типографии, 1844. – С. 607.
6. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. Часть І. Очерки Днепра. – Спб., 1863. – 468 с.
7. Гошкевич В.И. Летопись музея Херсона за 1909, 1910 гг. Вып. 1. – Херсон, типолитография наследников О.Д. Ходушиной, 1910, – 126 с.
8. Гошкевич В.И. Летопись музея Херсона за 1913 год. Вып. 5. – Херсон, издание Херсонской городской управы, 1915. – 44 с.
9. Козловський А.О., Іль'їнський В.Є. Козацькі старожитності Пониззя Дніпра // Археологія. – Київ, «Наукова думка», 1991. – № 4. – С. 42-58.
10. Козловський А.О. Особливості будівництва житлових споруд на Кам'янській Січі // Нові археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. Вип. 1. – Київ, Бібліотека «Часи Козацькі», 1992. – С. 15-25.
11. Ільїнський В.Є. Повідомлення про результати археологічних робіт на Кам'янській Січі у 2009 р. // Заповідна Хортиця. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції «Історія Запорозького козацтва: в пам'ятках і музейній практиці». Спеціальний випуск. – Запоріжжя, ПП В.І. Антіпов, 2010. – С. 307.
12. Ильинский В.Е. Топографический план района археологических раскопок Каменской Сечи // Отчет о работе археологической экспедиции Национального заповедника «Хортица» на Каменской Сечи и о. Тягинь (Бериславского района Херсонской области) в 2009 году. – Запорожье, 2010. // НА НЗХ, № 679. – Страницы не пронумерованы.
13. Сурченко С.В. Кам'янська Січ – історія створення філії Національного заповідника «Хортиця» // Заповідна Хортиця. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції «Історія Запорозького козацтва: в пам'ятках і музейній практиці». Спеціальний випуск. – Запоріжжя, ПП В.І. Антіпов, 2010. – С. 170-173.
14. Оленковський М. Археологічні пам'ятки Херсонської області. Каталог-довідник. – Херсон, 2004. – 128 с.

15. Титова О.М. Збереження нерухомих пам'яток археології в заповідниках і музеях // Праці центру пам'яткознавства. Вип. 6. – Київ, «Шлях», 2004. – С. 106-110.

16. Guide to the archaeological open air museums in Europe. – Karpi (MO), Nuovagrafica, 2009. – 186 p.

17. Малинова Рената, Малина Ярослав. Прыжок в прошлое. - Москва, «Мысль», 1988. – 272 с.

18. Трачук О. Моделювання прадавньої історії рідного краю // Товариство Коло-Ра. Експерементальні студії. – Київ, 2001. – С. 61-67.

19. Титова О. Відтворення нерухомих пам'яток українського козацтва. До постановки питання // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірка наукових статей. Випуск 11. – Київ, «Шлях», 2002. – С. 81-84.

20. Козловський А.О., Іль'їнський В.Є. Звіт про дослідження на Кам'янській Січі у 1989 р. // НА ДІКЗ, № 39. – Сторінки не пронумеровані.

Олег Власов

Каменская запорожская Сечь как туристский объект: проблемы и перспективы

В статье дается общая характеристика памятника истории национального значения Каменской запорожской Сечи, как историко-археологического объекта, освещается современное состояние памятника. Изложены предложения по использованию Каменской Сечи в сфере туризма.

Ключевые слова: *Каменская Сечь, туризм, археологический музей под открытым небом.*

Oleg Vlasov

The Kamyanska Zaporozhyan Sich as a tourist object: problems and perspectives

The article characterizes the historical monument of national significance «The Kamyanska Zaporozhyan Sich» as the historical and archaeological object and considers the present-day monument's state. The propositions of the Kamyanska Sich usage in the tourism industry are set forth in the article.

Key words: *Kamianska Sich, tourism, archaeological open air museum.*

УДК 930.253(477) «18/19»

Світлана Грибанова (м. Київ)

МАТЕРІАЛИ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ЕКСКУРСІЙНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Стаття присвячена джерелознавчому огляду спеціалізованої, педагогічної та громадської періодики в питаннях організації екскурсійної справи в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: *періодичні видання, екскурсія, екскурсійна справа, учнівські екскурсії, екскурсійний метод.*

Друга половина XIX – початок XX ст. в Російській імперії і в тій частині України, що входила до її складу, ознаменувався певними зрушеннями в соціально-економічній та культурній сферах. Новий поштовх для свого розвитку отримала й екскурсійна справа в Україні. Тому невипадково, що саме в той період питання організації та проведення екскурсій почали висвітлюватися в періодичних виданнях туристичного, педагогічного та суспільно-політичного напрямів. Вміщені в них публікації, що торкалися різних аспектів екскурсійної діяльності, є важливим джерелом для вивчення туризму та екскурсійної справи сучасними істориками.

Слід зазначити, що за радянських часів у працях дослідників, зокрема, Р. О. Дьякової "История экскурсионного дела в СССР"; Л. М. Логвинова, Ю. В. Рухлова "История развития туристско-экскурсионного дела"; В. А. Сичинави "Из истории издания отечественной туристско-экскурсионной литературы" частково розглядалася і використовувалася періодична літератури з цієї проблеми. Але їхні праці мали здебільшого загальносоюзний характер.

Ця стаття має на меті дослідити, які саме питання розвитку екскурсійної справи в Україні висвітлювалися в матеріалах спеціалізованої періодики, а саме в часописах: "Русский турист", "Русский экскурсант", "Экскурсионный вестник", "Вокруг света", "Вестник спорта и туризма", "Школьные экскурсии и школьный музей"; педагогічній періодиці, а саме в часописах: "Учитель", "Русская школа", "Вестник воспитания", "Журнал Министерства народного просвещения", "Світло", а також в науково-літературному та громадсько-політичному часописі "Украинская жизнь" зазначеного періоду, показати, що періодична преса є важливим складником комплексу джерел з історії екскурсійної справи в Україні.

Започаткування організованого туризму в Російській імперії спричинило появу спеціалізованої періодичної літератури з питань туризму та екскурсій.

Із створенням у 1895 р. Російського турінг-клубу постало питання й про його друкований орган. З 1899 р. до 1913 р. друкується щомісячний часопис цього клубу під назвою "Русский турист", який висвітлював питання організації подорожей та екскурсій в імперії.

Часопис "Вестник спорта и туризма", що виходив на початку XX ст. як безкоштовний додаток до часопису "Вокруг света", друкував повідомлення про проведення екскурсій в одній із своїх рубрик "Просветительские экскурсии".

У 1914-1916 рр. в Москві виходив часопис "Экскурсионный вестник", який мав 4 розділи: "Хождения по Руси и за рубеж", "Культурные центры", "Хроника" та "Библиография". У розділах "Хроника" та "Библиография" подавалася інформація про організацію та проведення екскурсій у Російській імперії, зокрема й в Україні. Часопис друкував також огляди періодичних видань.

Екскурсійне життя всієї імперії, зокрема й України, висвітлювалося і у спеціалізованому часописі "Русский экскурсант", що видавався Ярославською екскурсійною комісією впродовж трьох років, починаючи з березня 1914 року. Кожному випуску відводилось 100-150 сторінок з ілюстраціями. У розділах цього часопису розміщувались статті із загальних питань екскурсійної справи, батьківщинознавства, керівників екскурсій та враження екскурсантів. Були також довідковий та бібліографічний відділи, друкувалися об'яви [23; 63]. Про проведення екскурсій повідомлялось у рубриках: "К сведению руководителей", "Движение экскурсий", "Хроника экскурсий".

Часопис "Школьные экскурсии и школьный музей", що виходив на Півдні України у 1913-1917 рр., друкував цікаві статті краєзнавчого характеру, статті, що торкалися питань організації та проведення екскурсій, розвитку вітчизняного туризму, повідомлення про маршрути подорожей Кримсько-Кавказького гірського клубу. Звертають на себе увагу публікації журналіста В. Смирнова: "Экскурсии Крымско-Кавказского горного клуба в 1916 г.", "Тормозы развития отечественного туризма", "Краткосрочные курсы для ознакомления с местной природой, организованные Крымско-Кавказским горным клубом в г. Одессе 26 мая по 8 июня 1916 г.".

Часопис "Школьные экскурсии и школьный музей" сприяв виданню окремих праць педагогів-екскурсіоністів. Так, зокрема у 1914 р. була надрукована праця І. Я. Акінфієва "Как устраивать экскурсии с учащимися". У ній автор торкався питань методики організації шкільних екскурсій, наголошуючи на потребі вчити дітей спостерігати навколишній світ. Він звертав увагу на необхідність грунтовної підготовки вчителя-керівника екскурсії [1; 22].

Спеціалізована туристично-екскурсійна література початку XX ст. формувала у суспільстві позитивне ставлення до екскурсій, давала поради, як краще їх організовувати та проводити, забезпечувати кваліфікованими фахівцями.

Широке коло питань, пов'язаних з учнівськими екскурсіями, піднімали педагогічні часописи: "Русская школа", "Журнал Министерства народного просвещения", "Вестник воспитания", "Світло".

Окрім зазначеної періодичної літератури питання організації та проведення екскурсій силами українських просвітницьких товариств висвітлював науково-літературний та громадсько-політичний часопис "Украинская жизнь", що друкувався в Москві на початку XX ст. У рубриці "В Украине и вне ее" вміщувалась цікава інформація про екскурсійний рух у різних прошарках суспільства.

На початку XX ст. науково-педагогічні діячі почали розробляти теорію екскурсійної справи, зокрема, вони обговорювали поняття сутності екскурсії. У роботах І. М. Гревса, С. Ф. Русової було дано визначення цього поняття. Ця тема піднімалась у спеціалізованій екскурсійній літературі. Так, часопис "Экскурсионный вестник" у 1914 р. – перший серед спеціалізованих видань дав тлумачення поняттю "екскурсія", зазначивши, що назва походить від латинського слова

"excursio", "excurere" і означає вибігати, здійснювати набіг, відправлення у бік, так би мовити, поза, поїздка або похід будь-куди, що здійснюється з науковою метою, в галузь невідомого з метою ознайомлення, вивчення, пізнання – ось що власне означає поняття "екскурсія" [30; 122].

Звертаючи увагу на екскурсію як на одну з найбільш ефективних форм просвітництва та виховання, освітяни наголошували на виховній ролі екскурсій. Так, у статті російського автора А. Ільїна за темою "Ученические экскурсии и их значение. Очерк значения ученических экскурсий в гигиеническом, общеобразовательном и воспитательном отношениях", надрукованій у часописі "Русский турист" № 9-10 за 1907 р., відзначаэться загальнопедагогічне значення екскурсій. Автор зазначив, що під час екскурсій педагоги ближче знайомляться зі своїми вихованцями, краще пізнають їхній характер, для них відкривається поле для спостережень, що не завжди можливо в умовах шкільного навчання [3; 250]. Автор схвалював циркуляр Міністерства народної освіти за № 20 185 від 20 серпня 1900 р., за яким запроваджувалися обов'язкові проведення прогулянок, екскурсій та подорожей з учнями з освітньою метою, а також введення щорічної звітності про їх здійснення.

Передові педагоги вважали, що екскурсії є найкращими посібниками при вивченні географії, природознавства, історії тощо. На їх думку, такі екскурсії сприяли пізнанню рідного краю. Тому екскурсії влаштовувались українськими педагогами у школах і училищах. Освітяни твердили, що неодмінною умовою викладання природознавства повинно бути спостереження учнями явищ природи, знайомство з флорою та фауною. Цього можна було досягнути тільки завдяки належним чином організованим екскурсіям. І невипадково екскурсії у природу були одним з найпопулярніших заходів, що організовувались у гімназіях і училищах під керівництвом учителів природознавства.

Питання організації та проведення екскурсій у природу порушувалися і на сторінках таких часописів, як: "Русский турист", "Вестник спорта и туризма", "Бюллетень Харьковского общества любителей природы" тощо.

Так, автор А. Ільїн у вказаній вище роботі наголошував на необхідності використовувати різні екскурсійні об'єкти саме для спостереження і вивчення їх екскурсантами. Особливого значення він надавав позаміським екскурсіям географічного, природничого спрямування; наголошував на важливій ролі кваліфікованого керівника (екскурсовода), з яким екскурсанти "одержать значно більше знань з природознавства, ніж під час навчання у класі" [4; 251]. Саме такі екскурсії, вважав А. Ільїн, сприяють пізнанню природи і розвивають любов до неї.

Величезне значення мали історичні екскурсії. Вони влаштовувалися в Києві і Полтаві, Чернігові та Острозі, Луцьку та Ізмаїлі, Севастополі та Сімферополі, Харкові й Одесі, Катеринославі, Ніжині та інших містах України.

Наприклад, за відомостями "Русского экскурсанта" № 6 (1916 р.) у 1916 р. відбулися екскурсії вихованок Філаретівського єпархіального жіночого училища до історичного музею, будинку І. Мазепи у Чернігові, учнів Севастопольського реального училища – до Сімферополя, де вони відвідали музей при губернській земській управі та інші місця [17; 59].

Автор А. Ільїн у вказаній статті підкреслював їх роль в освітньому процесі. Він вважав, що історичні екскурсії варто проводити там, де є сприятливі умови, де зберігаються такі об'єкти, як: історичні пам'ятки, музеї, археологічні розкопи тощо. На ці екскурсії не можна дивитися як на пусту забаву та розвагу, – писав він, – "… вони мають слугувати ... джерелом та основою для набуття знань з історії культури ..." [5; 251]. Екскурсії мають підсилювати інтерес до вивчення рідної історії. Думки, які висловив автор на початку XX ст., не втрачають актуальності й натепер. Вивчення рідної історії, культури, природи засобами екскурсій сприяє патріотичному вихованню молоді, її національної свідомості.

Активна популяризація екскурсій, розгорнута освітянами в періодиці, призвела до розгортання екскурсійного методу навчання у школах. Наприклад, за даними часопису "Экскурсионный вестник" № 2 за 1914 р. у 1909 р. навчальними закладами Одеського навчального округу було здійснено 17 екскурсій, 31 освітянська прогулянка, 10 малих екскурсій, а 1911 р. учні другої Херсонської чоловічої та Мелітопольської жіночої гімназії відвідали маєток Фальц-Фейна "Асканію Нову".

До програм шкільного навчання було включено екскурсії – паломництва. В Одесі у 1912 р. таких екскурсій до святих місць було здійснено 4, зокрема до Святогірського монастиря (Харківської губернії) [29; 135,136].

Нарада директорів навчальних закладів Одеського навчального округу визнала необхідним проводити екскурсії не тільки з учнями старших класів, а й молодших, при чому зазначалося, що для останніх можна влаштовувати прогулянки на неве-

ликі відстані для ознайомлення з природою та цікавими об'єктами навколишніх місцевостей.

Поступово екскурсії набували форми шкільного туризму. Вихованці навчальних закладів з України вирушали в багатоденні подорожі по різних містах Російської імперії. До України також прибували учні навчальних закладів з різних місцевостей Росії. Так, за двадцять років існування Тверської гімназії її вихованці побували практично в усій європейській Росії. Перебуваючи в Україні тверські екскурсанти ретельно оглядали такі міста, як Київ та Одеса. Про це ми довідуємося зі сторінок часопису "Вокруг света" № 24 за 1913 рік.

Новим етапом у розвитку екскурсійної справи стало створення екскурсійних комісій при навчальних округах. В Україні екскурсійні комісії, або комітети, були утворені в 1909 р. при Київському, Одеському, Харківському навчальних округах. Вони займалися організацією обслуговування екскурсантів – пошуком дешевого або безкоштовного житла, забезпеченням екскурсійних груп кваліфікованими керівниками екскурсій (екскурсоводами) тощо.

Про діяльність Київської міської екскурсійної комісії довідуємося з рубрики "К сведению руководителей" часопису "Русский экскурсант" № 1 за 1914 рік. У ній, зокрема, повідомлялося про надання за невелику платню приміщень для проживання приїжджим екскурсантам і кваліфікованих керівників екскурсій (тобто екскурсоводів). Причому екскурсантам сільських та міських однокласних та двокласних училищ, недільних шкіл та вечірніх класів комісія надавала екскурсоводів по Києву безкоштовно, "екскурсантам же середніх та будь-яких інших навчальних закладів комісія рекомендувала платних керівників-фахівців по 5 крб. за кожну екскурсію" [13; 96]. Забезпечення груп екскурсантів кваліфікованими екскурсійними працівниками було одним із важливих завдань екскурсійного обслуговування населення. Тому не дивно, що серед педагогічних кіл постало питання про підготовку кваліфікованих керівників екскурсій – викладачів-екскурсоводів. Заснування перших в Україні курсів для підготовки керівників дитячими екскурсіями у природу в м. Києві у 1915 р. дало поштовх до організації подібних курсів в Одесі у 1916 р. Їх організатором виступив Кримсько-Кавказький гірський клуб. Ця подія була висвітлена у публікації В. Смирнова в часописі "Школьные экскурсии и школьный музей" № 4-5 за 1916 р.

Автор публікації докладно описав процес створення курсів з підготовки керівників освітніх учнівських та дитячих екскурсій, розповів про участь у цьому заході провідних одеських вчених О. М. Попової, Г. І. Потапенка, І. Я. Точидловського, Г. І. Танфільєва, В. Ф. Пастернацької, А. Р. Пренделя. На думку Смирнова, курси мали надзвичайний успіх [24; 41-44]. Ця корисна справа щодо підготовки відповідних фахівців-керівників екскурсій, безумовно, мала важливе значення для подальшого розвитку екскурсійної діяльності в Україні.

Питання організації учнівських екскурсій обговорювались на педагогічних з'їздах, що відбувалися у 1916 р. в Києві, Одесі, Харкові. Часопис "Русский экскурсант" № 6 за 1916 р. вмістив на своїх сторінках докладну інформацію про їх роботу. У резолюції Київського педагогічного з'їзду пріоритетним завданням визначалась організація спеціальних курсів для підготовки екскурсоводів з числа педагогів. У рубриці "Хроника экскурсий" часопису "Русский экскурсант" № 6 за 1916 р. було вміщено інформацію про роботу Київського педагогічного з'їзду і про зміст прийнятих ним рішень.

Також було накреслено програму розбудови екскурсійної діяльності:

1) організація екскурсій має бути необхідною для кожного навчального закладу;

2) екскурсії повинні носити не випадковий, а продуманий і систематичний характер;

3) місцеві екскурсії мають бути обов'язковими для всіх учнів навчальних закладів [15; 51-52].

Зрозуміло, що ці заходи були спрямовані на найширше охоплення екскурсіями учнівської молоді з метою піднесення її освітнього та культурного рівня.

У часописі "Русский экскурсант" було повідомлено і про роботу Харківського педагогічного з'їзду, який констатував величезну користь, що приносили екскурсії для виховання учнів та молоді. Для учасників з'їзду, які складалися переважно з учителів-педагогів, екскурсійною комісією навчального округу було організовано у Харкові низку екскурсій. Екскурсанти знайомилися з пам'ятками старовини, храмами, церковними старожитностями Харкова, відвідали громадську бібліотеку, найкраще облаштовані школи, гімназії, училища; кабінети і лабораторії інститутів, метеостанцію та обсерваторію, заводи, фабрики, електростанцію, критий ринок. Побували у ботанічному та зоологічному садах. Відвідали міський художній музей та етногра-

фічний музей. Власне, це були своєрідні практичні заняття з екскурсійної роботи.

Після закриття з'їзду учасникам пропонувалося взяти участь в екскурсіях та туристських подорожах: у Святі гори, Слов'янськ, Бахмут, Білгород, Катеринослав, Асканію-Нову, Полтаву, Кременчук, Київ, Чернігів.

Отже, матеріали часопису свідчать про те, що, незважаючи на важкі умови життя, пов'язані з Першою світовою війною, інтерес освітян до екскурсійної справи не зменшився, на з'їздах було розроблено широку екскурсійну програму, спрямовану на дальший розвиток освіти.

Екскурсійний рух поширювався й на інші навчальні заклади. Так, у 1916 р., як повідомляв "Русский экскурсант" (№ 6, 1916 р.), відбулася екскурсія у Бахчисарай та найближчі околиці слухачів курсів, що були організовані Сімферопольською дирекцією народних училищ. Її учасники відвідали природно-історичний музей губернського земства, де пояснення їм давав викладач географії та природознавства В. Смирнов, який виступав автором низки публікацій з проблем екскурсійної справи [16; 58-59].

Мода на екскурсії поширилася і серед учасників різного роду з'їздів, конгресів, конференцій, про що свідчить публікація А. Аскурита "Второй съезд русских эсперантистов (корреспонденция из Киева)" надрукована у часописі "Вокруг света" № 33 за 1913 рік. Так, ділові засідання Другого з'їзду російських есперантистів, що відбувся 4 серпня 1913 р. у Києві; "чередувалися з екскурсіями по місту Києву, на виставку та по Дніпру" [2; 395].

Суттєву роль у розвитку туризму та екскурсій на південному березі Кримського півострова зіграло Ялтинське відділення Кримського гірського клубу. Перша організована наукова екскурсія членів клубу відбулася в 1891 р., роком пізніше клубом була організована перша учнівська екскурсія. Взагалі екскурсії клубу були наукові, освітянські і для всіх бажаючих.

Про діяльність Ялтинського клубу писав часопис "Русский экскурсант" № 1 за 1914 рік. У рубриці "Движение экскурсий" повідомлялося про початок роботи 1 квітня 1914 р. секції пішохідних екскурсій при Ялтинському відділенні Кримсько-Кавказького клубу [14; 88]. Часопис рекламував гірсько-пішохідні екскурсії в околиці Ялти, запрошуючи охочих взяти в них участь.

У тій же рубриці повідомлялося й про проведення наукових екскурсій у 1916 р. до художніх старожитностей м. Острога. Екскурсанти, у складі яких були архітектор-художник В. І. Ковальський, інженери-будівельники Б. П. Солоський та В. Г. Леонтович, з метою наукового дослідження ретельно оглянули та дослідили пам'ятки острозької старовини: Богоявленський собор, замок, вежі, відвідали також м. Межиріч та с. Новомалин, де оглядали та вивчали давні споруди.

Важливу групу джерел з історії екскурсійної справи становить педагогічна періодика. Періодичні часописи, такі як "Учитель", "Русская школа", "Вестник воспитания", "Журнал Министерства народного просвещения", "Світло" друкувалися в Російській імперії в др. пол. XIX - на початку XX ст. і висвітлювали на сторінках друкованих видань й питання організації та проведення екскурсій, де екскурсії розглядалися під кутом зору навчально-виховного процесу.

Вміщені в них статті написані освітянами та вченими як російськими, так і українськими. Їхні роботи для нас цінні насамперед тим, що в них висвітлювались питання організації та проведення екскурсій не лише в Російській імперії, а й в Україні. Серед російських педагогів та вчених – О. Герд, І. Гревс, Д. Кайгородов, Н. Арепьєв, В. Акімов та інші.

Одні з перших статей цього напрямку вийшли у 1866 році в часописі "Учитель". О. Герд надрукував низку статей, які присвятив найбільш цікавим і доступним екскурсійним темам з ботаніки, зоології, геології тощо. Це, зокрема, такі його роботи, як "Об естественно-исторических экскурсиях", "Экскурсии по изучению неорганической природы", "Материалы для естественно-исторических наблюдений". В них автор розглянув екскурсію, насамперед, як доповнення до навчального процесу.

Часопис "Русская школа" – один з відомих педагогічних часописів, що друкувався в СПб з 1890-х рр. до 1917 р., спираючись на висловлювання відомих російських педагогів-екскурсіоністів О. Герда, Д. Кайгородова, Н. Арепьєва, зробив вагомий внесок в розробку теорії та методики екскурсійної справи в державі.

Значний інтерес як джерело вивчення історії екскурсійного руху становить творчий доробок петербурзького вченого-педагога Н. Арепьєва. В своїй статті "Общеобразовательные экскурсии в средней школе", надрукованій в часописі "Русская школа" № 5,6 за 1900 р., він згадує серед піонерів-організаторів учнівського екскурсійного руху й подвижників з України П. Сидорова та І. Акінфієва. Зокрема, І. Акінфієва автор назвав невтомним популяризатором екскурсій для учнів,

які І. Акінфієв здійснював щорічно навесні та восени з навчальною метою, що доповнювало традиційну класноурочну систему.

Наступна стаття Н. Арепьєва "Общеобразовательные экскурсии" була надрукована в розділі "Оригинальные и переводные статьи" № 4 за 1899 р. часопису "Вестник воспитания", що виходив у Москві в кінці XIX – на початку XX ст. В ній автор торкався питань організації екскурсій у вищих навчальних закладах. В статті наведені цікаві дані про Харківський університет; він називає організаторів студентських екскурсій – проф. І. Леваківського та А. Краснова. Окрім того, в статті вміщені цікаві відомості про організацію екскурсій в гімназіях та реальних училищах у Сімферополі, Житомирі та Сумах, про екскурсійну діяльність Кримського гірського клубу, висвітлена роль громадських організацій в справі проведення екскурсій. У своїй роботі автор згадує прізвища активних організаторів учнівського екскурсійного руху в Україні П. Сидорова та А. Грицая.

Ще в одній своїй статті "Организация общеобразовательных экскурсий в средней школе", надрукованій в тому ж розділі зазначеного часопису за 1901 р., Н. Арепьєв знову спирається на практичний досвід українського педагога - директора Сумського реального училища А. Грицая в справі організації та проведення екскурсій, порушує питання підготовки вчителів-керівників екскурсій.

Питанням екскурсійної справи надавав увагу й "Журнал Министерства народного просвещения", що виходив у С.-Петербурзі в кінці XIX - на початку XX ст. Так в розділах "Рисование", "Эстетическое воспитание", "Экскурсии и походы" в січні 1916 р. часопис надрукував основні принципи організації та проведення екскурсій для учнів.

У часописі друкувались також статті відомих педагогів, знавців земської педагогіки. У травні 1916 р. у рубриці "Отдел по народному образованию" була надрукована стаття В. В. Акимова "Постановка учебного дела в земских школах", в якій автор поставив питання про учнівські екскурсії в земських початкових школах.

У названій рубриці часопису друкувалися публікації авторів, в тому числі й про проведення педагогічних з'їздів у 1916 р. Це, зокрема, публікації А. К. Дорошкевича "Вопросы воспитания на педагогическом съезде в Киеве", надрукована у часописі у вересні 1916 р. В ній автор відзначив, що проблеми екскурсійної діяльності знайшли своє висвітлення в рішеннях педагогічного з'їзду у Києві, що екскурсії повинні мати не випадковий, а суворо продуманий і планомірний характер.

Важливу групу в періодичній педагогічній літературі відіграють публікації українських педагогів та вчених. Для них характерна демократична спрямованість питань організації екскурсій, звернення до української проблематики, до розробки екскурсій на місцевому матеріалі на національні історико-культурні теми.

Так, викладач Катеринославської гімназії І. Акінфієв надрукував статтю "Ученические экскурсии в Екатеринославе" в часописі "Русская школа" № 7, 8 за 1900 р. Стаття була розміщена в рубриці "Педагогическая хроника". У ній автором були закладені основи екскурсійної теорії та методики проведення екскурсій для учнів.

Важливим джерелом для вивчення історії екскурсійної справи в Україні є публікації, вміщені в українському педагогічному часописі "Світло", який видавався у 1910-1914 рр. у Києві. Часопис "Світло" виходив українською мовою і був присвячений питанням шкільного, позашкільного та сімейного виховання, висвітлював проблеми української культури та науки.

Звертає на себе увагу стаття С.Ф. Русової "Шкільні екскурсії і їх значення", надрукована у квітні 1911 р. - книга 8. Цю статтю С. Русова присвятила питанням екскурсійної теорії, методиці організації та проведення екскурсій, які авторка назвала основним фундаментом освіти [7; 25]. Особливо великого значення С. Русова надавала шкільним екскурсіям з огляду на те, що шкільні екскурсії справді є найкращим способом пізнати свій рідний край. Завдяки екскурсійному методу, на думку С. Русової, школа єдналась із справжнім життям. Вона зазначала, що "... шкільні екскурсії навчать нашу молодь пильно стежити за усіма дрібницями життя, навчать поважати закони природи, що керують життям" [7; 34].

Говорячи про роль і значення екскурсій, С. Русова наголошувала на тому, що екскурсії навчають не тільки дивитися навкруги себе, а й бачити явища в усіх деталях, придивлятися до них і розуміти їх [8; 27].

С. Русова звертала увагу на гуманістичні функції екскурсії, підкреслюючи, що мета їх - збудити у екскурсантів "чулість до громадянської психіки, розуміння зв’язку людського життя з природним осередком, придивлятися до творчої діяльності людини в різних напрямках". Вона підкреслювала, що співвітчизникам бракує щирого патріотизму саме через те, що "ми занадто мало знаємо свій рідний край, не додивляємось до життя народу" [9; 34]. Ці питання залишаються дуже актуальними й тепер.

Внесок С. Русової в розробку питань екскурсійної теорії є також вагомим. Щодо класифікації екскурсій, то вона підтримувала думку Д. Соколова, який поділяв їх на дві групи: антропогеографічні та історичні. С. Русова додала ще гуманітарні екскурсії, мету яких вбачала в тому, щоб дати людині "свідомий погляд на громадське життя в його історичному розвитку та в сучасному становищі" [10; 29].

В іншій своїй статті "Ідейні підвалини школи", надрукованій в часописі "Світло" у квітні 1913 року - книга 8, С. Русова продовжила працювати над питаннями екскурсійної теорії, наголосивши на широкому користуванні екскурсіями як з реальними, так із гуманно – громадянськими завданнями [11; 37].

Багато уваги С. Русова надавала й питанням методики організації та проведення екскурсій. Так, в роботі "Шкільні екскурсії і їх значення" вона визначає, що правильно організовані екскурсії потребують ведення спеціальних записів, щоденників тощо. Авторка вважала, що для підвищення ефективності екскурсійного методу необхідно заздалегідь готувати учнів до здійснення екскурсій, визначити об'єкт, завдання; обов'язково спонукати учнів до активної розумової діяльності, вчити їх аналізувати побачене, порівнювати, підводити до певних висновків; надавати можливість дітям висловитися про всі їхні враження; доцільно також оформляти результати спостереження в малюнках, оповіданнях, гербаріях тощо. Лише тоді екскурсії будуть корисні взагалі для всебічного розвитку особистості.

С. Русова радила влітку і навесні проводити більше екскурсій у поле, ліс, запроваджувати такі свята, як обжинки, косовиці жита, маку тощо. Такі свята, на її думку, зблизять дітей з трудовим життям народу. Збереження народних традицій в процесі шкільного виховання не втратило актуальності і в наш час. Звертає на себе увагу й розроблена нею програма екскурсій для знайомства з Україною, зокрема з її природою.

На думку С. Русової екскурсії мали бути обов'язковими не лише для учнів, а й для учителів. В своїй рецензії, розміщеній в рубриці "Критика та бібліографія" часопису "Світло" за лютий 1912 року - книга 6, вона наголошувала на тому, що екскурсії піднімають настрій учителя і дають йому силу таких цікавих і корисних вражень і відомостей [12; 67].

Часопис "Світло" широко висвітлював питання організації та проведення екскурсій для слухачів учительських курсів, народних вчителів. Так, в рубриці "З біжучого життя" за жовтень 1911 року – книга 2 в публікації про загально-просвітницькі учительські курси в Полтаві у червні-липні 1911 року повідомлялося, що, крім лекцій, слухачі курсів брали участь в екскурсіях. Ці екскурсії відбувалися в місцеві музеї, друкарні, земський кустарний склад, на водогін, електричну станцію, земську черепичню, земське показове поле тощо. Всюди пояснення надавали знавці своєї справи [19; 69]. Це свідчить про інтерес слухачів не тільки до пам'яток культури, а й до виробництва, технічних новинок.

Для слухачів київських загальноосвітніх учительських курсів влаштовувались екскурсії та подорожі по Дніпру. Учителі побували у Видубицькому монастирі, де поклали вінок на могилу відомого російського педагога К. Ушинського, а також в Межигір'ї, їздили вчителі в с. Оленівку з метою ознайомлення з культурним господарством панів Ханенків. Дуже вразило слухачів курсів екскурсія по старому Києву. Завдяки цій екскурсії вони познайомилися з минулим Києва та України, "не одному слухачеві після цієї подорожі став зрозумілий стан України, ... коли не на лекції, то хоч випадково довідався про те, що йому так болить" [20; 75]. Цей висновок в зазначеній публікації свідчить про громадянську позицію українських вчителів.

В іншій публікації про учительські курси, розміщеній в тій самій рубриці за травень 1912 року - книга 9, зазначалося, що крайові курси будуть влаштовані в таких містах, де є ботанічні сади, музеї, акваріуми, фабрики, заводи, інші "новинки", про які вчитель довідається з екскурсій, що мають відбуватися на кожних курсах.

В публікації автора Л. Свідомого про харківські учительські курси, розміщеній в тій самій рубриці за жовтень 1913 року - книга 1, теж повідомлялося про те, що курсисти-вчителі здійснювали різні цікаві екскурсії та подорожі [22; 39]. З повідомлення автора Ф. Письменного про курси вчителів в Гадячі довідуємося про здійснення екскурсії до Києва, яку спорядили слухачі по закінченню курсів. Ця екскурсійна поїздка курсистів залишила світлий слід в їхніх спогадах про курси.

В зазначеній рубриці давалися також рецензії на педагогічні виставки, що відбувалися у Києві, зокрема рецензія за березень 1911 року - книга 7. З цієї рецензії довідуємося про те, що комерційна школа Володкевич у Києві упорядкувала цікаву виставку робіт своїх учениць.

Проте в рецензії відзначалося, що праці історичного гуртка школи занадто далекі за змістом

від рідної історії "... видно, що в ученицях не пробуджено зовсім цікавості до рідного краю, й історія південної Росії занедбана. Навіть не звернуто уваги на історичне значення Києва, ... нема відчитів про які-небудь історичні екскурсії по Києву та найближчих до нього місцевостях. Це ж цікавий і зовсім не мертвий матеріал" [18; 58]. Автор висловив з цього приводу великий жаль, що такий навчальний заклад, як комерційна школа Володкевич, так недостатньо переймається питаннями проведення історичних екскурсій по місту.

Матеріали, розміщені в даній рубриці, дуже корисні для сучасних дослідників історії екскурсійної справи, оскільки вони свідчать про активну позицію передових педагогів того часу, які вимагали ввести у вивчення рідного краю, і, наприклад, у Києві на свій розсуд впроваджували нові методи навчання, організовували історичні екскурсії з метою ознайомлення учнів з пам'ятками Києва та Київщини.

Серед відомих київських педагогів, які проводили такі екскурсії, були М. Л. Лятошинський, М. І. Істомін, М. В. Пахаревський, Л. П. Добровольський та інші. Ці екскурсії знайомили учасників з історією рідного краю, сприяли патріотичному вихованню молоді. Під час їх проведення засобом розповіді вчителя - керівника екскурсії відтворювалися історичні події минулого, конкретна історична доба, що викликала певні емоції у учасників.

Вивчення історії екскурсійної справи в Україні дає підстави твердити, що автори публікацій в часописі "Світло" були обізнані з основними постулатами, які висували відомі вчені - педагоги щодо важливості організації екскурсій для народних вчителів. Такі педагоги, як, наприклад, М. В. Пахаревський, не лише відстоювали свою позицію, але й проводили такі екскурсії, що мали резонанс серед педагогічної громадськості. Діяльність педагогічної громадськості з організації екскурсій вплинула й на чиновницькі кола. Так, в рубриці "Шкільна хроніка" за квітень 1912 року -книга 8 повідомлялося, що інспектори народних шкіл Полтавщини розіслали учителям сільських та міських шкіл програму "Экскурсии учителей по обозрению г. Киева" для з'ясування питань їхньої участі в такій екскурсійній поїздці. Охочим взяти участь в екскурсії передбачалось надати безкоштовне помешкання в одній із київських шкіл [21; 56]. Це значною мірою поліпшувало просвітницьку діяльність освітян за допомогою екскурсій.

Окрім педагогічної періодики інтерес до екскурсійної справи виявив науково-літературний та громадсько-політичний часопис "Украинская жизнь". В публікаціях часопису висвітлювались питання екскурсійної діяльності наукових товариств. Інтерес до екскурсійного методу був продиктований прагненням науковців знайти більш ефективні форми науково-просвітницької діяльності, яку товариства вважали пріоритетною. Вони організовували наукові екскурсії як з метою наукових досліджень, так і з метою популяризації наукових знань, поширення просвітництва серед населення, що сприяло в цілому піднесенню культури в Україні.

Низка публікацій часопису "Украинская жизнь" торкалася діяльності наукового товариства в Катеринославі, зокрема, Комісії з вивчення місцевого краю, яка організовувала екскурсії для дітей у музей ім. О. Поля, на Кайдацькі пороги. Пояснення дітям давали члени міської вченої архівної комісії В. А. Бєднов і А. Ф. Кащенко. Комісія намагалася надати цим екскурсіям систематичного характеру. Екскурсії до музею ім. О. Поля організовувалися й для дітей з навколишніх сіл, яких знайомили не тільки з пам'ятками старовини, а також із чудово підібраними екземплярами місцевого тваринного царства [27; 72]. 8-10 жовтня 1916 р. діти з с. Мануйлівки (70 осіб) відвідали музей ім. О. Поля, керував екскурсією за проханням Комісії В. А. Бєднов [28; 126]. Відомі науковці брали активну участь у поширенні знань серед народу, в тому числі й засобами екскурсій, в яких вбачали один з найбільш ефективних методів просвітництва населення.

У публікаціях часопису "Украинская жизнь" повідомлялося про організацію різноманітних екскурсій Українським клубом, зокрема 27 травня 1912 р. відбулася екскурсія на могилу Т. Г. Шевченка, в якій взяли участь понад 400 осіб [25; 113]. І в подальшому Український клуб, клуб "Родина" влаштовували екскурсії за цим маршрутом [26].

Отже, періодична преса другої половини XIX - початку XX ст. активно реагувала на розвиток екскурсійного процесу. Публікації зазначених часописів висвітлювали різноманітні проблеми екскурсійної справи в імперії, зокрема й в Україні, будили інтерес суспільства до такого нового явища в культурному житті, як екскурсії. Матеріали періодики є важливим джерелом з історії екскурсійної справи. Вони свідчать про те, що екскурсійний рух хоч і не став масовим, але мав уже певні здобутки на початку XX ст. в Україні, поширюючись, насамперед, на шкільну та студентську молодь. Ініціаторами розгортання екскурсійного руху виступали педагогічні та наукові сили країни.

Джерела та література

1. Акинфиев И. Я. Как устраивать экскурсии с учащимися / И. Я. Акинфиев // Изд-во журнала "Школьные экскурсии и школьный музей". – Бендеры: Тип. Гиленко и Натензона, 1914. – С. 22.
2. Аскурит А. Второй съезд русских эсперантистов (корреспонденция из Киева // А. Аскурит // Вокруг света, 1913. № 33. – С. 395.
3. Ильин А. И. Ученические экскурсии и их значение. Очерк значения ученических экскурсий в гигиеническом, общеобразовательном и воспитательном отношениях / А. И. Ильин // Русский турист. – СПб, 1902. № 9-10. – С. 250.
4. Там само. – С. 251.
5. Там само. – С. 251.
6. Русова С. Ф. Шкільні екскурсії та їх значення / С. Ф. Русова // Світло. – К., квітень, 1911. – Кн. 8. – С. 25.
7. Там само. – С. 34.
8. Там само. – С. 27.
9. Там само. – С. 34.
10. Там само. – С. 29.
11. Русова С. Ф. Ідейні підвалини школи / С. Ф. Русова // Світло. – К., квітень, 1913. – Кн. 8. – С. 37.
12. Русова С. Ф. Критика та бібліографія / С. Ф. Русова // Світло. – К., квітень, 1912. – Кн. 6. – С. 67.
13. Русский экскурсант. – Ярославль, 1914. – № 1. – С. 96.
14. Там само. – С. 88.
15. Там само. – 1916. – № 6. – С. 51-52.
16. Там само. – С. 58-59.
17. Там само. – С. 59.
18. Світло. – К., березень, 1911. – Кн. 7. – С. 58.
19. Там само, жовтень, 1911. – Кн. 2. – С. 69.
20. Там само. – С. 75.
21. Там само, квітень, 1912. – Кн. 8. – С. 56.
22. Там само, жовтень, 1913. – Кн. 1. – С. 39.
23. Сичинава В. А. Из истории издания отечественной экскурсионной периодической литературы / В. А. Сичинава // Обзорные научные статьи по туризму. – Сухуми: Алашара, 1975. – С. 58-63.
24. Смирнов Вл. Краткосрочные курсы для ознакомления с местной природой, организованные Крымско-Кавказским горным клубом в г. Одессе с 26 мая по 8 июня 1916 г. / Вл. Смирнов // Школьные экскурсии и школьный музей. – Одесса, 1916. – Кн. 4-5. – С. 41-44.
25. Украинская жизнь. – М., 1912, № 6. – С. 113.
26. Там само. – 1912. - № 10. – С. 94; 1913, № 6. – С. 96.
27. Там само. – 1916. - № 9. – С. 72.
28. Там само. – 1916. - № 10-11. – С. 126.
29. Экскурсионный вестник. – М., 1914. - № 2. – С. 135-136.
30. Там само. – 1914. - № 3. – С. 122.

Светлана Грибанова

Материалы периодических изданий как источник изучения развития экскурсионного дела на Украине во второй половине XIX – в начале XX ст.

Статья посвящена источниковедческому обзору специализированной, педагогической и общественной периодики по вопросам организации экскурсионного дела на Украине во второй половине XIX – в начале XX ст.

Ключевые слова: *периодические издания, экскурсия, экскурсионное дело, ученические экскурсии, экскурсионный метод.*

Svetlana Gribanova

Periodic issue materials as a source of History of Excursion Development in Ukraine in the second half of the XIXth – beginning of the XXth centuries

This article is dedicated to literature review of special, pedagogical and social periodicals in excursionism in Ukraine in the second half of XIX to the early XX centuries.

Key words: *periodic issue, excursion, excursionizm, school excursion, excursionist method.*

УДК : 94(438) "1921/1939" : 379.85

Тетяна Ковальчук (м. Острог)

ТУРИСТИЧНИЙ РУХ НА ВОЛИНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті досліджено зародження та розвиток туристичного руху на Волині у міжвоєнний період, охарактеризовано участь у ньому громадських організацій, проаналізовано державне регулювання даної галузі.

Ключові слова: *туризм, Волинське воєводство, туристичні товариства, путівник.*

Міжвоєнний період в історії розвитку туристичного руху Волині має особливе значення, адже саме тоді розпочалось зародження та становлення туризму як окремої галузі.

За умовами Ризького договору 1921 р. Західна Волинь увійшла до складу Польської республіки, а на її території було утворено нову адміністративно-територіальну одиницю – Волинське воєводство [1], що визначило особливий характер соціально-економічного, суспільно-політичного та культурного життя цих земель упродовж майже двох десятиліть. Державна влада проводила різнобічні заходи для виховання у населення приєднаних територій польського патріотизму, насадження твердження про те, що Західна Україна, у тому числі й Волинь, є одвічною складовою Польщі. Для цього використовувались різноманітні методи. Одним із них був саме туризм. Тому питанню розвитку туристичного руху, особливо на зазначених територіях, керівництво Польської республіки надавало особливої уваги.

Досліджувана тема є недостатньо вивченою в історичній літературі. Науковий доробок сучасних українських дослідників обмежується публікаціями В. Дмитрука [2], О. Завадської [3] та Н. Кінд-Войтюк [4]. Серед польських науковців варто відзначити дослідження Т. Коваліка [5], У. Ковєської [6], М. Кацпрака [7] та ін. Основу джерельної бази даної праці складають матеріали фондів Архіву Нових Актів у Варшаві, державних архівів Волинської та Рівненської областей, а також звіти туристичних товариств та організацій, путівники по містах Волинського воєводства та ін.

Зародження туристичного руху на території Волинського воєводства науковці відносять до початку 20-х рр. ХХ ст., коли при установі «Дирекція публічних робіт» у Луцьку вперше введено посаду референта з питань туризму у 1924 р., а через рік при воєводській управі створено воєводську туристичну комісію [8].

Керівництво польського уряду спільно з існуючими туристсько-краєзнавчими товариствами і організаціями протягом міжвоєнного періоду намагалось популяризувати туристичний рух, використовуючи для цього різні форми та методи пропаганди. Оскільки туризм був одним із основних засобів колонізації, полонізації та інтеграції українських земель до складу Польської республіки, то на цих землях його пропаганда та популяризація велась більш активно, ніж у інших регіонах Польщі.

Державне регулювання туризму на території Волинського воєводства здійснювалась як через загальнодержавні установи Польської республіки, так і воєводські. До перших належали міністерства та їх підрозділи, департаменти, компетенція яких поширювалась на територію всієї держави, до других – воєводські туристичні комісії, місцеві органи адміністрації, які займались питаннями туризму на місцевому рівні.

Справами туризму на території усієї Польщі займався Департамент туризму, який діяв при Міністерстві Публічних Робіт (Referat Turystyky Ministerstwa Robót Publicznych) впродовж 1919 – 1932 рр. [9] Цей підрозділ постійно очолював досвідчений та кваліфікований діяч туристичної сфери М.Орлович. Це була людина, яка розумілась у справах туризму, оскільки він був членом туристичних товариств, автором численних наукових і публіцистичних праць на туристичну тематику. Його посада мала назву «референт з питань туризму» [10]. Окрім нього тут працювало ще троє осіб – С. Ленартович та М. Шахувна [11].

Найбільш плідною була робота Департаменту туризму Міністерства публічних робіт у галузі видавництва літератури туристичного характеру. Зокрема, у 1919 – 1924 рр. було видано 13-томний туристичний путівник по Польщі під загальною редакцією М. Орловича. В одному з томів був розділ, присвячений туристичним об'єктам Волинського воєводства. У 1929 р. М. Орлович спільно із Волинським краєзнавчим товариством і опіки над пам'ятками старовини видали «Ілюстрований путівник по Волині» [12].

Це був перший туристичний путівник по досліджуваному регіону. У ньому містилась інформація про історію, культуру, населення краю, а також детально описувались туристичні маршрути по містах воєводства із зазначенням розкладу руху транспорту, закладів розміщення та харчування тощо.

21 травня 1932 р. Президент Другої Польщі Ігнацій Мосціцький видав наказ про ліквідацію Міністерства публічних робіт. Справи та повноваження ліквідованого міністерства було розподілено між іншими міністерствами республіки – комунікації, транспорту, промисловості та торгівлі та ін. [13] Наказ президента вступив у силу 1 липня 1932 р. [14] Саме тому Департамент туризму, який діяв при зазначеному міністерстві, було ліквідовано, а справи туризму були повністю передані у підпорядкування Міністерства комунікації.

Якщо порівнювати роботу туристичних відділів Міністерства публічних робіт і Міністерства комунікації, слід відзначити, що обидва відділи були не в однакових умовах. Коли перший складався лише із трьох працівників і мав досить обмежений бюджет, то другий у своєму штатному розписі налічував більше двадцяти осіб, а його бюджет був більший у 5-6 разів [15]. Саме тому у 30-ті рр. XX ст. пропаганда та популяризація туризму проводилась масштабніше і мала більш вагомі успіхи.

Найбільшою прогалиною у сфері державного регулювання туристичною галуззю Польської республіки була відсутність належної законодавчої бази. Протягом досліджуваного періоду не було жодного спеціалізованого нормативно-правового документу, який би регулював розвиток туристичної сфери. Проект Закону «Про туризм», який зазнав гострої критики на туристичному з'їзді у Варшаві 1931 р., так і не був прийнятий [16]. Подальші зусилля щодо його схвалення постійно зазнавали невдач. Перший Закон «Про туризм» у Польщі був прийнятий уже після закінчення Другої світової війни.

Проте, незважаючи на відсутність Закону «Про туризм», існували окремі нормативно-правові документи, які певною мірою стосувались туристичної галузі. Це передусім «Закон про курорти» 1922 р. [17], «Закон про охорону пам'яток» 1928 р. [18], «Закон про охорону природи» 1932 р. [19].

Крім загальнодержавних установ, які регулювали туристичну сферу у досліджуваному регіоні, існували місцеві органи управління. До них відносяться установи, які безпосередньо діяли на території Волинського воєводства, і сфера їх впливу обмежувалась лише територією досліджуваного воєводства.

3 березня 1924 р. Міністерство публічних робіт видало розпорядження про утворення департаментів туризму у воєводствах Польської республіки [20]. Дані туристичні відділи планувалось створити за зразком загальнодержавного Департаменту туризму, який очолював М. Орлович, а також безпосередньо підпорядковуватись цій державній установі.

Варто відзначити, що як такого Департаменту туризму при воєводському управлінні у Луцьку, як і у більшості інших воєводствах Польської республіки, не було створено. Лише при Дирекції публічних робіт у Луцьку у вересні 1924 р. була введена посада референта із питань туризму [21]. Саме до цього періоду більшість науковців відносять зародження туристичної справи у досліджуваному регіоні.

Завданнями референта з питань туризму було налагодження контактів та співпраця з туристичними товариствами і організаціями, які діяли на терені воєводства, підтримка їх діяльності, співпраця з галузями промисловості (готельною, харчовою, транспортною та ін.), які тим чи іншим чином причетні до сфери туризму. До функцій референтів туризму також відносились пропаганда туризму, опрацювання та створення туристичних путівників, карт, маршрутів тощо [22].

На посаду референтів пропонувалось призначати осіб, зацікавлених у розвитку туристичної сфери. М. Орлович зазначав, що було б дуже добре, якби особа, яка призначалась на адміністративну посаду референта туризму, паралельно б займалась суспільно-корисною справою – була членом туристсько-краєзнавчих товариств і організацій тощо.

Впродовж усього періоду існування посади референта з питань туризму (1924 – 1932), у Волинському воєводстві її обіймав Ж. Романовський [23].

Після ліквідації Міністерства публічних робіт у 1932 р. посаду референта з питань туризму ліквідували. Замість неї було створено туристичні відділи при окружних Дирекціях державної залізниці, які у свою чергу підпорядковувались Міністерству комунікації.

5 червня 1925 р. Міністерство публічних робіт видало нове розпорядження щодо управління туристичною галуззю на регіональному рівні, тобто у воєводствах. Це було розпорядження про утворення воєводських туристичних комісій. У всіх воєводствах Польської республіки до кінця літа 1925 р. планувалось сформувати туристичні

комісії. Однією із перших була утворена комісія у Катовіцах – у червні 1925 року [24].

Згідно із зазначеним розпорядженням, до складу воєводських туристичних комісій мали входити представники від органів державної влади, товариств, організацій, а також промислово-торгових підприємств. У такий спосіб польське керівництво прагнуло налагодити співпрацю між органами державної влади, суспільно-громадськими товариствами і організаціями із метою покращення розвитку туристичної галузі.

Одразу ж після видання цього розпорядження у Луцьку при воєводській управі створюється Волинська воєводська туристична комісія. У 1925 – 1926 рр. її очолював Ж. Пручнік, згодом цю посаду зайняв Ф. Ксєнжпольський [25].

Проіснувала воєводська туристична комісія на Волині до 1939 року. Комісія зробила досить значний внесок у розвиток туристичної сфери досліджуваного регіону. Спільно з референтом із питань туризму, Волинським краєзнавчим товариством та іншими туристичними товариствами й організаціями вони провели значну роботу щодо популяризації туристичного руху у воєводстві, розробили ряд туристичних маршрутів, здійснювали видавництво туристичних карт, буклетів тощо.

Волинська воєводська туристична комісія співпрацювала із аналогічними установами сусідніх воєводств. Найбільш плідною була співпраця із Новогрудською воєводською туристичною комісією, в результаті якої розроблялись спільні заходи щодо пропаганди туризму, організовувались спільні екскурсії тощо [26].

Вагомий внесок у розвиток туризму на території Польської республіки, у тому числі й Волинського воєводства, зробили різного роду польські туристичні товариства та організації. Слід зазначити, що до початку 20-х рр. ХХ ст. на Волині не існувало жодного туристичного товариства чи організації, усі вони виникли після 1921 р., тобто після входження цього регіону до складу Польської республіки.

Найбільший внесок у розвиток туристичної справи досліджуваної території зробили Волинське краєзнавче товариство і опіки над пам’ятками старовини, Волинське товариство приятелів науки та Товариство розвитку Східних земель.

Волинське краєзнавче товариство і опіки над пам’ятками старовини (Wołyńskie towarzystwo krajoznawcze i opeki nad zabytkami przesłości) діяло протягом 1927 – 1939 рр. Ідея щодо його створення була висунута ще у 1921 р. членом Польського краєзнавчого товариства З. Морвіцом, який активно закликав створити подібну організацію під назвою «Товариство охорони над пам’ятками старовини» [27]. Однак створене воно було лише у 1927 році [28].

До 1934 р. товариство очолював державний службовець – референт з питань туризму Волинського воєводства Ф. Ксєнжпольський. Протягом 1934 – 1939 рр. керівником був В. Горзялковський [29].

Товариство активно займалось розробкою та організацією різноманітних туристичних маршрутів, внутрішньорегіональних та міждержавних поїздок, а також було організатором курсів у сфері туризму, проводило з’їзди, конференції, на яких розглядались питання розвитку та пропаганди туризму у досліджуваному регіоні. Варто відзначити, що під час екскурсій, які організовувало товариство, було зроблено багато фотознімків із краєвидами Волині. Протягом 1927 – 1930 рр. члени товариства передали Головній раді Польського краєзнавчого товариства копії усіх фотографій, що знаходились у бібліотеці товариств. Згодом, з метою популяризації краю, усі вони були представлені на туристичних виставках та ярмарках [30].

Упродовж 1937 – 1938 рр. Волинське краєзнавче товариство і опіки над пам’ятками старовини низку зібраних фотографій із краєвидами та пейзажами краю передало для осередку, що займався розвитком туристичного руху при Ягеллонському університеті [31]. Так, у 1937 р. було передано 57 фотографій, у 1938 р. – 55 [32].

Представники Волинського товариства краєзнавчого і опіки над пам’ятками старовини також брали участь у конференції з питань навчання платних екскурсоводів, яка відбулась 13 грудня 1931 р. у Варшаві [33].

Починаючи із 1935 р., члени товариства уже самі організовували такі курси у Луцьку. Перше навчання відбулось протягом 6 – 11 травня зазначеного року.

Однією із форм популяризації туристичного руху було проведення виставок. Згадане товариство зробило вагомий внесок у їх організацію.

Волинське краєзнавче товариство і опіки над пам’ятками старовини займалось також видавництвом туристичних путівників, буклетів, інформаторів, листівок, туристичних карт тощо. Зокрема, у 1929 р. його представники взяли участь у виданні праці «Ілюстрованого путівника по Волині».

У 1934 р. тиражем 10 тис. примірників, цим же товариством було видано пізнавальну брошуру про Волинь, написану тодішнім директором Волинського музею у Луцьку Ю. Дуткевичем. У ній музейний діяч описав природні та історико-культурні туристичні ресурси Волинського воєводства [34].

У 1937 р. зусиллями Волинського краєзнавчого товариства і опіки над пам'ятками старовини було видано 20 різновидів листівок, загальною кількістю кілька тисяч екземплярів. Зазначене товариство також розробляло та видавало туристичні карти залізничними станціями досліджуваного воєводства .

Ще одним товариством, яке зробило досить вагомий внесок у розвиток та популяризацію туризму на території Волинського воєводства у міжвоєнний період, було Волинське товариство приятелів науки. Виникло воно 1935 р., а його засновниками були відомий польський історик, редактор краєзнавчого часопису «Волинський щорічник» («Rocznik Wołyński»), президент Союзу вчителів Польщі в Рівному Я. Гоффман і віцевоєвода Ю. Слєшинський [35].

Характеризуючи загальнодержавні товариства Польської республіки міжвоєнного періоду, слід зазначити, що їх діяльність в основному була спрямована на розвиток туристичної справи у Польській державі в цілому.

Найбільший внесок у розвиток туристичної справи на території Волинського воєводства серед загальнодержавних організацій і товариств Польщі зробило Товариство розвитку Східних земель (Towarzystwo Rozwoju Ziem Wschodnich), яке було створене 11 листопада 1933 р. під головуванням маршалка сенату О. Пристора [36]. За структурою це товариство ділилось на округи, останні в свою чергу мали свої відділення. На території Волинського воєводства рішенням від 15 березня 1934 р. було створено Волинський округ товариства із центром у Рівному, який мав відділення у Луцьку, Острозі, Здолбунові, Дубно, Костополі, Яновій Долині, Горохові, Любомлі, Ковелі, Сарнах, Володимирі та ін. Очолювали його спочатку І. Пулавський, згодом Т. Дембінський. У 1934 р. Волинський округ налічував 189 членів [37].

Із кожним роком Товариство розвитку Східних земель розширювало сферу свого впливу, збільшувалась кількість округів та членів самого товариства. Так, у 1936 р. Волинський округ даного товариства був найбільшим у Польській республіці. Зокрема, у цьому році було зафіксовано 1486 членів у 33 округах Волинського воєводства [38].

14 травня 1936 р. у складі Товариства розвитку Східних земель було утворено Спілку любителів Волині, яку очолив Д. Шаринський [39]. Дана спілка організовувала та приймала екскурсії як усередині воєводства так і за його межами. У 1938 р. керівник спілки написав відкритий лист до Ліги підтримки туризму із заявою про створення Волинського туристичного дому, який би займався координацією екскурсійної діяльності у досліджуваному регіоні. Однак через початок війни він так і не був створений.

Починаючи із 1934 р. це товариство з метою збільшення кількості туристів, що відвідували східні регіони Польської республіки, щорічно проводило акцію «Літо на Східних землях». У рамках цієї акції за співпраці із Міністерством комунікації Товариство розвитку Східних земель надавали туристам, що відвідували даний регіон знижки до 75 % на проїзд залізничним транспортом по території Волині [40].

Окрім вищезазначеної акції, товариство виступало ініціатором та організатором проведення інших акцій, виставок, ярмарків, які проводились із метою залучення туристів на східні регіони Польщі.

Основними ж формами та методами пропаганди туризму у Волинському воєводстві були: видавництво літератури туристичного характеру (путівників, брошур, буклетів, статей та заміток, альбомів фотографій і т.д.), проведення туристичних виставок та ярмарків, на яких була представлена інформація про Волинь як туристичний регіон, організація різноманітних туристичних акцій із метою збільшення кількості туристів у регіоні («Літо на східних землях», «Дні Полісся», «Свято виноградарства» та ін.), проведення дискусійних клубів, вечорів на туристичну тематику тощо.

На території Волинського воєводства у 20 – 30-х роках XX ст. існувало чимало різноманітних туристичних маршрутів. Участь у їх розробці брали уже згадувані Волинське краєзнавче товариство і опіки над пам'ятками старовини, Волинське товариство приятелів наук, Товариство розвитку Східних земель, воєводська туристична комісія, воєводські референти з питань туризму, туристичні та екскурсійні бюро, місцеві туристичні будинки тощо. Деякі з цих маршрутів були затверджені на загальнодержавному рівні.

По Волинському воєводству наприкінці 1920-х років спільними зусиллями усіх перелічених установ визначено три найбільш популярні напрямки туристичних маршрутів, що перетинали усю досліджувану територію, а також розроблено

значну кількість екскурсій згідно них. Такими напрямками були:

1) Луцьк – Дубно – Кременець – Почаїв – Вишнівець;

2) Рівне – Клевань – Острог;

3) Рівне – Костопіль – Сарни – Клесів – Манівці [41].

Туристичні поїздки за цими маршрутами були розраховані на термін від 5 до 14 днів [138, 146]. У залежності від мети подорожі складався план екскурсії. Наприклад, якщо це була поїздка з релігійною метою, то головний акцент робився на сакральних спорудах; культурною – на замково-фортифікаційних комплексах та палацово-парковій архітектурі тощо. Враховувались також віковий та національний склад населення.

Найбільшу кількість туристичних маршрутів східними воєводствами Польської республіки розробили у рамках туристичної акції «Літо на Східних землях». Частина із них проходила по території Волині. Це – «Шляхами польських легіонів Волині» та «Кременець та його околиці».

Реалізацію забезпечувало бюро подорожей «Орбіс», центральним відділенням у Варшаві керував М. Венгрецький, філію у Луцьку очолював Б. Морлендер [42].

Найбільшого зацікавлення викликає туристичний маршрут «Шляхами польських легіонів Волині». У його рамках передбачались відвідини місць битв польських легіонів у часи Першої світової війни. Шлях проходив за маршрутом Чарторийськ – Костюхнівка – Янова Долина – Польська Гора. Цей маршрут було затверджено на державному рівні. Фінансування екскурсій за ним здійснювалось із бюджету Польської республіки. У 1938 р. створено путівник за даними маршрутами, однак його так і не видали [43]. Окрім цього для популяризації туристичного маршруту було створено Комітет опіки над місцями битв польських легіонів під керівництвом Ф. Зарицького [44].

3 – 5 липня 1936 р. польська влада до 20-ти річчя Костюхнівської битви[45]* організувала та провела фестиваль. Протягом цього часу сюди організовувались безкоштовні екскурсії для польського населення.

Одним із найбільш популярних серед туристів міст Волинського воєводства був Кременець та його околиці. Окрім туристичних об'єктів, що знаходились у самому місті, особливу увагу туристів привертала Соколина гора, розташована за 9 км від нього. Там знаходилась відома на всю Польщу школа планеристів та, як уже зазначалось, найкращий у Волинському воєводстві осередок лижного спорту. Саме ця територія була основою туристичного маршруту «Кременець та його околиці».

Окрім цього в рамках маршруту передбачались факультативні екскурсії до Почаївської Лаври та Вишнівця.

Крім вище названих, територією Волині було розроблено кілька туристичних маршрутів водними артеріями досліджуваного краю. Найбільш популярними були наступні: Кременець – Березце – Торговиця по р. Іква, Острог – Деражне – ст. Горинь по р. Горинь, Янівка – ст. Майдан по р. Стоход [46].

Протягом 30-х рр. ХХ ст. постійними були екскурсії за маршрутами Луцьк – Дубно – Радивилів – Броди – Підкамінь – Почаїв – Кременець – Дубно – Луцьк. Вартість такої поїздки становила 30 злотих. Другий маршрут проходив з Луцька через Рівне до Янової Долини. Вартість – 10 злотих.

Одним із найцікавіших туристичних маршрутів були поїздки на поле, неподалік Губкова, де наприкінці травня – початку червня цвіла азалія. Це природне явище приваблювало із кожним роком все більше туристів. Із Луцька такі поїздки організовували члени Волинського краєзнавчого товариства і опіки над пам'ятками старовини. Зокрема, такі екскурсійні тури відбулися 29 травня 1938 р. У цей день до поля, де квітла азалія, було відправлено дві групи туристів за двома маршрутами. Обидва брали початок із Луцька. Перший пролягав через Рівне – Межиричі Корецькі – Людвиполь – Губків. У ньому взяло участь 26 осіб. Друга група у кількості 120 осіб прямувала лише до Губкова без зупинок. 12 травня товариство організувало поїздки для 107 чоловік до Жидичина та Кульчина [47].

Джерела та література

1. Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą podpisany w Rydze dnia 18 marca 1921 roku. // Dziennik Ustaw. – 1921. – Nr. 49.– Poz. 300. – 108 s.

2. Дмитрук В. Зародження туристичного руху на Волині [Текст] / В. Дмитрук. // Минуле та сучасне Волині та Полісся: Ковель та ковель-

* 4 – 6 липня 1916 р. біля населеного пункту Костюхнівка (сьогодні це село Маневицького р-ну Волинської обл.) відбулася битва між військами Австро-Угорської та Російської імперій, під час якої заинуло 2 тис. поляків

чани в історії України та Волині. Матеріали XII Всеукраїнської науково-історичної конференції, присвяченої 12-й річниці Незалежності України та 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права. – Луцьк: [б.н.в.], 2003. – С.24–25.

3. Завадська О. Туризм як один із напрямків діяльності краєзнавчих товариств у 1921–1939 рр. на території Волинського воєводства [Текст] / О. Завадська. // Волинь: Історія і сучасність. Жидичин крізь віки. Матеріали IV науково-практичної, історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 780-ти річчю села Жидичина Ківерцівського району. – Луцьк: [б.н.в.], 2007. – С.82–89.

4. Кінд-Войтюк, Н. Наукові товариства Другої Речі Посполитої у дослідженні історії та пам'яток Волинського воєводства (1921–1939 рр.) [Текст] / Н. Кінд-Войтюк. // Краєзнавство. – К.: Телесик, 2008. – Вип.1-4. – С.22–27.

5. Kowalik, T. Życie dla turystyki, krajoznawstwa i sportu : Mieczysław Orłowicz 1881 – 1959 [Текст] / T. Kowalik. – Warszawa: PTTK «Kraj», 2009. – 498 s.

6. Kowieska, U. Miejsce i rola związków zawodowych w realizacji polityki państwa w zakresie kultury fizycznej w II Rzeczypospolitej [Текст] / U. Kowieska. // Perełomy w historji. Pamiętnik. – T. 3. – S. 447–452.

7. Kacprzak, M. Towarzystwo Rozwoju Ziem Wschodnich, 1933 – 1939 [Текст] / M. Kacprzak. – Lodz: Wydawnictwo Naukowe «Ibidem», 2005. – 158 s.

8. Дмитрук В. Вказана праця. – С.24.

9. Gryszel, P. Zarys historii turystyki w Polsce / P. Gryszel. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www. lotur.eu/UploadFiles/524/178/1265187566-Historia_turystyki_w_Polsce_DOT_ IT.pdf.

10. Kowalik T. Вказана праця. – S. 89–90.

11. Informator turystyczny. – Warszawa: Nakładem Związku Polshkih Towarzystw Turystycznyh w Polsce, 1932. – S. 70.

12. Orłowicz, M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu [Текст] / M. Orłowicz. – Luck: Nakl. Wołyńskiego towarzystwa krajoznawczego i Opieki nad zabytkami przeszłości, 1929. – 380 s.

13. Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), Zespoł 8 Prezydium Rady Ministrów w Warszawie, Cz. VI, Sygn. 56/9. Znicsienie Ministerstwa Robót Publicznych i rozopiał jego agend, S. 21.

14. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 21 maja 1932 r. w sprawie zniesienia urzędu Ministra Robót Publicznych. // Dziennik Ustaw. – 1932. – Nr. 51.– Poz. 479. – 2 s.

15. Kowieska U. Вказана праця. – S. 450.

16. Goetel, W. Turystyka w Polsce jako czynnik poprawz sytuacji gospodarczej [Текст] / W. Goetel. – Kraków: Nakładem Wyższego Studjum Handlowego w Krakowie, 1931. – S. 23.

17. Ustawa z dnia 23 marca 1922 r. o uzdrowiskach. // Dziennik Ustaw. – 1922. – Nr. 31.– Poz. 254. – 10 s.

18. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami. // Dziennik Ustaw. – 1928. – Nr. 29.– Poz. 265. – 6 s.

19. Ustawa z dnia 10 marca 1934 r. o ochronie przyrody. // Dziennik Ustaw. – 1934. – Nr. 31.– Poz. 274. – 6 s.

20. Archiwum Państwowe w Bydgoszczy (APB), Zespoł Urząd Wojewódzki Pomorski w Toruniu 1920 – 1939, Sygn. 24435. Pismo Wydziału Turystyki Ministerstwa Komunikacji z dnia 10.09.1935 r., S 2.

21. Dyrekcja Robót Publicznych. // Przegląd Wołyński. – 1929. – № 25. – S.26.

22. AAN, Zespoł 8, Cz. VI, Sygn. 107. Turystyka – administracja, s. 288–289.

23. Державний архів Волинської області (ДАВО), ф. 46 Волинське воєводське управління, м. Луцьк, оп. 1, спр. 2405. Протоколи засідання туристичної комісії та переписка з повітовими відділами і іншими установами по обліку місцевосці, пригодної для туристів, арк. 1.

24. Umiński, J. Polski Touring Klub a Polskie Towarzystwo Krajoznawcze / J. Umiński. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://khit.pttk.pl/index.php?co=tx_touring.

25. ДАВО, ф. 46, оп. 1, спр. 2405, арк. 23.

26. Там само, арк. 26.

27. Morwic Z. Towarzystwo Opieki nad zabytkami przeszłości Wołynia [Текст] / Z. Morwic. // Głos Wołyński. – 1921. – № 9. – S. 10.

28. Кінд-Войтюк Н. Вказана праця. – С.22.

29. Gumiński T. Dziesięciolecie ruchu krajoznawczo-turystycznego na Wołyniu / T. Gumiński. // Ziemia Wołyńska. – 1938. – № 1. – S.1–2.

30. Завадська О. Вказана праця. – С.85.

31. Studjum turyzmu U. J. // Wierchy. Rocznik poświęcony górom i góralszczyźnie. – Kraków: Nakładem Polskiego Tow. Tatrzańskiego, 1936. – S.210.

32. Sprawozdanie z działalności Studium Turyzmu Uniwersytetu Jagiellońskiego za okres 1. V. 1936 – 30. IX. 1937. – Kraków: [b.n.w.], 1937. – S. 18.

33. ДАВО, ф. 46, оп. 8, спр. 707. Sprawozdanie Zarządu Wołyńskiego Towarzystwa krajoznawczego i opeki nad zabytkami Przesłości z działności za rok 1931 (12.04.1932), арк. 21.

34. Там само, оп. 6, спр. 2405. Протоколи засідання туристичної комісії та переписка з повітовими відділами і іншими установами по обліку місцевосці, пригодної для туристів, арк. 41.

35. Кінд-Войтюк Н. Вказана праця. – С.23–24.
36. Statut Towarzystwa Rozwoju Ziem Wschodnich. – Warszawa: Nakładem Towarzystwa Rozwoju Ziem Wschodnich, 1938. – S. 2.
37. Там само, с. 14.
38. Kacprzak. Вказана праця. – S. 110.
39. Там само. – С.63.
40. Rocznik Ziem Wschodnich. / pod. red. E. Ruhlego. – Warzawa: Wydawniactwo zarządu głównego Towarzystwa Rozwoju Ziem Wschodnich, 1938. – S. 223.
41. Kalendarz Ziem Wschodnich na rok 1935 / W.Wasunga. – Warzawa: Wydawniactwo zarządu głównego T. R. Ziem W., 1934. – S. 284.
42. ДАВО, ф. 46, оп. 1, спр. 2405, арк. 3.
43. Tetniska Ziem Wschodnich propagandowy Tydzień Towarzystwa Rozwoju Ziem Wschodnich // Jedziemy. – 1939. – № 20. – S.3.
44. Kacprzak. Вказана праця. – S. 72.
45. 4 – 6 липня 1916 р. біля населеного пункту Костюхнівка (сьогодні це село Маневицього р-ну Волинської обл.) відбулася битва між військами Австро-Угорської та Російської імперій, під час якої заинуло 2 тис. поляків.
46. ДАВО, ф. 158 Луцький магістрат Волинського воєводства, оп. 1, спр. 705. Інформаційний бюдетень та переписка з Волинським воєводським управлінням про організацію туристичної роботи, арк. 30.
47. Ruch turystyczno-krajoznawczy // Ziemia Wołyńska. – 1938. – № 8–9. – S.123–124.

Татьяна Ковальчук

Туристическое движение на Волыни в междувоенный период

В статье исследовано возникновение и развитие туристического движения на Волыни в междувоенный период, охарактеризовано участие в нем общественных организаций, проанализировано государственное регулирование данной отрасли.

Ключевые слова: *туризм, Волынское воеводство, туристические общества, путеводитель.*

Tetiana Kovalchuk

The tourism movement in Volyn region in the Interbellum

This article explores the origin and development of tourism movement in Volyn region in the interbellum. Special attention was given to the role of public associations and organizations; and to the issue of the state’s regulation of the industry.

Key words: *tourism, Wołyń Voivodeship, tourist organizations, travel guide.*

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ У СВІТЛІ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

ISSN 2222-5250

УДК 94(477) «19/20»

Людмила Вовчук (м. Миколаїв)

КОНСУЛИ ОДЕСИ В ЕКОНОМІЧНОМУ ЖИТТІ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ (XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

У статті автор розглядає діяльність консулів Одеси, які сприяли економічному розвитку міста та Південної України протягом XIX – початку XX ст.

Ключові слова: *консул, генеральний консул, віце-консул, економічний розвиток, Одеса, Південь України, Російська імперія.*

Перші консульські установи в Одесі з'явилися наприкінці XVIII – на початку XIX ст., разом з початком діяльності торгового порту. Про це свідчить указ Павла I (жовтень 1800 р.) про призначення в Одесі віце-консулом Неаполітанського двору Гульєльмучі [1].

Протягом XIX ст. в Одесі було відкрито представництва таких іноземних країн: Італії, Туреччини, Великобританії, Румунії, Німеччини, Австро-Угорщини, Персії, Сербії, Аргентини, Франції, Іспанії, Португалії, Нідерландів, Данії, Бельгії, Норвегії, Шведського королівства, США, Панами, Монако, Бразилії, Болгарського царства та Швейцарії [2]. Дипломатичні представники країн, окрім своїх основних функцій та повноважень, сприяли розвитку економічної сфери міста та Південної України в цілому.

До найбільш відомих та впливових особистостей можна віднести тосканського генерального консула, господаря торгового дому «Родоканакі» Федора Павловича Родоканакі, який, прибувши у 1819 році до Одеси та ставши підданим Російської імперії, став керівником Одеської філії з експорту зерна.

У 1834 р. грецьким урядом, який знаходився в Навпліоне, Федору Родоканакі було надано велику честь: він був призначений грецьким послом в Одесі. Нова посада зміцнила суспільне становище грецького консула і дала можливість одержувати докладну інформацію про стан справ у Південній Росії, врожаях і цінах на зерно, можливості фрахту суден і коригування розкладу торговельних рейсів. Зарекомендувавши себе професійним дипломатичним представником, у 1839 він був призначений на посаду тосканського генерального консула в Одесі, на якій йому судилося пробути 27 років [3].

У 1836 році він посідає четверте місце з обороту експорту зерна (3 млн. 120 тис. руб.) – після Штигліца, Раллі та Кортацці. У 1841 році він має значний оборот з імпорту, а з 1845 року Родоканакі стає єдиним одеським лідером з торгового обороту, стабільно балансуючи на позначці 4-5 млн. рублів [4].

Із середини XIX ст. Федір Родоканакі стає судновласником. У 1844 р. він згадується у міських звітах про комерційну діяльність купців як власник двох суден, зареєстрованих в Одесі, а у 1859 р. – як власник парової баржі. Через деякий час він володіє чималою кількістю торговельних суден, на початку вітрильних, а згодом пароплавів: «Брати Родоканакі», «Федір Родоканакі», «Пелопоннес», «Євгенія К», «Віра», «Святий Микола», «Святий Антоній», «Михайло», «Святий Іоанн». А на початку 80-х років XIX ст. Ф. Родоканакі поставив на лінію морського сполучення Одеса – Крим – Кавказ три пасажирських пароплави.

Враховуючи тогочасне плавання у Чорному і Середземному морях, яке було пов'язано з певною небезпекою (пірати, воєнні дії), Ф. Родоканакі створює морську страхову компанію «Чорне море», яка активно діяла протягом багатьох років. У 1843 р. Федір Родоканакі був обраний членом Експедиції пароплавного сполучення Одеса – Константинополь, де неодноразово надавав свої пропозиції із вдосконалення структури і підвищення ефективності перевезень.

Торговельна і підприємницька діяльність Федора Родоканакі, а також його внесок у розвиток виробничих сил та економіки Півдня Росії швидко привели його до одержання низки високих державних і громадських посад, що свідчило про широту його економічного і соціального впливу. У грудні 1822 р. він обирається Народним радником міста Одеси, у 1831 р. – членом комерційного міського суду, а в 1837 р. – членом філії Одеської комерційної ради. Він також обіймав

посаду директора морської страхової компанії «Неофілемборікі». У 1843 р., як представник одеських купців, він обирається членом Комісії пароплавного сполучення Одеса – Константинополь. У січні 1848 р. російський Сенат надає йому звання Комерційного радника [5], у 1880 р. – призначають керівником виробничого відділу заводів та інших великих промислових комплексів, 1871 р. – обраний головою Грецького благодійного товариства міста Одеси, обов'язки якого виконував протягом двадцяти одного року [6].

Необхідно відзначити, що Ф. Родоканакі користувався довірою царського уряду. У листопаді 1866 р. посланник Російської імперії в Константинополі генерал Ігнатьєв звернувся до Азовського департаменту Міністерства закордонних справ Росії з проханням про надання матеріальної допомоги для голодуючих греків, зокрема жителів о. Крит. З боку Росії було прийнято рішення про виділення 50 тис. руб. для закупівлі і доставки хліба. Однак Петербург намагався не демонструвати свою участь у цій акції, і російські власті запропонували здійснити такі закупівлі під виглядом приватної ініціативи. 7 грудня 1866 р. у Державному банку Одеси було відкрито спеціальний рахунок на ім'я Доброчесного Критського комітету, який, у свою чергу, доручив Ф. Родоканакі прийом і відправку хліба в Сирові. Консул закупив хліб і доставив його голодуючим грекам.

У результаті у 1868 р. Ф. Родоканакі був нагороджений «королем еллінів» Георгом І Командорським хрестом королівського ордену Спасителя. Грецький купець звернувся з проханням до російської влади про дозвіл йому носити цей орден, і 23 березня того ж року отримав такий дозвіл [7]. Також Ф. Родоканакі посприяв відкриттю Грецького дівочого училища в Одесі.

Трохи пізніше він відкриває банківський дім в Одесі. Санкт-Петербурзьке банківське підприємство «Родоканакі і К°» було членом Міжнародного Комерційного банку з центром у Санкт-Петербурзі. У 1844 р. ім'я Ф. Родоканакі згадується серед засновників Комерційного банку «Азов-Дон», а в 1873 р. він є одним із засновників Центрального Російського земельного кредитного банку.

Ф. Родоканакі був також одним з основних діячів у розвитку промисловості країни. Він викупив і поставив на виробництво Одеську фабрику з обробки й упакування сільськогосподарської продукції, був власником 111 акцій одного з найбільших заводів того часу – Брянського рейкопрокатного і металевого заводу. У сталеливарний і механічний завод «Сормово» він вклав 34 тис. руб. Торговий дім «Ф. Родоканакі» був власником акцій низки вино-горілчаних підприємств. Найбільший в Одесі вино-горілчаний завод, продуктивна потужність якого становила близько 1% від загального всеросійського спиртового виробництва, належав також Ф. Родоканакі. Підприємницька діяльність банку «Ф. Родоканакі» поширювалася навіть на територію Сибіру. Його банківський будинок брав участь у спільному підприємстві з видобутку золота на річці Лена.

Ф. Родоканакі заснував в Одесі найбільшу у Росії паперово-джгутову фабрику, де працювало 700 чоловік, і в яку було вкладено капітал на суму 122 008 руб. Торговельний і банківський будинок «Ф. Родоканакі» володів й іншими підприємствами у Севастополі, Новоросійську, Акермані, Ростові-на-Дону, Маріуполі та в інших містах [8].

У 1861 році за тридцятилітню підприємницьку діяльність Ф. Родоканакі був представлений до ордена Св. Ста-ніслава 3-ї ступеню, також він був нагороджений двома золотими медалями та бронзовою медаллю в пам'ять війни 1853-1856 рр. [9].

За значний внесок у розвиток міста Федір Родоканакі був обраний почесним громадянином Одеси. Одним із прикладів комерційної діяльності консула з благоустрою міста є будівництво складів у порту. У 1881 р. йому була відведена ділянка землі розміром близько 30 погонних сажнів у кінці Потапівського молу, гавані для причалювання суден в Одесі. Тут Родоканакі дозволили розмістити залізний пакгауз (склад). Виділяючи ділянку землі, одеська адміністрація в особі головного інженера комерційних портів Новоросійська зобов'язала Родоканакі, «щоб він у справному стані мостив бруківку і набережну біля неї». Грецький купець не шкодував коштів для благоустрою території, на якій був розташований його склад товарів.

Торговий дім Родоканакі включав у свою діяльність не тільки виробництво товарів і їх продаж, а й надання транспортних послуг на суднах, що належали грецькій родині. У 1883 р. було засновано велике пароплавство «Брати Родоканакі». Такі пароплави, як «Теодор Р.», «Євгенія К» були зареєстровані в Одесі і ходили під російським прапором.

З метою розширення і поглиблення підприємницької діяльності торговий дім «Ф.П. Родоканакі» створив торговельну мережу, що зв'язувала різні райони Південної Росії із закордоном. Крім того, Ф. Родоканакі разом із свої-

ми братами і трьома зятями, які також займалися торгівлею, розгорнув широку торговельну мережу, що охоплювала Ліворно, Марсель, Париж, острови Сірос та Хіос, Ростов та інші міста [10].

У 1882 році Федір Павлович Родоканакі помер, залишивши статок близько 4 млн. рублів, з урахуванням вартості акцій заводів та сільськогосподарських маєтків, своєму сину Периклу Федоровичу, який добре знав виробництво і можливості розширення ринків збуту для своїх товарів. Він неодноразово подавав у державні структури пропозиції на підтримку вітчизняного виробника. Зокрема, 31 жовтня 1889 р. він направив у Міністерство фінансів (департамент торгівлі і мануфактури) лист, де пропонував проект статуту «Товариства виноробства». Основною метою створення такого товариства були розвиток виноробства на півдні Росії і поширення російських виноградних вин, у тому числі виробництво коньяку і шампанських вин за французьким рецептом. Розглянувши цю пропозицію, міська влада схвалила статут товариства, оскільки його діяльність «може бути досить корисною для всього краю».

Перикл був великим землевласником. Тільки в Бессарабії він володів 41 тис. га землі. Справи йшли настільки успішно, що Одеська філія торгового дому родини Родоканакі відкрила свої представництва у Севастополі та Ростові. Слід зазначити, що комерційні прибутки Родоканакі збільшувалися також за рахунок промислових інвестицій.

За заслуги батька і його власні Перикл Родоканакі був зведений у спадкоємне дворянство Російської імперії. Він надавав великої уваги розвиткові промисловості та фінансував поширення технічних знань і введення технічних нововведень. У 1899 р. Перикл помер у Парижі. З його смертю перестала існувати одеська гілка роду Родоканакі. Величезне багатство Перикла Родоканакі було розпродане, а власником торгового дому став його зять Н. Маврокордато [11].

Проте існує й інша думка щодо подальшої долі спадку, залишеного після смерті Федора Родоканакі. У праці російського дослідника Б.В. Ананьїча знаходимо, що після смерті Ф. Родоканакі все його майно, як уже зазначалося, відійшло його синові Периклу Родоканакі, який на той час вже був у досить зрілому віці. Зважаючи на неусвідомленість ним тонкощів керування бізнесом та розгульний спосіб життя, до 1899 року торговий дім «Ф.П. Родоканакі» перебував у стані занепаду. У цьому ж році у віці 59 років Перикл Федорович помер, заливши сімейний бізнес на усиновленого сина дружини від першого шлюбу Павла Юрійовича. Враховуючи складну ситуацію із заборгованостями, у 1901 році він вирішив ліквідувати торговий дім з метою збереження залишених коштів, що привело до зникнення одного з найбільших торгових домів Російської імперії, який пройшов через всі бурі та випробування XIX ст. [12].

Іншим яскравим дипломатом, який відігрaв важливу роль в економічному житті Одеси, був Іван (Джон) Раллі, якого у 1832 році, за рекомендацією американського дипломата Чарльза Райнда, було призначено на посаду американського консула в Одесі та на якій він перебував до своєї смерті у 1859 році [13].

Джон Раллі народився на острові Хіос 3 листопада 1785 року і за походженням був греком. Залишивши у 1827 році Лондон, Джон (з грецької Занніс) переїздить до Одеси та засновує там одеську торгівельну компанію Раллі (яка переважно займалася зерном). У 1846 році торговий оборот компанії перевищив півтора мільйони рублів, що свідчить про значний статус цієї компанії в регіоні та за кордоном. Раллі був віце-президентом комерційної ради. Він мав торгові компанії не лише в Одесі, а також в Англії, Франції, Туреччині, Персії та Іст-Індії.

Правонаступником комерційної діяльності Джона Раллі став його єдиний син Стефан, який у 1854 р. був призначений американським віце-консулом в Одесі. Після смерті батька до 1864 р. виконував обов’язки консула до приїзду із Вермонта нового консула США Тімоті Сміта, першого американця, який зайняв дану посаду в Одесі. Продовживши справу батька, Стефанос трохи змінив напрям комерційної діяльності торгового дому – від торгівлі зерном і промисловими виробами до торгівлі металевими виробами. Як і його батько, він користувався повагою серед жителів міста, був обраний почесним громадянином Одеси, перебував членом Комісії з уведення нового міського Статуту, обраний громадським радником, головою впливової фракції Думи, почесним мировим суддею, мав інші почесні посади в державних органах управління міста Одеси. Яскрава сторінка соціальної біографії Стефаноса Раллі – його участь в організації і розвитку Одеського товариства охорони тварин, головою якого він був протягом багатьох років.

За часів існування одеської філії Джон, а потім і Стефанос дотримувалися принципів, характерних для діяльності торгового дому братів Раллі в цілому,

що стало результатом довготривалого періоду існування одного з найбагатших торгових домів на Півдні України та Європи. Торговий дім «Брати Раллі» проіснував на теренах Європи до 1961 року [14].

Яскравими постатями XIX – початку XX ст., які зробили значний внесок у розвиток економічної, політичної та культурних сфер Одеси та Південної України стала родина Рафаловичів, багато представників якої перебували на дипломатичних посадах.

З іменем бразильського віце-консула, банкіра та почесного громадянина Германа Абрамовича Рафаловича пов'язана яскрава сторінка історії Одеси. Ставши правонаступником банкірського дому «Рафалович і Ко», який був відкритий в Одесі в 1833 році, Герман (у 1882-1887 рр. перебував бразильським віце-консулом [15], у той час коли генеральним консулом був також представник родини – Артур Федорович Рафалович) разом із своїм братом Анісімом Абрамовичем, який у 1882 році був призначений на посаду бельгійського консула в Одесі [16], сприяли розвитку промисловості та торгівлі Новоросійського краю. Завдяки всеохоплюючим відносинам з Лондоном, Парижем та Петербургом дім підтримував своїм кредитом значну кількість фірм краю та брав участь у реалізації майже всіх російських та іноземних позичок.

У 1860-х рр. Герман та Анісім Рафаловичі належали до числа найбільш відомих банкірів міста Одеси. Протягом довгого часу вони сприяли фінансуванню промисловців і землевласників, а також – заснуванню Одеського, Київського та Російського Комерційних для зовнішньої торгівлі банків.

За незрозумілих обставин наприкінці 1882 року Анісім Рафалович помирає і право на володіння його часткою переходить до його сина, почесного громадянина та перського консула в Одесі (1882-87 рр.) Лева Анісимовича [17]. Будучи власником трьох маєтків в Сороківському повіті Бессарабської губернії, Лев сприяв економічному та культурному розвитку даної території.

Не менш важливу роль відіграв і Георгій Федорович Рафалович, син Федора Олександровича та племінник Германа та Анісіма Рафаловичів. Після смерті батька разом із своїм братом Олександром (у 1880-90-х роках консул Бразилії) став учасником Торгового дому. Протягом багатьох років представляв інтереси Бразилії, Перу та Данії в Одесі: в 1890-1900-х рр. – бразильський консул та датський консул [18].

В 1889-92 рр. Георгій Федорович був обраний членом уряду та директором Одеського Торговопромислового комерційного банку, головою Одеської міської думи, кандидатом у члени Одеської міської з воїнських справ присутності, почесним попечителем 3-ї Одеської чоловічої гімназії.

У зв'язку з 50-тилітньою річницею торгового дому «Федір Рафалович і Ко», торговий оборот якого на той час становив декілька мільйонів рублів та банківський оборот – в декілька десятків мільйонів, за поданням Департаменту торгівлі та мануфактур 13 січня 1888 року Георгій Федорович був нагороджений орденом Св. Станіслава 3-го ступеню.

Потрібно відзначити, що Георгій Рафалович, як один із представників тогочасного суспільства, брав активну участь у громадсько-суспільному житті Одеси. Так, у 1890-х рр. був обраний членом оціночної комісії, головним агентом Страхової організації «Росія» в Одесі, з 1905 року – член правління Бессарабсько-Таврійського земельного банку.

Разом із своїми 6-ма братами у 1890 році Рафалович став засновником Зарожанської промислової організації, в основу якої входило сприяти розвитку сільського промислового господарства у 10-ти маєтках Хотинського повіту Бессарабської губернії: Зарожани (з буряково-цукровим заводом), Ставчани (з винокурним заводом), Должок, Керстенці, Долиняни, Рукшин, Шиловці, Широуци, Синжер та Левинці із загальною кількістю земель приблизно 7400 десятин.

Потрібно зазначити, що складна ситуація у відносинах між банківськими домами з Державним банком та Міністерством фінансів певною мірою вплинула на занепад банківського дому «Ф. Рафалович і Ко» [19]. Тому через деякий час ера існування одного з найбагатших торговельних домів скінчилася.

Досить яскравою фігурою був консул Норвегії та Шведського королівства Ігнат Михайлович Ефруссі (перебував на посаді консула з 1870 до 1882 р.) [20]. Будучи представником банкірського дому «М. Ефруссі та Ко», Ігнат Михайлович сприяв фінансуванню землевласників, власників заводів та фабрик. Зважаючи на те, що банківські дома Ефруссі існували не лише в Одесі, а й в Парижі та Відні, він сприяв розвитку міжнародних фінансових зв'язків Одеси з іноземними країнами, поширюючи при цьому авторитет та значення міста [21].

Серед вже розглянутих дипломатичних представників та їх ролі та значення у розвитку економіки Одеси важливе місце займає бразильський віце-консул (1911-1917 рр.) [22], купець І гільдії Яків Абрамович Бродський. Яків Абрамович

був сином Абрама Мойсеєвича Бродського, який прославився на всю Одесу як засновник одеської лінії Бродських. Окрім комерційних справ він займався громадсько-суспільною діяльністю, удостоївся звання почесного громадянина Одеси, був гласним та депутатом Міської думи та членом міської Управи, робив великі внески на розвиток Єврейської лікарні та потреби народної освіти.

У 1896 році Яків Абрамович Бродський створив в Одесі «Банківський дім А.М. Бродський», який у 1908 році був перетворений у відділення Північного банку. У 1910 році діяльність банківського дому Бродського була знову відновлена, а наступного року Яків Абрамович разом із своєю дружиною Леонорою Рафаїлівною увійшли до числа засновників Одеського купецького банку [23].

Розглянувши діяльність найбільш впливових дипломатичних представників іноземних країн в Одесі, можна зробити висновок, що протягом XIX – на початку XX ст. консули не лише виконували функції дипломатів, й відіграли велику роль у розвитку економіки як власне Одеси, так і Південної України в цілому. Розвиваючи власний сімейний бізнес, шляхом створення банківських та торгових домів, вони сприяли розвитку торгівлі, виходу на світовий ринок, а також активно брали участь у громадсько-культурному житті краю.

Джерела та література:

1. Указ его императорского величества самодержца всероссийского: [о рассылке приказа о признании вице-консулом Неаполитанского двора в Одессе Гульельмучи]: из Правительствующего Сената. – [Б.м.: окт. 1800]. – [1] л.// Відділ рукопису Російської Національної бібліотеки (С.-Петербург).
2. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1891 год. – Одесса: Типография штаба войск Одесского военного округа, 1890. – С.234-238.
3. Новороссийский календарь на 1840-й год, издаваемый при Ришельевском лицеи. – Одесса: В городской типографии, 1839. – С. 9; Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1866 год. – Одесса: Типография штаба войска Одес. воен. округа, 1865. – С. 99.
4. Ананьич Б.В. Банкирские дома в России, 1860-1914 гг.: Очерки истории част. предпринимательства. - Л. : Наука, 1991. – С. 10.
5. Державний архів Одеської області (ДАОО), ф.1, оп.12, спр.64, арк.190, 271.
6. Слюсаренко О. Торгово-економічні зв’язки України і Греції: історичні традиції та сьогодення / О.О. Слюсаренко, Н.О. Терентьєва. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2005. – С. 68-69.
7. ДАОО, ф.1, оп.140, спр.41, арк.1-4.
8. Слюсаренко О. Вказ. праця. – С. 70-71.
9. Ананьич Б.В. Указ. тр. – С. 10.
10. ДАОО, ф.2, оп.3, спр.916, арк.1, ф.16, оп.125, спр.2, арк.36. Слюсаренко О. Вказ. пр. – С. 72.
11. Слюсаренко О. Вказ. праця. – С.72-73.
12. Ананьич Б.В. Указ. соч. – С. 11.
13. Херлихи П. Европейский город Черноморья. Очерки истории Одессы XIX века. – Одесса: Изд-во «Optimum», 2009. – С. 154.
14. Слюсаренко О. Вказ. праця. – С. 75-76, 74.
15. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1882 г. – Одесса: Типогр. штаба Одес. воен. округа, 1882. – С. 130; Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1900 г. – Одесса: Типогр. штаба Одес. воен. округа, 1889. – С. 180.
16. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1882 г. – С. 129.
17. Там само. – С. 130; Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1886 г. – Одесса: Типогр. штаба Одес. воен. округа, 1886. – С. 216.
18. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1899 г. – Одесса: Типогр. штаба Одес. воен. округа, 1898. – С. 204; Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1911 г. – Одесса: Издание «Ведомостей Од. градонач.», 1911. – С. 272.
19. Ананьич Б.В. Указ. соч. – С. 12.
20. Адрес-календарь издаваемый от канцелярии Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора с картой железных дорог з 1869 г. за 1871 год. – Одесса: в типографии П. Францова, 1870. – С.98; Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1882 г. – С. 130.
21. Ананьич Б.В. Указ. тр. – С. 13.
22. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1911 г. – С. 273; Адрес-календарь Одесского градоначальника на 1917 г. - Одесса: Издание «Ведомостей Од. градонач.», 1917. – С. 63.
23. Ананьич Б.В. Указ. тр. – С. 178-179.

Людмила Вовчук

Консулы Одессы в экономической жизни Южной Украины (XIX – начало XX ст.)

В статье автор рассматривает деяльность консулов Одессы, которые способствовали экономическому развитию города и Юга Украины на протяжении XIX – начала XX ст.

Ключові слова: *консул, генеральный консул, вице-консул, экономическое развитие, Одесса, Юг Украины, Российская империя.*

ludmila Vovchuk

Consuls of Odessa in the economical life of the Southen Ukraine (19 – beginning of 20 centuries)

An author shows the activities of consuls of Odessa which influenced on economical development town and the South of Ukraine during in XIX – beginning of XX centuries in this article.

Key words: *consul, general consul, vise-consul, an economical development, Odessa, the South of Ukraine, Russian empire.*

УДК 37(477) «192»

Віталій Липинський, Наталя Аксакова (м. Донецьк)

ПРОФЕСОРСЬКО-ВИКЛАДАЦЬКА КОРПОРАЦІЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ В УСРР У 1920-ТІ РОКИ

В статті розглянуто процес збирання професорсько-викладацьких кадрів педагогічних ВНЗ УСРР впродовж 1920 – х років, зроблено комплексний аналіз процесів та причин, що впливали на зміну його кількісного та якісного складу. Проаналізовано державну політику щодо професорсько-викладацької корпорації так званої «старої школи» та намагання заміни її новою – комуністичною професурою.

Ключові слова: *педагогічна освіта, професорсько-викладацька корпорація, інститути народної освіти, педагогічні технікуми, кількісний та якісний склад.*

Освіта, як така, складається з декількох важливих компонентів, найголовнішими з яких є наявність кваліфікованих професорсько-викладацьких кадрів. Створена в УСРР у 1920-і роки система освіти передбачала розбудову широкої мережі підготовки та підвищення кваліфікації науково-педагогічних кадрів. З одного боку, освітня система була націлена на постійне підвищення матеріального рівня і соціального статусу професорсько-викладацької корпорації. Але, з іншого боку, стратегічною метою радянської системи освіти була поступова заміна так званої «старої» професорсько-викладацької корпорації на нову радянську професуру, яка мала стати провідником політики Комуністичної партії у вищій школі. Саме ця друга складова політики нової влади спричиняла постійну політичну напругу у ВНЗ і викликала пасивний супротив з боку «старої професури» діям Головпрофосу, який докладав максимум зусиль для того, щоб роз’єднати та нацькувати одна на одну поки що єдину професорсько-викладацьку корпорацію.

Процес формування професорсько-викладацької корпорації педагогічних ВНЗ частково вивчався у роботах В.Липинського, В.Левченка та М.Кузьменка [1]. Проте окремо, як така, ця проблема не розглядалась.

Метою статті є вивчення кадрового складу педагогічної освіти; комплексний аналіз процесів та причин, що впливали на зміну його кількісного і якісного складу; розгляд державної політики щодо так званої «старої професури».

До кадрового складу педагогічної освіти входили професори та викладачі педагогічних інститутів та технікумів, а також спеціальних педагогічних відділень, що утворились у складі профільних ВНЗ різних вертикалей, де здійснювалась підготовка викладачів для технікумів та інститутів. Процес реформування системи педагогічної освіти розпочався із розв’язанням питання про забезпечення педагогічних ВНЗ кваліфікованими професорсько-викладацькими кадрами. Важливе значення для реформування системи педагогічної освіти мав декрет РНК УСРР,

виданий на початку 1920 р. «Про деякі зміни у складі побудови державних установ і вищих навчальних закладів УСРР», який скасував усі вчені звання і ступені, а також усі пов'язані з цими ступенями права і привілеї [2]. А 24 травня цього ж року НКО УСРР видав постанову «Про мобілізацію професорів та вчителів», де повідомлялось, що працівники освіти переходили в розпорядження Наркомосу на підставі трудової повинності: «Жодна з зазначених осіб не має права відмовитись від обов'язків, котрі покладаються на них Наркомосом у межах роботи з проведення реформи вищої школи» [3]. На підставі цієї постанови невдовзі було розроблено інструкцію з обліку культпрацівників, за якою «всі працівники культури і науки, в тому числі і робітники вищої школи, мали у двотижневий строк стати на облік при губернських, волосних та повітових відділах народної освіти» [4]. Особам, що пройшли реєстрацію, надавалась робота у вищих навчальних закладах. Паралельно здійснювалась перевірка державних установ і організацій, куди у лихоліття громадянської війни, рятуючись від голоду, пішли працювати викладачі ВНЗ. Так, у 1920-1921 навчальному році з органів державної влади та управління у сільськогосподарські, медичні та педагогічні ВНЗ було мобілізовано 26 осіб, 9 з яких почали працювати у Харківському ІНО [5].

Основною базою для заповнення викладацьких вакансій у педагогічних ВНЗ стали викладачі так званої «старої» дожовтневої вищої школи. Так, за рішенням колегії Головпрофосу від 26 лютого 1921 р. «Про реорганізацію Кам'янець-Подільського університету» було утворено два ВНЗ: Інститут народної освіти та Сільськогосподарський інститут, які залучили до роботи у нових навчальних закладах переважну більшість викладачів університету [6]. У створеному 1921 р. Горошинському педагогічному технікумі працювали лише 9 викладачів. Всі вони раніше перебували у цьому навчальному закладі, мали педагогічний стаж від 6 до 9 років [7]. У 1922 р. у Київському і Одеському ІНО 60% викладачів мали дожовтневий стаж. Середній вік педагогів становив 40-45 років, а професура у ВНЗ складала відповідно 10-18%. Проте далеко не завжди у цей же час так звана «стара професура» йшла на співпрацю з більшовиками. Наприклад, у Катеринославі у 1921-1922 навчальному році ІНО майже не функціонував за браком лекторських кадрів. У жовтні 1922 р. на засіданні Центрального бюро комуністичного студентства (ЦБКС) розглядалось питання «Про викладання у ВНЗ соціально-економічних дисциплін», де зокрема зазначалось, що «у педагогічних ВНЗ встановлений Раднаркомом мінімумум соціально-економічних наук фактично зірвано за браком лекторів» [8].

Особливо гостро брак викладачів відчувався у нових провінційних педагогічних інститутах і технікумах. Такі ВНЗ переважно забезпечувались за допомогою так званих «перекидок» викладачів. Впродовж 1921-1922 навчального року з провідних педагогічних ВНЗ Києва, Одеси та Харкова була відряджена велика кількість педагогів до нових провінційних педагогічних інститутів та технікумів. Так, 16 листопада 1922 колегія Головпрофосу приймає рішення про відрядження викладачів з Києва та Харкова до провінційних педагогічних технікумів Маріуполя та Єнакієвого. У 1924 р. мала колегія Головпрофосу розглянула питання «Про перекидку викладачів у Донбас». Для відкриття Донецького ІНО у Луганську та інших ВНЗ з Одеси відрядили 50 викладачів – з них 5 професорів, з Києва – відповідно 30 і 3, з Чернігова 20 і 8, з Полтави 20 і 2, з Харкова 30 і 2 [9].

Заміщення посад у педагогічних ВНЗ відбувалось за конкурсом. Для цього створювались відповідні комісії, за рішенням яких викладачам надавалась відповідна категорія – перша або друга. На той час ще не були розроблені критерії, щодо надання звання доцента або професора. Зазвичай впродовж 1920-х років на посаду професора призначали викладачів, які читали самостійний курс, мали необхідний досвід викладацької роботи та відповідні наукові досягнення. Наукове звання професора надавалося за рішенням Вчених рад ВНЗ або науково-дослідницьких установ мережі ВУАН з подальшим затвердженням НКО УСРР. Захист докторської дисертації був не обов'язковим. Затвердження професорів на посаді також відбувалось за рішенням Голвпрофосу УСРР. Так 30 вересня 1921 р. на засіданні малої колегії Головпрофосу були затверджені професори Харківського ІНО, а 17 жовтня 1922 р. мала колегія Головпрофосу дала згоду на затвердження професорів Київського ІНО [10].

Восени 1922 р. у інститутах народної освіти УСРР працювало 984 викладача, які навчали 12053 студентів. Тобто навантаження на одного викладача становило більш ніж12 студентів (майже сучасна норма в Україні, яка значно нижча у країнах Європейського Союзу). До кінця 1922 р. Головпрофос планував збільшити чисельність ви-

кладачів у педагогічних інститутах до 1375, а чисельність студентів у них довести до 15596 осіб [11].

Проте плани Головпрофосу УСРР щодо збільшення чисельності викладачів та студентів були передчасними. Стихійне розгортання мережі та структури педагогічних ВНЗ на початку 1920-х рр., скорочення бюджетного фінансування на освіту викликали необхідність зменшення чисельності студентів у педагогічних ВНЗ у 1922-1923 навчальному році, а разом з тим і чисельності викладачів. Так, вже 29 листопада 1922 р. колегія Головпрофосу розглянула питання «Про скорочення штатів навчальних закладів професійної освіти» і визнала за необхідне «категорично у подальшому скорочувати штати навчальних закладів». Трійці у складі Ряппо, Зотіна і Немоловського у тижневий строк було доручено провести скорочення як навчального, так і адміністративного складу ВНЗ. До кінця 1922 р. у педагогічних ВНЗ було скорочено близько 10% викладачів та адміністративно-господарських працівників [12].

У 1923-1924 навчальному році, коли економічну кризу ще не було подолано, скорочення штату викладачів педагогічних ВНЗ відбувалось шляхом злиття та об'єднання невеликих провінційних педагогічних технікумів. Так, у звіті Харківського Губпрофосу за 1923-1924 навчальний рік повідомлялось, що з метою укрупнення невеликих педагогічних курсів і скорочення чисельності викладачів були об'єднані Богодухівські педагогічні курси з Охтирськими, а Валківські з Харківськими [13]. 17 травня 1924 р. колегія Головпрофосу розглянула питання «Про скорочення мережі педкурсів національних меншин». Після тривалих дебатів було вирішено мережу педкурсів національних меншин не скорочувати, натомість було заплановано скоротити чисельність викладацького складу [14].

На початку 1922-1923 навчального року педагогічний склад у Одеському ІНО скоротився з 187 до 104 осіб. Наприкінці цього ж навчального року відбулось ще одне значне скорочення штатів Одеського ІНО. Для реалізації цієї акції 23 травня 1923 р. завідувачем Одеського Губпрофосу Т.М. Внуковим була створена «особлива комісія» у складі інспектора Губпрофосу Й.І.Герліха, ректора ОІНО П.О.Самулевича, представника адміністрації інституту – проректора С.С.Дложевського і секретаря Бюро П.О.Потапова та ін. З 1 червня 1923 р. згідно наказу ОІНО з викладацького складу було звільнено 25 осіб. Вже на початку 1923-1924 навчального року керівництво ОІНО визнало звільнення такої великої кількості викладачів поспішним. Тому 4 жовтня 1923 року на засіданні комісії по заміщенню вакансій до професорсько-викладацького складу інституту було повернуто 5 осіб: професори Д.О.Свиренко (морфологія та систематика рослин) і Д.К.Добросердов (органічна хімія), викладачі Личко (сільськогосподарське виробництво), Горянський (українська література) і Турчанінов (математика) [15].

Після подолання економічної кризи і стабілізації мережі педагогічних ВНЗ у 12 ІНО на 1січня 1925 р. залишилось 566 викладачів. За 1923-1924 рр. було скорочено 418 педагогів. Тобто в одному інституті народної освіти працювало у середньому лише 55 викладачів. На одного педагога припадало, як і раніше, 12 студентів. У 61 технікумі працювало 743 викладачі (12 педагогів на один технікум) [16]. Починаючи з 1925 р. чисельність викладачів та студентів у педагогічних ВНЗ поступово збільшується до кінця періоду, який вивчається. Так, на початок 1925-1926 навчального року чисельність викладачів в ІНО вже становила 712 осіб, а у педагогічних технікумах – 740; робітничих факультетах – 130[17].

Впродовж 1925-1926 навчального року до педагогічних ВНЗ було зараховано 78 викладачів (11,1%) [18]. Поступово збільшується чисельність педагогічного складу у окремих педагогічних інститутах та технікумах. Наприклад, у Київському ІНО у 1927-1928 навчальному році працювало 113 викладачів. У наступному 1928-1929 навчальному році, за рахунок запрошення нової професури, яка займала радянську позицію, чисельність педагогічного корпусу інституту зросла до 128 осіб [19]. Сталінський педтехнікум у 1927-1928 навчальному році збільшив чисельність педагогів з 9 до 11 осіб, які викладали: математику, фізику, політичну економію, історію, біологію, хімію, дидактику, літературу, анатомію, фізіологію, педагогіку, педологію та інші предмети [20]. Педагогічні технікуми в кінці 1920-х рр. збільшували чисельність педагогічного складу переважно за рахунок своїх же випускників. Наприклад, у серпні 1928 р. Артемівський окружний виконавчий комітет звернувся з листом до Наркомосу з проханням залишити випускницю Артемівського педагогічного технікуму Тимошенко А. Г. для викладацької роботи у технікумі [21]. У 1929 році в інститутах народної освіти працювали 793 штатні викладачі.

Поряд зі штатними викладачами у педагогічних ВНЗ впродовж 1920-х років активно працювали позаштатні викладачі, чисельність яких

часто-густо дорівнювала чисельності штатних педагогів. Така велика кількість позаштатного персоналу у педагогічних інститутах, технікумах, на нашу думку, була обумовлена двома причинами. По-перше, якісний склад педагогічного персоналу (про що йтиметься далі) у педагогічних ВНЗ, особливо у новоутворених провінційних вищих навчальних закладах на початку 1920-х, років був незадовільний. Тому, щоб покращити якість навчання педагогічні ВНЗ запрошували викладати відомих вчених. Наприклад, у 1920 р. до Київського ІНО було запрошено 21 позаштатний професор і 33 позаштатні викладачі [22]. В той же час відомі вчені, які були у штаті педагогічних ВНЗ, запрошувались як позаштатні викладачі до інших навчальних закладів. Так, у 1920-1921 навчальному році багато викладачів Одеського ІНО працювало за сумісництвом у інших навчальних закладах міста. У гуманітарно-суспільному інституті професорські посади обіймали П.О.Бузук, Р.В.Волков, М.І.Гордієвський, В.Ф.Лазурський, М.І.Мандес, Ю.Г.Оксман, П.О.Потапов, С.М.Щепкін. У фізико-математичному інституті на посаді професорів працювали В.Б.Лебедєв, Д.К.Третьяков і С.Й.Шатуновський. В.Ф.Лазуревський був професором Академії образотворчих мистецтв і Одеської державної консерваторії. У Педологічному інституті працювала Є.І.Ельштейн, а у політехнічному – О.Й.Філіпов [23].

По-друге, після проведення скорочення штатів у педагогічних ВНЗ і запровадження нової системи оплати педагогічної праці, штатні викладачі отримували значно більшу заробітну плату ніж їх позаштатні колеги. Чисельність штату педагогів навіть у провідних ІНО була обмеженою, а інститути і технікуми були вимушені переводити штатних викладачів до складу позаштатних педагогів. Так, на 1925-1926 навчальний рік Наркомос затвердив штат педагогічного персоналу Київських ІНО у чисельності 61 особи: 6 професорів І групи, 18 професорів ІІ групи, 10 викладачів І групи, 27 викладачів ІІ групи [24].

Якщо штат педагогічного персоналу затверджувався у Наркомосі, то позаштатні посади затверджували Правління педагогічних ВНЗ. Ці посади оплачувалися зі спеціального фонду ВНЗ. Штатні викладачі по досягненню 65 років на підставі закону і з дозволу Головпрофосу переводились до складу позаштатних працівників [25]. Педагоги, що були у штаті, часто-густо працювали з подвійним навантаженням, заповнюючи «прогалини» у навчальному процесі. Це, в свою чергу, негативно позначалось на якості освіти. Збільшення набору студентів до педагогічних ВНЗ у 1928-1929 навчальному році призвело до катастрофічного перевантаження штатного педагогічного персоналу. У 1929 р. Нарком освіти УСРР М.Скрипник закликав негайно підняти якість навчання і знизити навчальне навантаження професури: «Перевантаження професури, додаткові лекції призводять до недбалості, запізненням та неякісної праці» [26].

Збільшення чисельності викладачів у педагогічних ВНЗ було також пов’язане з запрошенням до інститутів і технікумів фахівців для ведення нових курсів відповідно до постанови РНК УСРР від 26 квітня 1921 р. «Про установлення загального наукового мінімуму, обов’язкового до викладання у всіх вищих навчальних закладах УСРР». Якщо для читання курсів лекцій з природничих дисциплін у складі ІНО та педагогічних технікумів були фахівці, то після впровадження предметів нового напрямку – марксизму-ленінізму, викладачів не було. Так, до Одеського ІНО були зараховані викладачі, які читали комуністичні дисципліни: Серед викладачів нових дисциплін тут були випускники Віденського учительського інституту – І.А.Хаіт (член КП(б)У з 1919 року), Варшавського університету – Г.І.Лур’є, Петербурзького університету – І.А.Хмельницький та інші [23].

У січні 1925 р. секретаріат ЦК РКП(б) прийняв постанову «Про суспільний мінімум і пропаганду ленінізму у ВНЗ». Згідно з цієї постановою у великих педагогічних ВНЗ були створені спеціальні кафедри історії РКП(б) і ленінізму, в інших – кафедри з суспільного мінімуму. Запровадження у педагогічних ВНЗ історії РКП(б) і ленінізму ще гостріше поставило питання про кадри викладачів. При ЦК РКП(б) була створена комісія з добору і розподілу викладачів суспільних наук. У цей час партійні організації почали надсилати до ВНЗ випускників комуністичних університетів та історичних факультетів ІНО. Багато з них пізніше стали відомими вченими, які внесли гідний вклад у підготовку студентів. Так, після закінчення у 1929 р. Харківського комуністичного університету ім. Артема почав працювати у Харківському ІНО Я.С.Блудов, який пізніше став ректором інституту [27].

Зміни, що відбувались у чисельному складі викладачів педагогічних ВНЗ відображені у Табл. №1 [28].

Таблиця №1

Чисельність викладачів у педагогічних інститутах і технікумах у 1922-1929 рр.

Навчальні роки	Інститути народної освіти	Педагогічні технікуми
1922-1923	984	854
1923-1924	615	755
1924-1925	566	743
1925-1926	712	740
1926-1927	745	753
1927-1928	770	767
1928-1929	793	813

Табл. 1 свідчить, що після стихійного розгалуження мережі педагогічних ВНЗ у 1922-1923 навчальному році чисельність педагогічного складу у інститутах народної освіти і у педагогічних технікумах досягає свого максимуму – відповідно 984 і 854 особи. Проте вже у наступному 1923-1924 навчальному чисельність викладачів у ІНО скорочується більш ніж на третину, а у педагогічних технікумах майже на 12%. Це було пов’язане зі значним скороченням мережі і чисельності студентів. Оскільки чисельність викладацького складу прямо залежала від кількості студентів (на одного викладача – 12 студентів), то відповідно зменшилась і чисельність педагогів. У подальшому кількісний склад педагогічного корпусу поступово збільшувався до кінця періоду, що вивчається. Така тенденція була обумовлена, з одного боку, подоланням економічної кризи та збільшенням потреби на вчителів, а, з іншого боку, запровадженням нових обов’язкових марксистсько-ленінських дисциплін. Ця тенденція збережеться і в подальшому. Проте у 1929 р. чисельність викладачів у педагогічних ВНЗ не змогла досягти максимальної позначки 1922-1923 навчального року. Окремо слід зазначити, що впродовж 1920-х років у педагогічних ВНЗ працювала велика кількість позаштатних викладачів. Особливо їх чисельність збільшилась у другій половині періоду який вивчається, що було наслідком впровадження нової системи оплати педагогічної праці.

Впродовж 1920-х років у педагогічних ВНЗ відбувались суттєві зміни у якісному складі викладачів. Це насамперед стосується їх освіти, професійної підготовки, педагогічного стажу, соціального походження, політичної приналежності та національності. На початку 1920-х років інститути народної освіти, які утворювались на базі ліквідованих університетів та інших вищих навчальних закладів, зуміли зберегти кадровий потенціал «старої школи», який відповідав вимогам підготовки фахівців вищої кваліфікації. «Стара професура», незважаючи на те, що заробітна плата виплачувалась несвоєчасно (у жовтні за травень) системно читали лекції та проводили семінарські заняття. Так, у 1921-1922 навчальному році у Київському ІНО нараховувалось 172 викладачі, серед них 10 академіків, 40 викладачів, що мали вчений ступінь [29]. У Харківському ІНО у 1921 р. кафедри очолювали такі відомі вчені, як В.П. Бузескул, Д.І.Багалій, В.Ф.Левитський, К.Д.Зеленін, М.Ф.Сумцов, Л.А.Булаховський, С.Н.Берштейн, Д.М.Синцов,Д.М.Соболєв та ін. [30].

У Одеському ІНО на початок 1920-1921 навчального року було зараховано 34 викладачі, а на кінець року їх чисельність збільшилась до 67 осіб. Аналіз педагогічного складу ОІНО на початковому етапі його формування свідчить про те, що до нього входили викладачі, які мали досвід роботи у вищих навчальних закладах Одеси та інших міст колишньої Російської імперії. 25 викладачів ОІНО мали вищий ступінь доктора, серед яких 13 педагогів були викладачами реорганізованого Новоросійського університету. Останні, з метою посилення якісного складу ВНЗ, були введені до ОІНО окремим наказом губернського управління вищими навчальними закладами [23].

Слід зазначити, що на початок 1922-1923 навчального року найбільша кількість викладачів була сконцентрована саме у педагогічних ВНЗ (1838 осіб). Більша їх частина працювала у інститутах народної освіти (984 особи), 60% з них були представниками так званої «старої школи» і мали відповідний досвід науково-педагогічної роботи. Чисельність професури у різних ІНО була неоднаковою і коливалась від 10 до 25% від загальної кількості викладачів. Середній вік викладачів наприкінці 1922 року складав 40-45 років [31]. Наведені показники яскраво свідчать про те, що освітньо-професійний і науково-педагогічний рівень викладачів інститутів народної освіти на етапі їх становлення був досить високим і відповідав завданням підготовки педагогічних кадрів. Зовсім інша ситуація щодо якісного складу викладачів була у новоутворених педагогічних технікумах. Так звані «перекидки» та відрядження викладачів з провідних навчальних центрів до периферійних ВНЗ вирішували тільки кількісні показники і ніяким чином не впливали на покращення якісного складу педагогів. Навіть

у середині періоду, що вивчається, ситуація щодо якості навчання у педагогічних технікумах не тільки не покращились, а навіть стала ще гіршою. Так, у звіті інспектора педагогічної освіти Головпрофосу УСРР Ромера у листопаді 1925 р. зазначалось: «У всіх педагогічних технікумах немає якісних викладачів. Тут процвітає система «гастролерів». 50% викладачів не має вищої або спеціальної освіти. Переважна більшість викладачів не має відповідної методичної підготовки. За роки революції чисельність кваліфікованих науково-педагогічних кадрів значно зменшилась. Їх ніде взяти. Тому ми маємо такий слабкий склад педагогів. Найнижчі показники якісного складу викладачів у Запорізькому, Миколаївському, Полтавському та Червоногвардійському педагогічних технікумах» [32].

У другій половині 1920-х років ситуація щодо освітньо-професійної підготовки викладачів педагогічних технікумів дещо покращилась. Так, у Сталінському педагогічному технікумі з одинадцяти штатних лекторів всі мали вищу освіту. Варшавський університет закінчили лектори з української мови та політичної економії А.І.Болгарський та Т.А.Чернявський. Інші лектори мали дипломи Московського, Харківського та Київського університетів [33].

Отже, впродовж 1920-х років йшов процес формування колективу викладачів педагогічних ВНЗ, шляхом їх підбору, підготовки та перепідготовки. Незважаючи на складнощі у кількісних та якісних показниках складу професорсько-викладацької корпорації, чітко визначились позитивні тенденції щодо вирішення цих питань у найближчому майбутньому.

Джерела та література

1. Ясницький Г.І. Розвиток народної освіти на Україні (1921-1932 рр.). / Г.І. Ясницький. – К.: Вид-во КДУ, 1965. – 256 с; Липинський В.В. Становлення та розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті рр. / Віталій Володимирович Липинський. – Донецьк: Рекламно – видавнича агенція при ДонНТУ, 2000. – 247 с.; Левченко В.В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920 – 1930 рр.) / Валерій Валерійович Левченко. – Одеса: Вид-во "ТЕС", 2010. – 427с.

2. Майборода В.К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917 – 1985 рр.) / В.К. Майборода. – К.:Наукова думка, 1992. – С.30.

3. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1920. – №11. – С.280.

4. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр.301, арк.5.

5. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр.443, арк. 1.

6. Там само, спр.248, арк163.

7. Там само, спр.286, арк.60.

8. ЦДАГО України , ф. 1, оп. 20, спр.1513, арк. 27.

9. Там само, спр.1076, арк. 25-27.

10. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр.237, арк. 70; спр.373, арк.1.

11. ЦДАГО України , ф. 1, оп. 20, спр. 1514, арк.15.

12. Там само, спр.1301, арк. 8-9.

13. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 227, арк. 34.

14. Там само, оп. 4, ч.2, спр.194, арк.143.

15. Левченко В.В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920 – 1930 рр.) /Валерій Валерійович Левченко. – Одеса: Вид-во "ТЕС", 2010. – С.141-143.

16. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 7, спр.8, арк. 62-63.

17. ЦДАГО України , ф. 1, оп. 20, спр. 2251, арк. 9.

18. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 7, спр. 15, арк. 3.

19. Професура і робота місткому // Кузня освіти. – 1929. – 15 листопада.

20. Державний архів Донецької області,ф. 349, оп. 1, спр. 14, арк. 577.

21. Там само, ф. 1512, оп. 1, спр.3, арк.94.

22. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 7, спр. 690, арк. 160-163.

23. Левченко.В.В. Вказ. праця. - С.143-146.

24. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 404, арк. 16.

25. Там само, оп.4, спр.314, арк. 204-205.

26. Скрипник М. Зменшити собівартість, підняти якість // Студент революції. – 1929. – №4. – С. 5 - 9.

27. Попов В.М., Полурез В. І., Д'яченко Ю.П. Учені вузів Української РСР. – К.: Наукова думка, 1968. – С.62, 69.

28. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 14, спр. 314, арк. 18.

29. Історія Київського університету (1834 - 1959). – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1959. – С.334.

30. Харьковский государственный университет им. А.М. Горького за 150 лет. – Харьков: издаво Харьковского университета, 1955. – С.225.

31. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 445, арк. 1-3; спр. 286, арк. 60; спр.444, арк. 2; ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.1514, арк. 29.

32. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 307, арк. 9.

33. Державний архів Донецької області, ф. 349, оп.1, спр.14, арк. 577.

Виталий Липинский, Наталья Аксакова

Профессорско-преподавательская корпорация педагогического образования УССР в 1920 – е годы

В статье рассмотрен процесс собирания профессорско-педагогических кадров педагогических вузов УССР в течении 1920 – х годов, сделан комплексный анализ процессов и причин, которые влияли на изменение его качественного и количественного состав. Проанализирована государственная политика по отношению к профессорско-преподавательской корпорации так называемой «старой школы» и стремление замены ее новою – коммунистическою профессурой.

Ключевые слова: *педагогическое образование, профессорско-преподавательская корпорация, институты народного образования, педагогические техникумы, количественный и качественный состав.*

Vitaliy Lipinskiy, Natali Aksakova

Teaching Corporation Education in the USSR in 1920-ies

The article describes how to build academic - university teaching staff vykladachskyh USSR during the 1920-ies, a comprehensive analysis of the processes and causes that influenced the change in its quantitative and qualitative composition. Analysis of public policy on the teaching of the corporation so-called "old school" and attempts to replace it with a new - Communist professors.

Key words: *teacher education, teaching Corporation, Institute of Education, Teachers College, quantitative and qualitative composition.*

УДК 94(477.42)"1937.07/1938.11"

Олег Бажан (м. Київ)

РЕПРЕСІЇ ЩОДО ПРАЦІВНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ В УРСР ДОБИ "ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ" (НА ПРИКЛАДІ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У статті проаналізовано каральні директиви НКВС УРСР, які спричинили чистки чекістських кадрів на Київщині в 1938 році.

Ключові слова: *НКВС, "Великий терор", Київська область.*

Відправною точкою "великого терору" став лютнево-березневий пленум ЦК ВКП(б) 1937 р., на якому Й. Сталін зажадав «покласти край діяльності саботажників, шпигунів і диверсантів". Проте, як стверджував доктор історичних наук В. Нікольський, проведення так званої "масової чекістської операції", яка згодом набуде назви "велика чистка", розпочалося без будь-якого посилання на рішення зазначеного пленуму [1, с. 90]. Могутню хвилю репресій в СРСР, в УРСР, зокрема, викликала постанова політбюро ЦК ВКП(б) "Про антирадянські елементи" від 2 липня 1937 р. та телеграма Й. Сталіна секретарям обкомів, крайкомів, ЦК республіканських компартій, в якій пропонувалося, спираючись на апарат НКВС СРСР, "взяти на облік усіх куркулів та кримінальників, що повернулися на батьківщину, щоб найбільш ворожі з них були негайно заарештовані та розстріляні у порядку адміністративного провадження їх справ через трійки, а інші – менш активні, але все ж ворожі елементи були б переписані й вислані в райони за вказівкою НКВС" [2, с. 40-45]. Таким чином "велика чистка" 1937-1938 рр. за задумом сталінського керівництва мала здійснити певну санацію радянського суспільства від небажаних осіб.

Прелюдія та кульмінація "великого терору" на Київщині пов'язана з постаттю начальника обласного управління НКВС, старшого майора держбезпеки Миколи Шарова. Досвідченому чекісту (в ЧК з 1919 р.) до подібних завдань було не звикати. Очоливши наприкінці березня 1935 р. УНКВС по Київській області, М.Шаров відразу долучився до реалізації депортаційної політики правлячого режиму в регіоні.

Не менш заповзято київські чекісти долучилися до проведення операції згідно з оперативним наказом НКВС СРСР № 00447 від 30 липня 1937 р. «Про операцію з репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів». Заходи по «викорчовуванню всіх антирадянських елементів, які були головними призвідниками всякого роду антирадянських та диверсійних злочинів, як у колгоспах і радгоспах, так і на транспорті та промисловості» розпочалися 5 серпня 1937 р. Згадана операція проходила із суворим дотриманням надісланих інструкцій. Станом на 5 жовтня 1937 р. по Київській області в ході виконання наказу № 00447 у в'язницях опинилося 9554 особи [3], тобто на 3154 осіб більше запланованого.

Одночасно з наступом на куркулів у республіці проводилися інші протиправні заходи, пов'язані з репресіями національних меншин. 11 серпня 1937 р. НКВС СРСР розробив оперативний наказ за № 00485, в якому націлював місцеві органи держбезпеки на повну ліквідацію первинних організацій "ПОВ – польської організації військової". Наказ супроводжувався "Закритим листом про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну й терористичну діяльність польської розвідки в СРСР", в якому йшлося про зв'язки польської контрреволюції з троцькістським центром, контакт з керівником «воєнно-фашистської змови» М.Тухачевським, диверсійно-шкідницьку роботу "ПОВ" в оборонній промисловості, в поточному та мобілізаційному плануванні, на транспорті, в сільському господарстві. Як підготовку до майбутнього військового конфлікту розцінював репресії проти польської меншини і сам нарком внутрішніх справ УРСР.

В результаті "нанесення оперативного удару по польсько-шпигунському, диверсійному та контрреволюційному націоналістичному підпіллю» м. Києва та периферії області на 1 жовтня 1937 р. було заарештовано 3003 осіб: поляків – 1713 осіб, українців – 791, галичан – 237; євреїв – 114, інших – 148. Співробітники Київського УНКВС «розкрили та ліквідували» 59 польських шпигунсько-диверсійних резидентур, 19 організацій "ПОВ", 32 диверсійно-повстанських груп, 101 агента польської розвідки [4].

Широкого розмаху на Київщині в 1937 р. набула так звана "німецька операція", спричинена наказом НКВС СРСР № 00439 від 25 липня 1937 р., згідно з яким правоохоронні органи мали "нейтралізувати" на підприємствах області німецьких підданих. Проте на практиці в ув'язненні опинилися не лише іноземці, а й радянські громадяни – німці за походженням. Факти свідчили, що в ході реалізації "німецької операції", за причетність до вигаданих організацій "Німці-фашисти", "Тевтонці", "Національний союз німців України", "Національний фашистський центр" Київським обласним УНКВС заарештовано 883 особи.

Оперативний наказ НКВС № 00593 від 20 вересня 1937 р. орієнтував органи держбезпеки на каральні акції проти так званих "харбінців" – колишніх службовців Китайсько-Східної залізниці та реемігрантів Манчжоу-Го. Як і в попередніх випадках, у першу чергу, підлягали арешту "харбінці", що були задіяні у військово-промисловому комплексі або працювали в колгоспах, радгоспах, радянських установах [1, с.106]. На початок 1938 р. відомство М. Шарова змогло "розшукати" у Київській області лише 70 осіб, яких слідчі змогли кваліфікувати по так званій "харбінській лінії" [5].

У грудні в УРСР згідно з директивою НКВС СРСР від 30 листопада 1937 р. розпочалася "латиська операція". У відповідності з директивами НКВС станом на січень 1938 р. в тюрмах і слідчих ізоляторах області знаходилося 186 особи, що потрапили під категорію "латиських шпигунів" [5]. Сотні громадян було заарештовано впродовж другої половини 1937 р. за приналежність до інших різноманітних іноземних розвідок: «румунської» - 163, «японської» – 72, «грецької» – 29.

"Велика чистка" 1937-1938 років не оминула й чекістські кадри України. За логікою командирів "великого терору", представники ворожих СРСР націй служили в і лавах НКВС. Перші масові арешти серед співробітників радянських спецслужб розпочалися влітку 1937 року після кадрової рокіровки в центральному апараті НКВС УРСР. Новопризначений нарком - комісар державної безпеки 2-го рангу Ізраїль Леплевський відразу розпочав "полювання" на осіб з найближчого оточення свого попередника Всеволода Балицького. У ході погрому "команди Балицького" зазнали арешту й співробітники управління НКВС Київської області - начальник транспортного відділу, капітан державної безпеки Йосиф Казбек-Каплан, начальник контррозвідувального відділу, старший лейтенант державної безпеки Зиновій Луньов-Мінц.

Звільнення наприкінці січня 1938 р. від обов'язків першого секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора та обрання М. Хрущова, призначення наркомом внутрішніх справ УРСР О.Успенського замість комісара державної безпеки 2-го рангу І. Леплевського спричинили нову хвилю репресій

серед українських чекістів. Ініціатором чистки в НКВС УРСР виступив генеральний комісар державної безпеки СРСР Микола Єжов під час відвідин Києва на початку лютого 1938 року (див. док. №1). Арешти співробітників НКВС взимку 1938 року відбувалися під знаком "боротьби з сіоністським підпіллям" (див. док. № 2). Наймовірніше, наркома внутрішніх справ СРСР непокоїла ситуація з національним складом вищого керівництва НКВС УРСР (на кінець січня 1938 року серед 100 осіб керівного складу НКВС налічувалося 62 євреї, 19 росіян, 9 українців, 2 білоруси, 1 молдаванин, 1 латиш та 6 осіб інших національностей) [6, с. 195].

Вже на середину лютого 1938 року нарком внутрішніх справ УРСР, комісар державної безпеки 3-го рангу Олександр Успенський направив на погодження М. Єжову 5 альбомів зі списками співробітників НКВС УРСР, які підлягали арешту або звільненню з роботи [7]. Отримавши згоду Лубянки, на кінець лютого 1938 кількість заарештованих співробітників органів державної безпеки УРСР налічувала 79 осіб, з них у центральному апараті – 11, в областях 68 осіб [8]. На початок квітня 1938 р. з органів УДБ НКВС було звільнено 558 осіб, 154 із яких опинилися за ґратами [6, с. 163]. Одночасно О.Успенський вирішив позбавитися від ворожого елементу в неоперативних відділах НКВС УРСР. Репресії торкнулися наглядачів тюрем, бухгалтерів та іншого персоналу. Розшук причетних до контрреволюційних формувань було розпочато і серед співробітників прикордонної охорони та військ НКВС (див. док. № 3).

Як зазначалося в "Довідці про викриття антирадянських груп по військах НКВС України" від 3 березня 1938 року, було заарештовано 203 особи з числа комполітскладу військ НКВС, причетних до польської, румунської, німецької, латиської розвідок [9]. (див. док. №4).

Не уникнули арештів і працівники УНКВС Київської області. "За близькість до Леплевського" та за спробу втекти за кордон у квітні 1938 року було заарештовано начальника контррозвідувального відділу УНКВС Київської області Марка Рогаля [6, с.178]. Як агентів української націоналістичної організації репресовано оперуповноважених І.Барановського, Л.Гурова, І.Сергачова, Ф.Корнелишина, Г.Левицького, командира взводу кавалерійського дивізіону УНКВС Київської області О.Діткова. Помер від тортур на допиті 6 серпня 1938 р. старший інспектор відділу кадрів К.Можейко [10, с. 169-171].

11 березня 1938 року за підписом наркома внутрішніх справ УРСР О. Успенського всім начальникам УНКВС областей було надіслано телеграму № 44316, в якій містився наказ про виявлення антирадянського елементу серед працівників міліції (див. док. № 5). Завдання О.Успенського громити в Київській області всіх підозрюваних працівників міліції у діяльності "українського націоналістичного центру" було доручено черговому начальнику обласного управління НКВС (з 28.05.1938 р. по 15.01.1939 р.) капітану держбезпеки Олексію Долгушеву. За задумом наркома, "український націоналістичний центр" повинен був очолювати колишній начальник київської школи міліції О. Ряботенко [11].

Слідчі НКВС розвинули думку свого шефа і в груповій справі на українських міліціонерів з'явилися «неспростовні» факти: "Заарештований Ряботенко показує, що він є учасником антирадянської української націоналістичної організації з 1934 р. і був пов'язаний з центром цієї організації через колишнього голову Київського облвиконкому Василенка (засуджений) і військовим штабом організації в особі Капуловського та Борисенка (заарештовані). Ряботенко, будучи по своїм переконанням українським націоналістом, проводив антирадянську націоналістичну роботу в Київській школі міліції […]. Після залишення школи (очолив УРСМ УНКВС Донецької області. – Авт.) на його місце був призначений інший націоналіст Стефанський (засуджений), який продовжив антирадянську націоналістичну роботу до останнього часу. Таким чином Київська школа міліції 10 років була в руках націоналістів […]. Ряботенком завербовані: його колишній заступник по УРСМ Київської області Добжинський, колишній начальник 1 відділення міліції міста Києва Капустян» [12].

У довгому переліку заарештованих командного та керівного складу міліції (213 осіб), унаслідок "очищення" правоохоронних органів УРСР від «ворожого правотроцькістського та буржуазно-націоналістичного елемента», опинилися начальник 6 відділення міліції м. Києва Белінський, начальник Білоцерківського районного відділу міліції Лелеко, начальник Переяславського районного відділу Бондаренко, начальник Чорнобильського відділу Головченко, начальник Димерського відділу Безмолитвенний [10, с. 281, 286].

Опала наркома внутрішніх справ УРСР Олександра Успенського позначалися на долі його підлеглих з Управління НКВС Київської облас-

ті. Учасниками контрреволюційної змови на чолі з О.Успенським восени 1938 року було оголошено начальника Управління капітана держбезпеки Олексія Долгушева, колишнього начальника секретно-політичного відділу Григорія Коркунова.

Таким чином, апарат наркомату внутрішніх справ, який за задумом сталінського керівництва виступав основним знаряддям боротьби з "ворогами народу", в часи "Великого терору" частогусто змінював свій статус: з ініціатора та виконавця масових політичних репресій у розряд жертв тоталітарного режиму. Серед сотень тисяч репресованих в 1937-1938 роках - 1231 співробітник НКВС УРСР [13], проте слід зауважити, що наведена статистика включає покараних не тільки за "контрреволюційні", а й кримінальні злочини.

Джерела та література

1. Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х-1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. - Донецьк, 2003.
2. Правда через роки. Статті. Спогади. Документи. - Донецьк, 1995.
3. ГДА СБУ, ф.16, оп. 30, спр. 105, арк. 91.
4. ГДА СБУ, ф.16, оп. 30, спр. 88,арк. 116-118.
5. ГДА СБУ,ф.16, оп. 30, спр. 105, арк. 178.
6. Золотарьов В. Олександр Успенський: особа, час, оточення.- Харків, 2004.
7. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 31, спр. 6, арк. 146-147.
8. ГДА СБУ, ф.16, оп.32, спр. 71, арк. 3.
9. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 31, спр. 6, арк. 44-45.
10. Органи державної безпеки Київщини у фотографіях та документах (1919-1991). – К., 2004. - С. 169-171.
11. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 31, спр. 6, арк. 7-12.
12. ГДА СБУ, ф.16, оп. 32, спр. 71, арк. 55-61.
13. Україна в добу "Великого терору":1936-1938 роки. - К., 2009.- С.39.

№ 1
Довідка про розкрите контрреволюційне підпілля на Україні

Без дати

С П Р А В К А
О РАСКРЫТОМ КОНТРРЕВОЛЮЦИОННОМ ПОДПОЛЬЕ НА У К Р А И Н Е

Заклятые озверелые враги нашей социалистической родины, эта беспринципная безыдейная банда убийц, шпионов, диверсантов и вредителей, действовавших по заданиям польско-германских фашистских разведок, стремились оторвать от великого Союза Советских Социалистических республик нашу цветущую социалистическую Украину, готовили свободному могучему украинскому народу рабские цепи, готовили солнечной Украине мрачный удел порабощенной колонии германского фашизма.

Гитлер давно мечтает включить Украину в территорию германской фашистской империи. В своей гнусной программной книжонке "   " /«Моя борьба»/, этот взбесившийся агрессор открыто заявлял о своих планах захвата Украины.

Польские пилсудчики также издавна лелеют надежду расширить границы «речи посполиты» от «можа до можа».

Немцы в 1918 году и поляки в 1920 году пытались, заливая кровью украинские поля, осуществить свои захватнические замыслы.

Украинский народ при братской помощи русского пролетариата, дал грозный отпор, разгромил и выбросил со своей родной земли германские и польские полчища.

Немецким и польским фашистам и теперь кружит голову Советская Украина с ее плодородной землей, богатыми недрами, с ее развитой индустрией и высокопродуктивным сельским хозяйством.

Германский и польский генштабы усердно и беспрерывно готовятся к военному вторжению на Украину и в массовом количестве засылают из заграницы и вербуют легко и дешево на нашей территории из антисоветских элементов свою агентуру.

По прямым заданиям германского гестапо и польской дефензивы, верные фашистские псы – троцкисты и бухаринцы, эсеры и меньшевики, буржуазные националисты разных мастей, белогвардейской офицерство, – все эти выродки человечества, в общем контрреволюционном блоке, на протяжении многих лет, концентрировали свои силы на Советской Украине, готовя удар в спину украинского народа.

Подло двурушничая и умело маскируясь, они долгие годы шпионили, вредили, организовывали диверсии, насаждали повстанческие кадры, составляли заговоры и замышляли убийства намереваясь открыть путь на Украину германо-польскому фашизму.

В длительной и ожесточенной классовой борьбе на Украине в период установления Советской власти, все антисоветские партии и буржуазно-националистические элементы активно участвовали на стороне контрреволюции и лишь после окончательного их разгрома, внешне притихли, не прекращая, однако, своей контрреволюционной деятельности.

Оккупация Украины, хотя и непродолжительная, немцами и поляками, активная поддержка их со стороны антисоветских сил, сблизила и проложила путь к дальнейшему подчинению этих антисоветских сил германскому и польскому штабам, в борьбе за превращение Украины в фашистскую колонию.

Троцкисты и бухаринцы, связавшись с германским империализмом еще в 1918 году, так же как и боротьбисты превратились в активные действующие банды фашизма.

Подло двурушнически проникая на руководящие посты в партийный и советский аппарат, троцкисты, бухаринцы и националисты в контакте осуществляли задания своих хозяев, организовывали широкое антисоветское подполье, насаждали свои кадры на все участки политической, военной и хозяйственной жизни страны.

Они, в интересах сохранения этих кадров и безнаказанности контрреволюционной деятельности, постарались взять в свои руки и ГПУ-НКВД на Украине, возглавили их своими ставленниками, парализуя борьбу этих органов против контрреволюции.

Так формировалась и действовала объединившаяся контрреволюция на Украине, таково по существу было положение вплоть до начала 1938 года, когда был вскрыт основной организующий центр контрреволюционного подполья и Украина была избавлена от главарей фашистских заговорщиков – Станислава КОСИОРА и его приспешников.

Для ликвидации последствий контрреволюционной деятельности врагов народа, ЦК ВКП(б) в помощь украинским большевикам прислал группу руководящих работников.

Почти одновременно на Украину приехал Николай Иванович ЕЖОВ, чтобы помочь честным работникам НКВД очистить аппарат НКВД УССР от врагов, чтобы освободиться от людей, неспособных вести решительную борьбу с контрреволюционными бандами, чтобы научить как должны работать органы НКВД в современной обстановке по разгрому и выкорчевыванию до конца всех предателей и изменников родины.

За кратковременный период своего пребывания на Украине тов. ЕЖОВ внес коренной перелом во всю деятельность НКВД УССР.

По инициативе тов. ЕЖОВА в органы НКВД был влит отряд проверенных коммунистов из актива областных организаций КП(б)У.

При непосредственной помощи тов. ЕЖОВА была раскрыта разветвленная троцкистсконационалистическая организация в системе НКВД УССР, являвшаяся одним из основных звеньев объединенного антисоветского заговора на Украине.

Эта организация складывалась на протяжении ряда лет под руководством БАЛИЦКОГО и ЛИПЛЕВСКОГО, насаждавших в органы ГПУ-НКВД троцкистов, националистов, антисоветских перерожденцев и разных проходимцев.

Когда ЛЕПЛЕВСКИЙ сменил БАЛИЦКОГО в 1937 оду он, продолжал свою подрывную работу, сделал упор на кадры, подготовленные им еще в прежний период его пребывания на Украине и выдвинул их на руководящие должности во все оперативные отделы.

В целях маскировки ЛЕПЛЕВСКИЙ несколько передвинул и кое-кем «пожертвовал» из кадров БАЛИЦКОГО, сохранив в аппарате все основные контрреволюционные силы.

Арестованный ЖЕЛЕЗНОГОРСКИЙ – АЙЗЕНБЕРГ, бывший прокурор УССР показывает:

«ЛЕПЛЕВСКИЙ рассказывал мне, что он сохранил в аппарате НКВД свои троцкистские кадры, которые им были подобраны много лет тому назад, когда он работал на Украине».

Этот же арестованный готовит и о предательской роли ЛЕПЛЕВСКОГО в деле сохранения контрреволюционных кадров на Украине, в частности его – ЖЕЛЕЗНОГОРСКОГО, Донецкого Облпрокурора, участника право-троцкистской организации КУМНИКЕВИЧА и других.

Арестованный бывший зам. зав. ОРПО ЦК КП(б)У ЛЕВИНЗОН показывает:

«Активную помощь в деле сохранения контрреволюционной организации от провала оказывал участник правотроцкистской организации бывший Наркомвнудел Украины ЛЕПЛЕВСКИЙ.

ЛЕПЛЕВСКИЙ располагал материалами о моем участии в троцкистской организации, но благодаря ему и КОСИОРУ я оставался в партии и членом ЦК КП(б)У, пока оба они были на Украине».

Арестованный КАНОВ-КАНЕВСКИЙ бывший зав. Особым сектором ЦК КП(б)У, затем пред. Черниговского Облплана, говорит об этом же следующее:

«В НКВД имелись на меня показания нескольких человек, изобличавших мою принадлежность к троцкистской организации.

По заданию КОСИОРА, бывший Наркомвнудел Украины ЛЕПЛЕВСКИЙ объявил эти показания клеветническими. В результате я был «реабилитирован» на пленуме Черниговского Обкома КП(б)У на который приезжал КОСИОР вместе с ЛЕПЛЕВСКИМ».

Также действовали по сохранению контрреволюционного подполья и ставленники ЛЕПЛЕВСКОГО, возглавлявшие основные оперативные отделы (троцкист БЛЮМАН, бывший нач. 5 Отдела, троцкист ГЕРЗОН, бывш. нач. 4 Отдела, троцкист-немецкий шпион СЕВЕРИН – БОРОВИК, бывший нач. Отдела Кадров, троцкист САПИР – б. зам. нач. 3 Отдела и другие).

Аресты, которые имели место при ЛЕПЛЕВСКОМ, направлялись не на основные кадры контрреволюции и на те элементы, которые уже так были разоблачены партийной общественностью, что сохранить их было невозможно, а следствие проводилось с таким расчетом, чтобы не докапываться до корней контрреволюционных организаций.

ЛЕПЛЕВСКИЙ по поводу таких арестов своим приближенным заявлял:

«Мне самому тяжело производить эти аресты, но я ничего не могу сделать так как сейчас Москва очень внимательно следит за Украиной и малейшая неосторожность с моей стороны может провалить все дело».

То, что так бережно сохраняли БАЛИЦКИЙ и ЛЕПЛЕВСКИЙ было в короткий срок выкорчевано после приезда тов. ЕЖОВА.

За этот период в органах НКВД Украины арестовано 494 человек, в том числе 130 человек по центральному аппарату и 364 в областных и районных аппаратах.

Из общего числа арестованных: троцкистов 95, националистов 82, шпионов 243.

Работа органов НКВД по новому, на основе указаний тов. ЕЖОВА, дала в результате быстрый и решительный разгром основных очагов контрреволюционного подполья на Украине.

Был, наконец, вскрыт тот основной главный организующий центр всех антисоветских сил на Украине, наиболее подлый и хитрый, глубоко замаскированный враг – Станислав КОСИОР.

[…]

ГДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 31. – Спр. 81. – Арк. 11-20.
Незавірена копія. Машинопис.

№ 2
Супровідна до копії повідомлення наркома внутрішніх справ УРСР Успенського Єжову для орієнтування начальникам обласних УНКВС УРСР в процесі слідства по антирадянському сіоністському підпіллю

23 лютого 1938 року
Сов. Секретно
ВСЕМ НАЧ ОБЛУПРАВЛЕНИЙ НКВД УССР
Только ______________

Направляю копию моего сообщения на имя Народного Комиссара Внутренних Дел СССР – Генерального комиссара государственной безопасности тов. ЕЖОВА – для ориентировки в процессе следствия по антисоветскому сионистскому подполью.

В целях полной ликвидации и разгрома шпионского сионистского и клерикального подполья на Украине, – П Р Е Д Л А Г А Ю:

1. – Следствие направить на вскрытие существующих в Вашей области руководящих и организующих центров антисоветского шпионского подполья сионистов и клерикалов (уполномоченные ЦК, комитеты организацией и т. п.);

2. – Расширить операцию по сионистам и клерикалам, арестовав в первую очередь вернувшихся из ссылок и полит изоляторов, прибывших из Палестины и всех активистов, занимавших руководящее положение в сионистских организациях;

3. – Особое внимание обратите на выявление и вскрытие шпионской и террористической деятельности сионистского подполья;

4. – Следствием вскройте всю агентуру сионистского подполья, пробравшуюся в ряды КП(б)У и органы НКВД.

О проделанной Вами работе, результатах операции и следствия по сионистскому и клерикальному антисоветскому подполью, – сообщите мне специальной докладной запиской к 28 февраля с. г.

Впредь информацию о ходе операции и результатах следствия высылайте в форме спецсообщений с приложением важнейших показаний арестованных немедленно по получении новых следственных и агентурных данных и о количестве арестованных.

По ознакомлении, прилагаемую записку верните в Секретариат НКВД УССР.

НАРОДНЫЙ КОМИССАР ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР
КОМИССАР ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ 3 РАНГА

УСПЕНСКИЙ

«23» февраля 1938 года
№ 268/Сн.

ГДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 31. – Спр. 59. – Арк. 206 - 207.
Копія. Машинопис

№ 3
Записка наркома внутрішніх справ УРСР В. Успенського щодо арештів у прикордонній охороні та військах НКВС УССР
27 лютого 1938 р.

ЗАПИСКА по ПРОВОДУ

МОСКВА НКВД СССР

тов. ЕЖОВУ Н.И.
тов. ФРИНОВСКОМУ

НАЧАЛЬНИКУ 5 ОТДЕЛА ГУГБ НКВД СССР

тов. НИКОЛАЕВУ

По Вашему приказу в Погранохране и Войсках НКВД УССР арестовано 38 человек командно-политического состава.

Арестованный полковник ПУПОЛЬ – помощник начальника оперативного отдела УПВО показывает, что он является участником латышской фашистско-шпионской организации существующей в системе Погранохраны и Войск НКВД. В эту организацию ПУПОЛЬ завербован еще в 1922 году МАТСОНОМ – бывшим в том время начальником Псковского Губотдела ГНУ. По поручению МАТСОНА, ПУПОЛЬ неоднократно передавал шпионские материалы латвийской разведке через КАЛЕЙСА – начальника полицейского поста, который тогда был расположен против нашего 10 Погранотряда. В 1924 году ПУПОЛЬ был оформлен КАЛЕЙСОМ в качестве агента латвийской разведки, который систематически передавал сведения до конца 1925 года – до момента его откомандирования в Среднюю Азию. В этот период ПУПОЛЬ выполнял ряд поручений МАТСОНА – бывшего в то время нач. Тульского Губотдела ГПУ по передаче шпионских материалов латвийской разведке и переправе шпионов идущих от МАТСОНА.

На участке 10 Погранотряда с 1922 года существовала шпионская переправа, которой до 1924 года руководил участник латышской шпионской организации КОНГИЗЕР – бывший нач.Пограотделения, впоследствии нач. Пограотрядов в БССР и ДВК, а с 1924 по 1925 год включительно ПУПОЛЬ. После откомандирования ПУПОЛЬ с латвийской границы эта шпионская переправа была передана коменданту 3 комендатуры этого отряда, латышу ЗАМИНША, которого он ПУПОЛЬ завербовал для шпионской работы с ведома МАТСОНА.

Впоследствии, будучи переброшен на работу в Среднюю Азию, ПУПОЛЬ снова связался с МАТСОНОМ – бывшим в то время ПП ОГПУ Средней Азии и по его заданию проводил шпионскую и подрывную работу в Погранохране в Средней Азии.

Работая в УПВО Восточно-Сибирского Края ПУПОЛЬ в 1932 году завербовал в латышскую фашистскую организацию ЦЕРИНА – бывшего в то время начальником особого отделения Березовской стрелковой дивизии, дислоцированной на ст. Оловяная. ЦЕРИНА ПУПОЛЬ знал еще по Пскову как близкого человека МАТСОНУ.

ПУПОЛЬ называет участником латышской фашистской организации ЗИРНИСА бывшего нач. УНКВД Восточно-Сибирского Края, с которым он связался в 1933 году.

В 1935 году прибыв на Украину, ПУПОЛЬ связался с ЛЕПИНЫМ, по заданию которого проводил подрывную работу в Погранохране УССР.

Арестованный помощник начальника ветеринарного отдела УПВО – военветврач 2 ранга ПИЛЬПЕ показал, что в латышскую фашистско-шпионскую организацию он завербован в 1932 году бывшим начальником 46 Ашхабадского Пограничного отряда, впоследствии зам.нач.УПВО Северо-Кавказского округа КАРКЛИНЫМ, возглавлявшим латышскую организацию в Туркмении. ПИЛЬПЕ называет следующих участников организации в Туркмении, с которыми он лично был связан: СПРОГИСА – коменданта 3 участника 46 Погранотряда, ПИННЕРА – работника Ашхабадской Милиции, ЛИБАХ – ответственного работника Наркомзема Туркменской ССР. ПИЛЬПЕ показывает, что в 46 Пограотряде им завербован в организацию работник отряда, латыш ОЛЛА (НКВД Туркмении нами не информировано).

Прибыв в Украину ПИЛЬПЕ связался в ЛЕПИНЫМ, которому как участнику организации имел рекомендательное письмо КАРКЛИНА. По указаниям ЛЕПИНА, ПИЛЬПЕ проводил подрывную работу по линии ветеринарной службы Погранохраны и Войск НКВД УССР. ПИЛЬПЕ завербовал в организацию младшего ветврача 6 кавполка НКВД ПИЛЬКИС (арестован).

Арестованный начальник Харьковского военного училища НКВД комбриг ЛЕПИН Эрнест показывает о том, что его в антисоветскую латышскую организацию завербовал бывший начальник Харьковского Облуправления НКВД КАРЛСОН (арестован 3 Отделом ГУГБ), по заданию которого он проводил подрывную работу в подготовке кадров для Погранохраны. ЛЕПИН участниками латышской антисоветской организации называет: ЛЕПИНА – бывшего нач.УПВО НКВД Украины, КРАУКЛИСА бывшего нач.УМЗ НКВД УССР (арестован 3 Отделом ГУГБ). ЛЕПИН показывает, что в соответствии указаниями КАРЛСОНА о расширении организации им – ЛЕПИНЫМ были завербованы – нач.штаба 43 Авиабригады БЕРЗИН (арестован) и нач.финчасти училица НКВД ШТЕЙНБЕРГ (арестован).

Кроме участников латышской организации имеется ряд первичных показаний других арестованных:

Арестованный полковник КАЛМАР – бывший пом.нач.отдела боевой подготовки УПВО сознался в том, что с 1926 года он является агентом румынской разведки, которой до ареста систематически передавал шпионские материалы о Погранохране. КАЛМАР – бывший офицер австрийской армии, завербован офицером румынской разведки во время работы в смешанной советско-румынской пограничной комиссии. Румынская разведка осуществляла связь с КАЛМАРОМ через специальных курьеров, присылаемых к месту работы КАЛМАРА.

В 1936 году КАЛМАР был завербован в состав военно-фашистского заговора бывшим зам.нач.УПВО НКВД УССР СЕМЕНОВЫМ (осужден).

Арестованный капитан САРГАНИ, происходит из офицерской семьи, бывший пом.нач.отделения Оперативного отдела УПВО НКВД УССР сознался, что является агентом польской разведки с 1934 года. Для шпионской работы в пользу польской разведки САРГАНИ завербован нач.отделения Оперативного отдела УПВО НКВД УССР майором ПИОТРОВСКИМ (поляк, дворянин – арестован) и через него передавал шпионские сведения польской разведке до дня ареста. В 1937 году САРГАНИ был завербован бывшим нач.УПВО ЛЕПИНЫМ в военно-фашисткий заговор.

Арестованный начальник хозкоманды 23 Погранотряда лейтенант ДОРОШЕНКО показал о своей шпионской работе для польской разведки, в состав агентуры которой был завербован резидентом польразведки МАРКИНЫМ – бывшим комендантом участка 19 Погранотряда (осужден).

Следствие продолжаем.

У С П Е Н С К И Й

«27» февраля 1938 года
№ 323/СН

ВРИО. НАЧАЛЬНИКА 5 ОТДЕЛА УГБ НКВД УССР И ОО КВО
МАЙОР ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАНОСТИ

Л и с т е н г у р т

ГДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 31. – Спр. 14 (1951 р.). – Арк. 83-87.
Копія. Машинопис.

№ 4
Довідка про викриття антирадянських груп по військам НКВС України

3 березня 1938 року

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО*

С П Р А В К А
ПО ВОЙСКАМ НКВД У К Р А И Н Ы

По войскам НКВД Украины вскрыт антисоветский военно-фашистский заговор, участниками которого являлись: Нач. УПВО НКВД УССР – комдив ЛЕПИН, Зам. Нач. УПВО – комбриг СЕМЕНОВ,

* На документі в горі зліва написано «Послана Секретарю ЦК КП(б)У (справка т. Ратынского).

Нач. Политотдела УПВО – дивкомиссар СОРОЦКИЙ, Пом. Нач. УПВО по МТО – бригинтендант ЗАБИЯКО, Нач. оперода УПВО – полковник КУЛЕША, Нач. Отдела боевой подготовки УПВО – полковник МИХНЕВИЧ и другие.

Группы заговорщиков вскрыты в 6-м кавполку НКВД (Киев), 156 полку НКВД (Шостка), 157 полку НКВД (Запорожье), 159 полку НКВД (Днепропетровск) и в Погранотрядах.

Всего арестовано по войскам НКВД комполитсостава – 203 человека.

Из них: заговорщиков – 33
польских шпионов – 77
румынских –"– – 18
немецких –"– – 7
латвийских –"– – 12

Агентами разведок являлся ряд крупных командиров и политработников войск НКВД (Нач. полит. отдела СОРОЦКИЙ – румагент; Пом. нач. УПВО ЗАБИЯКО – японский агент; Нач. оперода ПУПОЛЬ – латвийский агент; начальники отрядов ШОРОХ, ШОСТАК, – польские агенты, нач. штаба отряда РЫКОВ – польский агент).

«3» марта 1938 г.

ГДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 31. – Спр. 6. – Арк. 44-45.
Копія. Машинопис.

№ 5
Телеграма Успенського з вимогою проведення роботи по очищенню органів міліції від шпигунів та інших антирадянських елементів

11 березня 1938 року

тов. Авсиевич*[1]

ТЕЛЕГРАММА

5 ОТДЕЛ УГБ НКВД УССР
ВСЕМ НАЧАЛЬНИКАМ ОБЛАСТНЫХ УПРАВЛЕНИЙ НКВД УССР

Моей телеграммой КР 44236 от 28 февраля 1938 года требовал представления материалов на шпионов, диверсантов, петлюровцев и другой антисоветский элемент, проникший в милицию.

Большинство УНКВД моего распоряжения не выполнили, а те УНКВД, которые представили материалы, упустили поляков, латышей, греков, румын, среди которых наибольшее количество шпионов и диверсантов.

Мы должны, во что бы то ни стало, в самый короткий срок вскрыть агентуру поляков в органах милиции.

ПРИКАЗЫВАЮ:

Еще раз тщательно проверить весь начсостав милиции и при малейшем подозрении в шпионаже, особенно лиц происходящих из заграницы, немедленно выслать на них справки на арест в 5 отдел УГБ. Также представить справки на арест петлюровце бывших белых и связанных с антисоветскими националистическими элементами.

Всех зарубежников, на коих нет компрометирующих материалов немедленно представить на увольнение через начальника УРКМ НКВД УССР тов. ФОКИНА.

Рядовой состав очищайте на месте.

О всей работе по очистке органов милиции донесите к 25 марта.

УСПЕНСКИЙ

«11» марта 1938 г.*[2]
№ 44316

ГДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 31. – Спр. 6. – Арк. 68-69.
Завірена копія. Машинопис.

*[1] «т. Авсиевич» і «Телеграмма» написано олівцем.
*[2] Документ підписаний Авсієвичем.

УДК 329.78+69

Ігор Коляда, Роман Ралко (м. Київ)

СТУДЕНТСЬКІ БУДІВЕЛЬНІ ЗАГОНИ: ДО ІСТОРІЇ ПАТРІОТИЧНОГО РУХУ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В УРСР (1962-1989 РР.)

У дослідженні аналізується процес становлення і розвитку молодіжного руху в УРСР у його такій організаційній формі, як студентські будівельні загони.

Ключові слова: *нормативно-правові акти, комсомол, студентський будівельний загін, суспільно-корисна праця.*

«Радостный строй гитар…
Яростный стройотряд…
Песен костры горят…»

Неможливо собі уявити не лише політичного, але й економічного і культурного життя в XX ст. поза молодіжним ракурсом. Протягом цього часу роль молоді в тій чи іншій історичній події важко переоцінити. Молодь завжди гостро реагує на соціальні та політичні процеси і, як не парадоксально, є першою жертвою цих перетворень.

В історії суспільно-політичних рухів молодіжні рухи пройшли історичний шлях від самодіяльних клубів за інтересами до наймасовіших у суспільстві організацій. Нині можемо констатувати, що молодіжні рухи стали одним із практичних засобів суспільно-історичних трансформацій, виступивши комунікаційними каналами зв'язку у середовищі одного покоління, виявляючи та репрезентуючи його інтереси перед суспільством в цілому.

Тому дослідження процесу становлення і розвитку молодіжного руху в його такій організаційній формі, як студентські будівельні загони в СРСР у цілому, так і в УРСР зокрема, є актуальним питанням для історичної науки.

Деякі аспекти з історії становлення та розвитку молодіжного руху в СРСР, в тому числі УРСР, вивчались у дослідженнях таких вчених, як Е. Ф. Артем'єв [1], О. А. Бухаріна. [3], С. І. Іванов. та С. П. Погорєлов. [12], В. А. Приступко [18], І. І. Шкурко [27], проте, комплексного дослідження, яке б розкривало процес становлення та розвитку молодіжного руху в СРСР, зокрема і в УРСР, ще не створено. Це і зумовлює мету нашого дослідження, наукова новизна якого полягає у спробі відтворити основні етапи молодіжного руху, чинники, які впливали на його розвиток, зокрема, роль людського фактору, ідейної свідомості та молодіжної комуністичної організації у цьому процесі (ВЛКСМ / ЛКСМУ).

В умовах утвердження більшовиків при владі після завершення громадянської війни, політика радянського державно – партійного керівництва передбачала залучення студентської молоді до трудової діяльності на об'єктах народного господарства. Реалізацію цього завдання керівництво РКП(б) покладало на свою молодіжну комуністичну спілку – РКСМ (з 1924 р – ВЛКСМ, або як її скорочено називали комсомол), в УСРР – її підрозділ ЛКСМУ. Виконуючи настанови більшовицького лідера В.І. Леніна (Ульянова), що отримали комплексне вираження в промові на III з'їзді РКСМ «Завдання спілок молоді», керівництво компартії ставило перед комсомолом мету «забезпечити організацію практичної участі молоді в будівництві соціалізму в СРСР, вбачаючи в поєднанні навчання з виробничою працею запоруку успіху підготовки висококваліфікованого, політично грамотного радянського спеціаліста [1, с. 9]».

Реформи радянсько-комуністичного керівництва вищої школи, пов'язані з організацією діяльності робітничих факультетів, дозволили залучити до вищої освіти широкі маси пролетарської молоді. Вже восени 1920 р. їх чисельність досягнула 17 тис. чоловік та планувалося збільшити цю кількість ще на 8 тис. робітників [15, с. 7].

У 1924 р. XIII з'їзд РКП(б) звернув особливу увагу комуністичної спілки молоді (комсомолу) на необхідність «встановлення живого зв'язку вузу з виробництвом», який повинен розглядатися не лише як виробнича праця студентів під час практики студентства на підприємствах, але як і

«засіб політичного виховання», і, таким чином, залучення до суспільно-політичного життя [15, с. 282]. На основі цих рішень з’їзду компартії, на VI з’їзді ВЛКСМ було прийнято рішення: «Силу комсомольців-студентів необхідно особливо планомірно і різносторонньо використовувати під час канікулярних відпусток… Для цього необхідно завчасно розраховувати місце проведення канікул і протягом навчального року проводити підготовчу роботу… [15, с. 25]». Це рішення також було продубльоване на V з’їзді КСМУ (2-7 липня 1924 р.), а також ухвалено рішення «про збільшення кількості комсомольців за рахунок сільської молоді, посиливши політвиховну роботу на селі, розширити мережу шкіл фабрично-заводського учнівства [6, с. 130]».

Практичне втілення цих програм розпочалося в листопаді 1922 р., коли ЦК РКСМ прийняв рішення про залучення вузівської молоді «до союзного життя», поставивши за мету «перш за все наблизити її до фабрично-заводських організацій [14, с. 12-13]». Виконуючи ці завдання, первинні організації РКСМ відправляли студентів-комсомольців на агітаційно-пропагандистську, просвітницьку роботу серед молоді промислових підприємств, для надання допомоги бібліотекам та клубам, які діяли на заводах і фабриках [1, с. 11].

Перші «трудові семестри» у радянських студентів розпочалися влітку 1924 р., після того, як ВЦРПС та Народний комісаріат праці та освіти СРСР розробили спеціальну інструкцію про практику студентів у період літніх канікул, в якій було визначено порядок її проходження та залучення студентів до виробництва на промислових підприємствах та в сільському господарстві Країни Рад [3, с. 16]. Якщо в 1923 р. на практику було направлено 13 тис. студентів, то в 1924 р. вже більше ніж 20 тис. майбутніх спеціалістів працювало у всіх галузях народного господарства радянської держави [5, с. 4].

Оргбюро ЦК РКП(б) 12 січня 1925 р. прийняло спеціальну постанову про найближчі завдання вузів, в якій вказувалося, що студентська виробнича практика повинна, перш за все, допомогти студентам «ознайомитися з життєвими умовами, в яких їм доведеться працювати [7, с. 1]». Радянським державно-партійним керівництвом було виділено значні кошти на організацію такої виробничої практики студентів. У вересні 1925 р. наркомат фінансів УСРР пропонував включити до місцевих бюджетів статті, що передбачали видатки на організацію та проведення виробничої практики студентів [1, с. 11].

Саме в цей час закладались нормативно-організаційні засади залучення студентської молоді до виконання народногосподарських планів.

Передвісниками руху студентських будівельних загонів потрібно вважати масову участь студентів у повоєнній відбудові та в зборі цілинного врожаю. Таким прикладом слугує ініціатива студентів Київського університету (нині Київський національний університет імені Тараса Шевченка), які звернулись до вузівської молоді Києва і області із закликом відпрацювати в позанавчальний час не менше чотирьох годин щоденно на відбудові центральної магістралі міста – Хрещатика [27, с. 67].

Патріотичний почин студентів університету у лютому 1944 р. підтримав міський актив молоді. Вже в березні 1944 р. відбувся перший вихід київських студентів на розчищення центральної вулиці міста. Лише тільки вузи Сталінського району м. Києва відпрацювали до 10 тис. людино-годин на відбудовчих роботах. У відбудові Хрещатика відзначилися вихованці Київського педагогічного інституту імені О.Горького (нині Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова), які виконали за два виходи вантажні роботи обсягом понад 300 куб. м., а протягом 1944 р. студентський колектив горьківців виконав у поза навчальний час навантажувальні і розвантажувальні роботи в обсязі 1700 куб. м. [27, с. 66-67]. Багато було зроблено студентами по відбудові Дніпропетровського, Київського університетів, Харківського авіаційного і сільськогосподарського інститутів, а також вугільного Донбасу і Дніпрогесу, відродження Ленінграду (суч. Санкт-Петербург, Росія) та Сталінграду (суч. Волгоград, Росія). Лише тільки студентами Донецького індустріального інституту на будівельно-ремонтних роботах було виконано робіт на суму 520 тис. рублів [1, с.16]. Проте, цілком справедливою є оцінка сучасної російської дослідниці О.Бухаріної, що залучення майбутніх спеціалістів до капітального будівництва об’єктів народногосподарського комплексу відбувалося епізодично, без належної професійної підготовки юнаків та дівчат, часто траплялися випадки ігнорування техніки безпеки. Практично були відсутні договірні зобов’язання між студентськими колективами та господарськими організаціями. Загонами в цей час керували викладачі навчальних закладів, а молодь після прибуття на місце дислокації розподілялась по різних будівельних бригадах, їхнє про-

живання і діяльність цілком підпорядковувалась трудовому та побутовому розпорядку цих виробничих колективів, тобто в ці роки не існувало студентського загону як самоврядної одиниці [4].

На початку 1950-х рр. в СРСР головним завданням постало розв'язання продовольчої проблеми. Серйозне та важливе завдання збільшення виробництва продуктів сільського господарства потребувало створення і розвитку зернової бази на сході країни. Стояла мета – в найкоротші терміни наздогнати та перегнати найбільш розвинені капіталістичні країни з виробництва продовольчої продукції на душу населення. Оскільки достатніх фінансових та матеріальних ресурсів для одночасного вирішення цього завдання не було, командно-адміністративна система вирішувала цю проблему в традиційному для себе стилі: визначила головне серед вказаних завдань та відповідну систему пріоритетів. Об'єктивна необхідність кардинальних змін в сільському господарстві та невпинне зростання в процесі реформ суб'єктивного фактора (насамперед впливу самого М. Хрущова) зумовили появу волюнтаристських, нереалістичних надпрограм у галузі аграрної політики. Виконанню однієї з таких над програм, якій студентська молодь УРСР віддала свою енергію та трудовий ентузіазм, стало освоєння цілинних земель Казахстану та Сибіру [2, с. 82-83].

Активну участь в реалізації цього завдання взяли студенти вищих навчальних закладів республіки. У 1956 р. студентська молодь працювала влітку, збираючи цілинний урожай, і вже тоді в деяких радгоспах невеликі бригади студентів використовувалися на будівельних роботах [26, с. 7]. Студенти будували зерносховища, ферми, ремонтували дороги. Саме в Казахстані пройшли життєву перевірку і отримали розповсюдження засоби організації праці, побуту, культурно-масової роботи студентської молоді в період літніх канікул, які згодом стали невід'ємною частиною у діяльності студбудзагонів. У 1956-1958 рр. цілинні збиральні загони змінили студентські будівельні загони.

Початок студентського будівельного руху пов'язують з виробничою діяльністю у Казахстані студентського будівельного загону Московського державного університету ім. М. Ломоносова. Проте у радянській та сучасній російській історіографії питання про дату початку історії руху студентських будівельних загонів, формування першого студентського будівельного загону, місця його комплектування полишається питанням дискусійним та відкритим.

На думку сучасного російського дослідника В. А. Приступка, причинами такого стану речей є різні критерії та підходи до визначення дати початку історії руху студентських будівельних загонів. Одні пов'язують зародження руху студентських будівельних загонів із появою поодиноких студентських будівельних загонів у вишах, інші вважають, що історію руху необхідно розглядати як масштабне соціальне явище [19, с. 11]. На думку Е. Ф. Артем'єва, головним поштовхом зародження руху була участь студентів у збиранні врожаю під час кампанії з освоєння цілинних земель. На основі аналізу документів 1950-1970 рр. він зробив висновок, що студентські загони перетворилися в масовий суспільний рух радянської молоді у другій половині 1960-х р. Коли склалася система управління діяльністю Всесоюзного студентського загону, було визначено основні напрямки і форми роботи, рух отримав широку державну та суспільну підтримку [1, с. 43-44]. З погляду радянського історика А. І. Піскуна, до 1959 р. виробнича діяльність студентської молоді носила епізодичний характер, не була системною. Дату зародження він виводить безпосередньо з 1959 р., коли в багатьох вузах СРСР було сформовано студентські будівельні загони [17, с. 196]. Існує також досить поширений погляд, що ініціатором створення студентських загонів виступили студенти фізичного факультету МДУ ім. М. В. Ломоносова. Аналіз доступних джерел показує, що одночасно з ними, зокрема, влітку 1959 р., близько 10 тис. ленінградських студентів за рішенням Ленінградського обласного комітету КПРС працювали на будівництві, 17 студентських загонів Литовської РСР виконали робіт в республіці на 3 млн. крб., а студенти Горьківського і Ростовського інженерно-будівельних інститутів РФСРР, працювали на будівництві виробничих та культурно-побутових об'єктів у Казахстані [1, с. 27-28]. Не відставала студентська молодь і УРСР. У цей час вони працювали на різних народногосподарських об'єктах, зокрема, ЛКСМУ взяв шефство над відбудовою та будівництвом шахт Донбасу. Студентську молодь УРСР було залучено до будівництва 37 шахт Донбасу. [24, арк. 24]. У 1958 р. зусиллями молоді УРСР було побудовано 7 доменних печей [25, арк. 10].

Того ж року на будівництво в областях цілинного освоєння земель виїжджали студентські загони багатьох вузів та технікумів не тільки міст Москви, Воронежа, Новосибірська, Куйбишева, Саратова, Казані та Свердловська, а і найбільших

міст УРСР. Тому, мабуть, у січні 1960 р. газета «Комсомольська правда», центральний орган ЦК ВЛКСМ, опублікувала лист-звернення секретарів комітетів комсомолу чотирьох вузів, в тому числі МДУ ім. М. Ломоносова та будівельного технікуму Москви із розповіддю про досвід формування студентських будівельних загонів [10, с. 2]. У звернені прозвучав заклик до студентів взяти активну участь в освоєнні цілинних земель.

Отже, проаналізувавши різні погляди та підходи до визначення нижньої межі виникнення руху студентських будівельних загонів, на наш погляд, неможливо чітко з'ясувати про роль окремо взятого вищого навчального закладу чи окремої вузівської комсомольської організації. Патріотичний рух студентських будівельних загонів є продовженням діяльності студентської молоді 1920-1930 рр., важких років післявоєнної відбудови, освоєння цілинних земель Казахстану та Сибіру.

На наш погляд, важливим чинником виникнення студентських будівельних загонів стали соціально-економічні передумови, що склались в СРСР та прагнення радянського державно-партійного керівництва використати ентузіазм молоді, її віру у можливість реалізації комуністичної перспективи. Сама ініціатива була не стільки економічною, скільки соціальною в широкому розумінні цього слова, оскільки прямі та дотичні наслідки цієї ініціативи виходили далеко за економічні рамки. Ще одним дуже важливим чинником добровільної, цілеспрямованої участі студентської молоді в будівельних роботах було те, що за довоєнні роки комуністично-партійній та комсомольській системі вдалося сформувати якісно нове покоління радянської молоді, яке свідомо прагнуло принести користь своїй радянській батьківщині. Про таке ставлення до праці у студбудзагоні молодого покоління пише один із перших командирів студентського будівельного загону КДПІ ім. О. Горького О. П. Реєнт. У своїх спогадах про організацію перших будівельних загонів він відзначає: «сьогодні це важко уявити, але тоді ми знаходили в цій роботі моральне задоволення, тягнулися до людей, прагнули допомогти. Всі роботи виконувалися з почуттям високої відповідальності. У студентів і місцевого населення був взаємний інтерес, і це було дуже важливо…» [12].

7 квітня 1962 р. ЦК ВЛКСМ прийняв постанову «Про участь комсомольських організацій вищих навчальних закладів м. Москви, Ленінграда, Києва у будівництві на цілинних землях» [10], якою закликав створювати студентські будівельні загони на базі ВНЗ, для виробничої діяльності на сході СРСР.

До виконання цієї постанови було залучено не лише студентський актив вищих навчальних закладів УРСР, а й державно-партійні органи республіки. Так, на засіданні бюро Київського міського комітету ЛКСМУ було прийнято рішення про направлення на два місяці в Амангельдинський район Кустанайської області Казахстанської РСР («Цілинний край») Київського студентського будівельного загону в кількості 1500 чол. Крім цього, студентський відділ МК ЛКСМУ був уповноважений до 5 червня 1962 р. створити цілинний штаб загону, який мав би забезпечити організаційно-підготовчі заходи до часу відправки загону, а також представити кандидатуру командира загону для затвердження київським міськкомом ЛКСМУ. На засіданні Київського МК ЛКСМУ було затверджено «Статут Цілинного загону», який визначив організаційну структуру загону. Згідно цього документу «Київський міський студентський загін мав складатися з радгоспних загонів. Керівництво загоном здійснювалося Центральним штабом міського комітету комсомолу. Цілинний загін студентів м. Києва, з часу посадки відправки і до часу повернення до Києва, являє собою самостійну комсомольську організацію. Центральний штаб загону визнається Київським міським комітетом комсомолу і прирівнюється у правах до повноважень комітету ЛКСМУ вищого навчального закладу. Склад штабу був наступний: командир, парторг, комсорг, заступник командира загону із виробництва, а також парторги, комсорги радгоспних загонів. У свою чергу, радгоспний загін мав складатися з комсомольських бригад, які розподілялись, розміщувалися по виробничих об'єктах. Загоном керував штаб, до складу якого входив командир, парторг, комсорг, заступник командира з виробничих питань та бригадири комсомольських бригад. Члени штабу призначалися вузівським партійним і комсомольським бюро, комсорги обиралися на комсомольських зборах» [8, арк. 48-49].

Варто звернути увагу на один нюанс, що виник при формуванні першого студентського будівельного загону, засідання бюро Київського міського комітету ЛКСМУ відбувалося 7 червня 1962 р., а у звіті вказувалася дата початку організаційної діяльності по створенні міського загону – 5 червня 1962 року.

Склад Київського студентського загону, що відправився 1 липня 1962 р. до Кустанайської області Казахстанської РСР, був наступним [8, арк. 51]:

Назва ВНЗ	Кількість делегованих студентів у загін
Київський політехнічний університет	500
Київський університет	400
Інженерно-будівельний університет	250
Автошляховий інститут	100
КТІЛП	70
КТІХП	70
Пединститут ім. О. Горького	50
Мединститут	70
Інститут народного господарства	70
Інститут ЦПФ	70
Пединститут іноземних мов	50
Загальна кількість	1700

Результати діяльності першого будівельного загону були вагомими, навіть враховуючи те, що на його підготовку було затрачено небагато часу, а якщо бути точними – то всього один місяць. Протягом 1962 р., за два місяці виробничої діяльності на будівництві народногосподарських об'єктів, студентами з м. Москви, Ленінградуа й Києва було виконано обсяг будівельних і ремонтних робіт на 11 млн. крб. Лише тільки силами Київського студентського загону у 17 радгоспах Амангельдинського району Кустанайської області збудовано 179 житлових будинків, 3 школи, 9 зерноскладів, 8 машинно-тракторних майстерень, 3 гаражі, 74 різних будівельних приміщень. Усього ж загоном виконано об'єм робіт на суму 1722520 крб., що становило 12% річного плану капітального будівництва зазначених районів. У цих показниках помітний внесок студентів Київського педагогічного інституту ім. М. О. Горького, які збудували 9 двоквартирних житлових будинків, школу, гуртожиток, дитячий садок, клуб, 11 споруд сільськогосподарського призначення, виготовили 300 тис. штук цегли; капітально відремонтували 17 житлових будинків. У цілому ж виробіток на одного студента за період робіт становив 1372 крб. А якщо взяти до уваги те, що фактичний виробіток на одного робітника будівельного тресту «Кустанайрадгоспбуд» становив за ті ж самі 2,5 місяці у середньому 800 крб., то стає очевидним, наскільки продуктивними були результати праці студентів-горьківців [27, с. 91-92].

Організаційна побудова і внутрішня діяльність загонів регулювалася перш за все Статутами. Перший статут Київського будівельного загону, як було зазначено вище, мав назву «Статут Цілинного загону» [8, арк. 48].

У квітні 1964 р. на засіданні Центрального цілинного штабу було прийнято перший «Статут студентського будівельного загону», який мав діяти у всесоюзному масштабі [1, с. 34]. А вже у грудні 1966 р., на Всесоюзному з'їзді організаторів та учасників студентських будівельних загонів, вперше було прийнято єдиний для всіх студентських загонів «Статут студентського загону» [1, с. 36-37]. Одним з делегатів з'їзду був І. І. Шкурко, який стояв біля витоків руху в республіці [27]. Через чотири роки, 10 січня 1970 р., на розширеному засіданні Центрального штабу студентських будівельних загонів при ЦК ВЛКСМ було прийнятий новий «Статут Всесоюзного студентського будівельного загону» [19, 15-20]. У відповідності до нього встановлювалося, що «свою діяльність студентські будівельні загони здійснюють під керівництвом комітетів комсомолу в тісній співпраці з партійними, радянськими і профспілковими органами. Прийом у члени загону в індивідуальному порядку мали проводити штаби студентських будівельних загонів [23, с. 10-11]».

14-15 квітня 1977 р. у Москві, на Всесоюзній нараді керівників республіканських, крайових і обласних студентських будівельних загонів було розглянуто і підтримано новий текст «Статуту студентського загону». Своїм рішенням від 10 травня 1977 р. ЦК ВЛКСМ його затвердив [1, с. 52].

Першим документом, що започаткував основи правого регулювання організації та діяльності студентських загонів була постанова ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 26 травня 1967 р. «Про заходи покращення організації та збільшення ефективності літніх робіт студентів» [20, с. 123]. Дана постанова зобов'язала міністерства, відомства та підрядні організації, для яких студентські будівельні загони виконували роботу, відрахувати на рахунки комсомольських органів необхідні кошти для організації роботи загону. Одночасно був визначений порядок оплати праці студентів, вартості їх проїзду та виплати їм добових.

Президія ВЦРПС 26 вересня 1967 р. затвердила Типовий трудовий договір, яку мали виконувати студентські будівельні загони, на основі якого кожний студентський загін повинен був заключити із господарською організацією договір на певні види будівельних робіт, який вста-

новлював права та обов'язки для обох сторін [13, с. 84]. З'явився правовий документ, що регулював виробничу діяльність загонів та їх взаємовідносини із промисловими, будівельними та сільськогосподарськими організаціями.

У листопаді 1969 р., ЦК ВЛКСМ затвердив «Положення про студентський будівельний загін» і «Положення про обласний, крайовий, республіканський штаби». У травні 1977 р. ЦК ВЛКСМ та Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти, у відповідності до рішень ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР, прийняли нове «Положення про студентський загін». Затверджені акти отримали юридичну силу підзаконного акту, а тому закріплені у них положення та норми стали обов'язковими як для діяльності студентських загонів, так і для господарських організацій, де влітку працювала студентська молодь, взаємовідносин з ними [10].

«Положення» містило основні організаційні принципи та визначало основні форми діяльності студентського загону, їх взаємовідносини з народногосподарськими організаціями. На відміну від «Положення про студентський будівельний загін» (1969 р.), яке складалося з трьох розділів, нове «Положення» (1977 р.) структурно складалося із преамбули та п'яти розділів. Причому два окремі розділи «Положення» 1969 р., що регулювали виробничу та політико-виховну роботу в студентському будівельному загоні у новому варіанті були об'єднані в єдиний розділ [10].

У липні 1966 р. при ЦК ВЛКСМ було створено центральний спеціальний орган, що мав займатися організацією та керівництвом студентськими будівельними загонами. А вже 30 січня 1967 р. бюро ЦК ВЛКСМ прийняло постанову про організацію Центрального штабу студентського будівельного загону. Відповідні штаби створювались й при ЦК ЛКСМ союзних республік, обласних, крайових комітетах комсомолу.

Зміни функції та назви Центрального штабу пов'язані з прийняттям 3 липня 1973 р. постанови ЦК ВЛКСМ «Про штаби студентських будівельних загонів», згідно з яким Центральний, республіканські, крайові та обласні штаби почали функціонувати на правах окремих відділів відповідних комітетів комсомолу. А через десять років, 2 квітня 1984 р., ЦК ВЛКСМ знову було прийнято рішення про зміну назв штабів загонів. Вони стали називатися штабами студентських загонів, тобто з назви зникло слово «будівельний». Це пояснюється розширенням сфер залучення студентських будзагонів до різних галузей народного господарства. До 1984 р. кількість студентів у будівельних і небудівельних загонів у Всесоюзному загоні практично зрівнялась [16, с. 111].

Організаційна структура Всесоюзного студентського загону була стабільною і являла собою наступне. Основною структурною одиницею Всесоюзного студентського загону був лінійний загін – трудовий колектив студентів, які виконували спільні виробничі завдання на основі господарського договору із підприємством (організацією) і забезпечували реалізацію програми ідейно-виховної та суспільно-політичної роботи у період трудового семестру на місцях своєї дислокації [10]. Загони будівельного і небудівельного профілю, місцеві і виїзні, що працювали на території одного чи декількох районів, області, краю, республіки утворювали районні чи зональні, обласні, крайові, республіканські студентські загони, керівництво якими здійснювали відповідні штаби [16, с. 111].

Республіканські студентські загони існували у всіх 14 союзних республіках (у РСФСР не існувало студентського загону, у відповідності до комсомольських органів), у 6 краях, у 135-140 областях всього Союзу РСР. Кількість зональних штабів коливалась з 554 у 1971 р. до найбільшого – 1083 у 1977 р. У 1985 р. їх залишалося лише тільки 842. Кількість лінійних студентських загонів зросла з 9352 у 1971 р. до 21487 у 1986 р. Максимальна кількість лінійних загонів – 23023 – було зафіксована у 1982 р. [16, с. 111].

Уже на середину 1970-х рр.. спостерігається перетворення руху СБЗ у масовий рух радянської студентської молоді. Якщо у 1959 р. було лише 339 чол., то вже у 1965 р. – 40 тис., 1970 р. – 309 тис., 1975 р. – 636 тис., 1980 р. – 822 тис., 1983 р. – 861 тис. чоловік. А всього за всю історію будівельного руху (1959 – 1989 рр.) у ньому взяло участь 14 537 395 юнаків і дівчат [28]. Варто до цього додати, що щорічні заявки у студентські загони були у межах 1,5 млн., а реальна можливість відправити працювати влітку – не більше 800-850 тис. студентів.

На думку російського дослідника В. А. Приступка, студбудзагони були привабливими для молоді саме можливістю виявити свої організаторські здібності у дозволеній моделі молодіжного врядування. Командир – студент, майстер – студент, бригадир – студент, лікар – студент [16, с. 114]. Керівний склад студбудзагонів був досить потужним. Усього у Всесоюзному студент-

ському загоні на середину 1980-х рр. було 70 тис. керівників різного рівня [16, с 114-115]. У період підготовки до виробничої діяльності влітку, під час трудового семестру, кожний п'ятий студент ставав командиром, комісаром, майстром і т. д., тобто керівником і організатором самостійного колективу. Лише тільки за 1976-1980 рр. у районних штабах, у лінійних студентських загонах школу управління колективом пройшло приблизно 270 тис чоловік. Цей досвід, отриманий у загонах, у майбутньому допомагав молодим спеціалістам швидше вписатися в колектив, отримати у ньому визнання та авторитет [28]. Так поступово радянська бюрократична хвороба проникала у нові форми самоврядної діяльності студентської молоді.

Крім того, багаточисельні факти, соціологічні дослідження свідчить про те, що у студентів, які пройшли школу будівельних загонів, зростала навчальна успішність, суспільна активність. Так, після першого трудового літа вона зростала на 4,5%, після двох – на 15%. Характерно, що бійці студбудзагонів частіше обиралися на керівні посади у партійних і комсомольських організаціях [21, с.161].

Об'єм виконаних робіт студентами щорічно зростав із 1959 р. до 1982 рік. Всього за 1959-1989 роки об'єм будівельних робіт склав 20 862, 35 млн. крб. За 30 років за участі студентських загонів побудовано 332 230 об'єктів. За 1979-1983 рр., лише тільки за одну п'ятирічку, студентські будівельні загони виконали об'єм роботи, що дорівнював річній програмі Міністерства будівництва СРСР. Цікаві і такі підрахунки: на суму коштів, зароблених у 1974 р. членами Всесоюзного студентського загону в будівельній сфері, можна було побудувати місто з населенням у 250 тис. жителів [22, с. 9].

Керівництво комуністичної спілки молоді в СРСР (ВЛКСМ / ЛКСМ) зуміло вчасно розгледіти потенціал руху студбудзагонів і взяти його під свій контроль з початку їх виникнення. Погоджуючись з сучасним російським дослідником В. А. Приступком, в історії руху студентських будівельних загонів виділяємо три періоди:.

- Перший, який можна назвати початковим, або ж романтичним – 1959-1969 рр., у ці роки студентські будівельні загони діяли за «своїми правилами», рух характеризувався добровільністю, самостійністю, конкурсним відбором до загонів, ентузіазмом молоді [16, с. 118].
- Другий період – 1969-1979 рр., є періодом вироблення нормативно-правових документів, що мали регламентувати діяльність студбудзагонів, водночас відбувалася централізація руху. Стало зрозуміло, що студентські будівельні загони – це велика сила. Союзні і республіканські міністерства і відомства всіма правдами і неправдами, маючи дефіцит у трудових ресурсах, намагалися залучити як можна більше загонів, здебільшого не маючи ніяких реальних можливостей створення для студентів необхідних умов для праці, побуту і відпочинку. Романтика і добровільність починають поступово «покидати» рух. У ці роки народжується заклик до студентів: «Кожний студент за період навчання повинен пройти школу студентських загонів». Він був включений у текст привітання тодішнього лідера СРСР Л. Брежнєва учасникам Всесоюзного з'їзду студентських загонів, і заклик став «законом»: «Партія сказала: «Потрібно!», комсомол відповів: «Так!» [16, с. 118-119].
- І останній, третій період – 1979-1989 рр., період жорсткої централізації та регламентації у діяльності студбудзагонів. Все планувалося і затверджувалося на роки вперед. Студентські загони стали використовувати як зручний механізм залучення додаткових трудових ресурсів. У цей період у цілому ряді областей і республік місцеві партійні органи не випускали загони за межі своїх територій, шукали будь-який привід, щоб залишити студентів для виробничої діяльності на місцях. Розподіл студентських загонів, правда, погоджувався з Держпланом СРСР, який також потребував трудових резервів [16, с. 119].

Таким чином, рух студентських будівельних загонів виник не випадково, не на порожньому місці, він увібрав різноманітні форми участі молоді у будівництві «нового суспільства», у відновленні народного господарства після громадянської і Другої світової війн, у зборі врожаю та народногосподарському будівництві на цілинних землях. У кінці 1950-х років різні форми студентських трудових об'єднань злилися в єдиний рух студентських будівельних загонів. Вони стали якісно новою і активною формою залучення студентської молоді до суспільно-конкретної праці, до реалізації народногосподарських планів.

Студентські загони формувалися на добровільних засадах, їх діяльністю керували спеціальні штаби, які створювалися комітетами комсомолу за погодженням адміністрації ВНЗ. Основою життєдіяльності студбудзагонів була організаційна і виробнича самостійність: студентське самоуправління, укладання господарських договорів між приймаючою організацією і студентськими будівельними загонами. Крім, виробничої ді-

яльності студентська молодь активно проводила ідейно-виховну та суспільно-політично роботу.

Партійні органи і організації активно підтримували рух студентських загонів. У суспільно-політичній моделі, що існувала в СРСР, це мало вирішальне значення, визначало успіх діяльності студбудзагонів. Разом з тим таке партійне керівництво поступово вносило у їхню діяльність формалізм, бюрократію, що гальмувало розвиток ініціативності, проявів самодіяльності, самостійності студентських загонів.

Студентські будівельні загони були невід’ємною складовою навчально-виховного процесу у вищих і середньопрофесійних навчальних закладів, одним з суттєвих факторів формування і підготовки радянських кадрів молодих спеціалістів, виробленню моделі їхнього співжиття у колективістському суспільстві.

Джерела і література

1. Артемьев Е. Ф. Ступени возмужания. История, опыт патриотического движения студенческих отрядов / Артемьев Е. Ф. – М.: Изд-во Молодая гвардия, 1983. – 254 с.
2. Баран В. К. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-ті рр.) / В. К. Баран, В. М. Даниленко. – К. : Альтернативи, 1999. – 304 с.
3. БухаринаО.А.Студенческиестроительные отряды Тамбовской области: исторический опыт: дис… канд. ист. наук / Бухарина О. А. – Тамбов, 2006. – 170 с.
4. Бухарина О. А., Олейников М.Д. Студенческие стройотряды: истоки движения [електронний ресурс] / Бухарина О. А., Олейников М.Д. // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. 2003. № 2. - Режим доступу www.gramota.net/materials/3/2011/2-2/7.html
5. Быстрицкий М. Летняя практика студентов в 1924 г. / Быстрицкий // Правда. - 12 серпня 1924.. – С. 4-5.
6. Готуйся стати комсомольцем / Упорядник:Сергієнко О. Ф. –К.: видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1982 р. – 141 с.
7. Грибов И. В. О производственной практике студентов. / Грибов И. В. // Правда. - 4 листопада, 1924.. – С. 1-2.
8. Державний архів Київської області, ф. п-1616, оп. 5, спр. 164, арк. 240.
9. Журун Н. Давайте строить вместе / Журун Н., Карамелева Э. // Комсомольськая правда. – 23 січня 1960. – С. 2.
10. Иваненков С.П. Студенческие трудовые отряды: опыт, анализ, перспективы [електронний ресурс]/ С. П. Иваненков, И. Е. Сазонов. – Санкт-Петербург.: Питер, 2001 г. – Режим доступу: http://ivantnkovs.narod.ru.
11. Иванов С. И. Третий семестр – важная форма общественно-политической практики студентов / Иванов С. И., Погорелов С. П. – Минск: Изд-во Вышэйшая школа, 1975. – 48 с.
12. Інтерв’ю з Олександром Петровичем Реєнтом (1940 р. н.), доктором історичних наук, професором, член-кореспондентом НАН України, заслуженим діячем науки і техніки України. Заступник директора з наукової роботи, завідувач відділу історії України XIX — початку XX ст. Інституту історії України НАН України, голова Національної спілки краєзнавців України. У 1975 р. закінчив Київський державний педагогічний інститут імені О. М. Горького. Розмова тривала 45 хв. Запис зроблено 30 листопада 2011 р.
13. Камынин Н. А. Деятельность партийных организаций Восточной Сибири по развитию трудовой активности студентов строительных отрядов (1966-1970) // Партийные организации в борьбе за превращение Восточной Сибири в мощную индустриальную базу страны. – Иркутск: ИГУ, 1982. – 184 с.
14. Комсомол и высшая школа. Документы и материалы съездов, конференций ЦК ВЛКСМ по работе вузовского комсомола (1918-1968 гг.). – М.: Изд-во Молодая гвардия, 1968. – 271 с.
15. КПСС в резолюция и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. В 30 т. – М.: Политиздат, 1983.
16. Молодежь и инновационные развитие России: сбор. наук. пр. за мат. науч. конф., 13 ноября 2008 г. / от. ред. В. К. Криворученко. – М.: Изд-во Московского у-та, 2008. – 184 с.
17. Пискун А. И. Партийное руководство деятельностью комсомола по организации и развитию движения студенческих отрядов: дис. … канд. ист. наук / Пискун А. И. – К., 1987. – 245 с.
18. Приступко В. А. Студенческие отряды: исторический опыт 1959-1990 годов / Приступко В. А. – М.: Изд-во Московского гуманитарного ун-та, 2008. – 294 с.
19. Сборник руководящих документов и материалов о деятельности студенческих отрядов. М.: Политиздат, 1973. – 434 с.
20. Справочник партийного работника. – М.: Политиздат, 1977. – 523 с.

21. Студенческие строительные отряды. Опыт, проблемы, перспективы. Алма-Ата, 1971. – 173 с.

22. Третий семестр. Организатору ССО. – М. : Молодая гвардия, 1975. – 254 с.

23. Устав Всесоюзного студенческого строительного отряда // Сборник руководящих документов и материалов о деятельности студенческих отрядов. – М.: Молодая гвардия, 1973. – С. 10–11.

24. Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі ЦДАГО України), ф. 7, оп. 15, спр. 71, арк. 35.

25. ЦДАГО України, ф. 7, оп. 15, спр. 78, арк. 45.

26. Шевчук И. Л., Зара Н. В. К вопросу истории и правового положення студенческих отрядов // Студенческие отряды – эффективная форма политического, трудового и нравственного воспитания студенческой молодежи. Материалы первуй республ. науч.-практ. Конф. – Кишинев: Статистика, 1971. – С. 8-10.

27. Шкурко І. І. Соціально-гуманітарна і політична підготовка майбутніх учителів (історико-педагогічний аспект) / І. І. Шкурко. – К.:КДПІ, 1992. -144 с.

Игорь Коляда, Роман Ралко

Студенческие строительные отряды: к истории патриотического движения студенческой молодежи в УССР (1962-1989 гг.)

В исследовании анализируется процесс становления и развития молодежного движения в УССР в его такой организационной форме, как студенческие строительные отряды.

Ключевые слова: *нормативно-правовые акты, комсомол, студенческий строительный отряд, общественно-полезный труд.*

Igor Kolyada, Roman Ralko

Student construction teams: the history of the patriotic movement of students in the USSR (1962-1989)

In the article has analyzed the formation and development of the youth movement in the USSR in its organizational form such as student construction brigades.

Key words: *normative legal acts, Komsomol, student construction unit, socially useful work..*

НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ: ПАНОРАМА СУЧАСНОГО ЖИТТЯ

Тамара Демченко (м. Чернігів)

«ВЕЛИКИЙ ТЕРОР»: ПАМ'ЯТЬ І ДОСЛІДЖЕННЯ

З-поміж «круглих» дат 2012 р. особливо вирізняється одна, котра навряд чи варта святкування чи урочисто-піднесеного відзначення, але забути про яку було б великим гріхом перед пам'яттю мільйонів людей – жертв кривавого терору сталінського режиму, кричущою несправедливістю стосовно їхніх нащадків, неприпустимою необачністю щодо теперішніх та й майбутніх поколінь. Уроки, затверджені із таких «чорних» ювілеїв, повинні бути відомі всім, стати пересторогою для суспільства.

75-та річниця від часу розв'язання "Великого терору" в СРСР темною тінню позначилася на змісті повідомлень учасників «круглого столу» на тему «Політичні репресії радянської доби на Чернігівщині: дослідницькі рефлексії та інтерпретації», який відбувся за ініціативи Чернігівської обласної організації Національної спілки краєзнавців України 18 травня 2012 року в Інституті історії, етнології та правознавства ім. О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка за участі провідних істориків Інституту історії України НАН України – дослідників даної проблеми. Символічно, що читання проходили якраз того дня, коли в Україні вшановували пам'ять жертв репресій. На засіданні були присутні викладачі, аспіранти, студенти Інституту, співробітники комунального закладу «Пошукове агентство зі створення науководокументальних серіалів «Книга Пам'яті» та «Реабілітовані історією» Чернігівської обласної ради; журналісти, краєзнавці.

Власне, «круглий стіл» розпочався приємною подією – презентацією третьої книги Чернігівського тому серії «Реабілітовані історією». Книга присвячена аналізу політики радянської влади щодо релігії, церковних діячів та віруючих. У передмові до видання, зокрема, зазначено: «декларована радянською Конституцією свобода совісті й віросповідань, як і решта демократичних свобод, залишалася лише на папері. Ради у справах РПЦ, релігійних культів, а згодом релігій та їхні Уповноважені в областях здійснювали тотальний контроль за діяльністю релігійних громад. Головним їх завданням було скорочення мережі релігійних організацій, храмів і молитовних будинків». Цей висновок переконливо ілюструється добіркою документів та нарисами про репресованих. У церемонії презентації взяли участь голова Чернігівської обласної організації НСКУ, директор Інституту історії, етнології та правознавства ім. О. М. Лазаревського, професор О. Б. Коваленко, перший проректор Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка професор В. О. Дятлов, директор комунального закладу «Пошукове агентство зі створення науково-документальних серіалів «Книга Пам'яті» та «Реабілітовані історією» Чернігівської обласної ради О. В. Лисенко. Начальник управління з питань внутрішньої політики та зв'язків з громадськістю Чернігівської облдержадміністрації А. Ф. Подорван вручив почесну грамоту Чернігівської обласної ради Р. Ю. Подкуру за значні заслуги у справі підготовки книг Чернігівського тому серії «Реабілітовані історією».

Читання розпочалися виступом професора, головного редактора журналу «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» професора О. С. Рубльова. Доповідач прослідкував «чернігівський слід» у справі «керівника» «Польської організації військової» в Україні Болеслава Скарбека, підкресливши, що національність, висока номенклатурна посада спричинили арешт Б. Скарбека і «призначення» керівником неіснуючої організації. До 1937 р. в'язень не дожив – його розстріляли на початку червня 1933 р. Ця трагічна доля була типовою для тих недобрих часів.

Інтерес присутніх викликала доповідь старшого наукового співробітника відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України, заступника редактора журналу «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ», доцента О. Г. Бажана на тему «Великий терор» на Чернігівщині: соціальний та національний аспекти». На думку Олега Бажана, «Великий терор» розпочався задовго до 1937 р. з викорінення більшовицькою владою селянського повстанського руху, виявлення і знищення тих, хто міг би очолити цей рух в майбутньому. Під час виступу було розвінчано міф про спонтанний характер терору: навпаки, він був ретельно підготовлений. На лютий 1937 р. співробітниками Чернігівського

обласного управління НКВС було підготовлено "базу" для масових політичних репресій, а саме зібрано "компромат" на учасників 43 «контрреволюційних організацій і угруповань». Спираючись на архівні джерела, О. Бажан доводить, що чернігівські чекісти не виявляли особливої кровожерливості у часи "Великого терору", надмірної запопадливості у виконанні вказівок вищого керівництва зі знешкодження "класового ворога" у порівнянні із іншими регіонами України. Проте "соціальна чистка" 1937-1938 років вкрай негативно позначилась як на економіці регіону, так і на долі десятків тисяч жителів Чернігівщини.

У доповіді старшого наукового співробітника, завідувача сектора історико-енциклопедичних досліджень Інституту історії України НАН України, кандидата історичних наук В. Ю. Васильєва «Механізм управління державним терором» прозвучали слушні міркування щодо небезпеки спрощених уявлень про механізм «Великого терору». Привернула увагу його теза щодо нерозуміння масштабів репресій на Заході: «Терор у СРСР – це фізичне знищення, а в західній гуманітаристиці його трактують як жах, переляк». Щоб належним чином досліджувати цю тему, слід з'ясувати природу сталінського режиму, охарактеризувати відмінності між ним та цивілізованими країнами.

Увічненню пам'яті жертв політичних репресій радянської доби та ролі серії книг «Реабілітовані історією» у цьому процесі була присвячена доповідь старшого наукового співробітника відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України, відповідального секретаря Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» кандидата історичних наук Р. Ю. Подкура. Доповідач акцентував увагу на сприйнятті й оцінці зусиль з виявлення жертв сталінізму та оприлюднення відповідних матеріалів з боку громадськості і насамперед молоді, яка переважає серед користувачів Інтернету. Спільний сайт редакції серії та Інституту національної пам'яті щодня відвідують від 1000 до 1600 осіб, географія ж його відвідувачів вражає – від Чилі до Індонезії, від Канади до Австралії. Інтерес до доробку серії «Реабілітовані історією» – добрий стимул до продовження досліджень.

Доцент кафедри історії Центрально-Східної Європи Інституту історії, етнології та правознавства ім. О. М. Лазаревського О. Ф. Тарасенко звернувся до провідної теми останньої книги Чернігівського тому серії «Реабілітовані історією», зосередивши увагу на репресіях проти представників різних конфесій на Чернігівщині.

Метричні книги Чернігівського міського загсу початку 1920-х рр. стали джерелом виявлення жертв масових розстрілів, здійснених чекістами у Чернігові. Це була тема повідомлення доцента кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства ім. О. М. Лазаревського Т. П. Демченко.

У ході опрацювання численних джерел для складання мартиролога – важливої складової частини серії «Реабілітовані історією» – було виявлено чимало цікавої інформації щодо реалізації репресивної політики в чернігівському селі. Ці матеріали лягли в основу доповідей директора комунального закладу «Пошукове агентство зі створення науково-документальних серіалів «Книга Пам'яті» та «Реабілітовані історією» Чернігівської обласної ради О. В. Лисенко на тему: «Участь сільських активістів у «Великому терорі» 1937 – 1938 рр.: мета, мотиви, стимули» та наукового редактора видань цієї ж установи І. М. Чикало на тему: «Боротьба зі «шкідництвом» у сільському господарстві на території Чернігівської області».

У заключному слові, яким завершився «круглий стіл», голова Чернігівського обласної організації НСКУ О. Б. Коваленко подякував гостям і, наголосивши на вагомому значенні досліджень історії сталінського терору, закликав молодь взяти участь у підготовці наступних книг чернігівського тому серії «Реабілітовані історією».

Євген Букет (м. Київ)

ЗАСНОВАНО ПРЕМІЮ ІМЕНІ ПЕТРА ТРОНЬКА

29 травня в залі засідань Ученої ради Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна відбувся урочистий пленум Правління Національної спілки краєзнавців України, присвячений 85-річчю виходу в світ першого числа журналу "Краєзнавство".

Наприкінці травня 1925 року в Харкові відбулася велика нарада за участю 22 регіональних краєзнавчих осередків — Перша Всеукраїнська конференція краєзнавства, на яку зібралися спеціалісти різних галузей науки, причетні до справи дослідження рідного краю. На конференції ухвалили рішення про створення Українського комітету краєзнавства (УКК).

8 січня 1927 року УКК вирішив: "Приступити до видання періодичного органу в розмірі 2 друкованих аркушів, накладом в 2000 примірників". Перше число журналу "Краєзнавство" побачило світ у квітні 1927 року на друкарських верстатах найбільшого Харківського виробництва "Пролетарій", після того, як УКК мав чіткі дані про бюджет, у якому жодних коштів на видання не передбачалося. І все-таки, маючи незначні операційні фонди, Комітет почав видавничу справу і спромігся видати 1927 року три числа; 1928 року — десять; 1929 року — десять чисел у трьох випусках; 1930 року — п'ять чисел часопису. Але тоталітарний режим швидко згорнув цю діяльність, розпочавши переслідування дослідників рідного краю. І тільки в другій половині XX століття український краєзнавчий рух почав відроджуватися.

1990 року створено Всеукраїнську спілку краєзнавців — правонаступницю УКК, яка відновила 1993 року і журнал "Краєзнавство". Світ побачило вже 77 його чисел. Журнал виходить щоквартально. Значно поліпшилися обсяги, наклад і вагомість журналу після 2008 року, коли Всеукраїнська спілка краєзнавців отримала статус Національної. З 2009 року журнал отримав фахову реєстрацію у ВАК України та безкоштовно надходить у 140 найбільших фондосховищ країни (університети, бібліотеки, архіви, музеї), крім того його pdf-версія доступна для завантаження на сайтах НСКУ, Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського та Інституту історії України НАН України. Напередодні ювілею інформація про журнал "Краєзнавство" з'явилася і в українському мовному розділі Вікіпедії. А на урочистостях у Харкові дослідники рідного краю презентували диск, на який вмістили повну електронну версію свого часопису з 1927 до 2011 року.

Із доповідями про історію і сучасність журналу «Краєзнавство» виступили перший заступник головного редактора Олег Бажан та доцент кафедри українознавства і політології Української інженерно-педагогічної академії Ольга Кашаба.

Також під час урочистого пленуму йшлося про сучасні тенденції українського краєзнавчого руху, проекти Спілки. Заступник голови НСКУ Руслана Маньковська, зокрема, розповіла про цикл документальних фільмів "Музейні скарби України", презентований нещодавно в інформаційній агенції "RegioNews". Проект «Музейні скарби України» започаткований Національною спілкою краєзнавців України 2011 року. Автори проекту Світлана Махонько – головний редактор творчого об'єднання суспільних і науково-освітніх програм телерадіокомпанії УТР і Олександр Махонько – головний режисер творчого об'єднання суспільних і науково-освітніх програм телерадіокомпанії УТР – мають на меті за кілька років створити цикл документальних фільмів, де представити колекції краєзнавчих, меморіальних, науково-технічних, природничих, етнографічних, громадських та інших українських музеїв. Перші вісім фільмів про осередки вивчення місцевої історії – краєзнавчі музеї, зокрема і про Роменський краєзнавчий музей, вже створені та були презентовані під час прес-конференції в Києві.

Зазначимо, що інформаційне агентство RegioNews є партнером НСКУ. Меморандум про співпрацю було підписано 15 березня 2012 року. Підписанню передувала веб-конференція з керівництвом Національної спілки краєзнавців України, присвячена підсумкам V позачергового з'їзду, яка відбулася 8 лютого 2012 року на сайті Інформаційного агентства. У лютневій конференції взяли участь: Олександр Реєнт – голова Національної спілки краєзнавців України, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту істо-

рії України НАН України; Руслана Маньковська – заступник голови НСКУ, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України; Володимир Дмитрук – відповідальний секретар НСКУ, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

Про діяльність Івано-Франківської, Черкаської та Харківської обласних організацій НСКУ розповіли їхні голови Михайло Косило, Василь Мельниченко і Сергій Куделко. У своїх виступах керівники обласних організацій спілки відзначали важливу роль журналу „Краєзнавство" в зміцненні краєзнавчого руху в Україні. Василь Мельниченко, зокрема, закликав краєзнавців України розгорнути роботу з підготовки до 200-річчя від дня народження Т.Г. Шевченка.

Харківська школа історичної регіоналістики по праву вважається однією з найпотужніших у країні. Так, діалектолог, доцент кафедри української мови Каразінського університету Анатолій Сагаровський представив присутнім перший випуск матеріалів до книги «Діалектний словник Центральної Слобожанщини (Харківщини)», що нарешті побачив світ. У робочій картотеці вченого, як розповів Анатолій Ананійович, ще понад 50 000 місцевих діалектианів (слів, значень, фонетичних або фразеологічних форм і т.п.).

Краєзнавці з усіх областей України із захопленням сприйняли також виступ етномузиколога, завідувача кафедри Харківської державної академії культури, заслуженого діяча мистецтв України Віри Осадчої, яка виконала старовинні козацькі пісні Слобожанщини. Нещодавно побачив світ підготовлений нею навчальний посібник «Обрядова пісенність Слобожанщини», який авторка подарувала до бібліотеки НСКУ.

Свої видання учасникам пленуму презентували харківські краєзнавці, видавці й редактори української Вікіпедії. Зокрема, ГО «Вікімедіа Україна» презентувала видану цього року оперу Д. Бортнянського “Сокіл” і довідник “Як редагувати Вікіпедію”. Останній отримали всі присутні члени Правління. Вікімедійці подякували спілчанам за допомогу в організації Другої української вікі-конференції, яка пройшла 28-29 квітня в ХНУ ім. В.Н. Каразіна.

Підписана 29 лютого 2012 року Угода про співпрацю між ГО «Вікімедіа Україна» та НСКУ передбачає взаємодію за багатьма іншими напрямами роботи, зокрема вікі-проектами “Вікі любить пам’ятки” та “Історія міст і сіл України”. Під час пленуму редактори української Вікіпедії в черговий раз ознайомили краєзнавців з можливостями Вікіпедії та інших проектів фонду Вікімедіа, обговорили найближчі плани співпраці в межах підписаної угоди та окреслили завдання на майбутнє. Краєзнавці з багатьох областей акцентували увагу на винятковій ролі Вікіпедії в підготовці майбутнього академічного видання “Історії міст і сіл України” і пообіцяли активніше включатися в роботу з наповнення енциклопедії.

Члени правління НСКУ також відвідали місця, де працював у 1920-ті Український комітет краєзнавства та розміщувалася редакція журналу “Краєзнавство”.

Ініціатором відродження і незмінним головою Спілки краєзнавців (до 2011 р.) був доктор історичних наук, професор, академік НАН України, Герой України Петро Тронько. Нині Правління Спілки одностайно вирішило вшанувати його пам’ять, заснувавши краєзнавчу Премію імені академіка Петра Тронька НСКУ. Її вручатимуть, починаючи з 2013 року, в липні щорічно окремим краєзнавцям за вагомий внесок у справу вивчення, дослідження і популяризацію історико-культурних і природних багатств рідного краю у кількох номінаціях. Майбутні лауреати премії отримуватимуть диплом, почесний знак і грошову винагороду.

Урочистий пленум Правління НСКУ, присвячений 85-річчю виходу в світ першого числа журналу "Краєзнавство" (м. Харків, 29 травня 2012 р.)

Учасники урочистого пленуму Правління НСКУ, присвяченого 85-річчю виходу в світ першого числа журналу “Краєзнавство” (м. Харків, 29 травня 2012 р.)

МІЖНАРОДНІ КОНТАКТИ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ

Національна спілка краєзнавців України в рамках міжнародного співробітництва підтримує дружні стосунки з краєзнавцями, дослідниками локальної історії, вченими з Польщі, Чехії, Росії, Білорусі, Казахстану.

1-2 червня 2012 р. на запрошення Спілки краєзнавців Росії відбувся візит заступника голови НСКУ Р.В. Маньковської до Москви, яка взяла участь у Шостих всеросійських краєзнавчих читаннях, присвячених 90-річчю Центрального бюро краєзнавства, 90-річчю почесного голови Спілки краєзнавців Росії, академіка Російської академії освіти С.О.Шмідта, 200-річчю Вітчизняної війни 1812 року.

На пленарному засіданні, яке проходило в приміщенні Російського державного гуманітарного університету, виступили доктор історичних наук С.В. Журавльов – заступник директора Інституту російської історії РАН, який підкреслив роль краєзнавства у дослідженні історії Росії, академік С.О. Шмідт, який розкрив зміст краєзнавства як наукової галузі, означив особливості наукової методології та перспективи подальшого розвитку краєзнавства як науки. Професор В.Ф. Козлов, голова Спілки краєзнавців Росії, зупинився на історичних етапах розвитку краєзнавства в Росії, провів сучасні паралелі в досягненнях та проблемах краєзнавчого руху в Росії.

З доповіддю «Науково-просвітницька робота як важливий напрям в діяльності Національної спілки краєзнавців України» перед учасниками зібрання виступила Р.В. Маньковська, наголосивши, що в сучасних умовах НСКУ як творча професійна організація виконує роль наукового центру з краєзнавчих досліджень. В Україні напрацьований багатий досвід і склались об'єктивні умови, що характеризуються закономірними процесами розвитку краєзнавства як науки, для створення наукової інституції з дослідження проблем краєзнавства.

У роботі наукових читань взяли участь майже 200 учасників з різних куточків Росії, а також з України, Білорусі, Казахстану, Франції. Переважну більшість склали вчені, історики, викладачі вищих навчальних закладів, працівники музеїв, архівів, бібліотек, туристичної галузі. В приміщенні Історико-архівного інституту пройшли засідання 13 секцій з питань історії російського краєзнавства, внеску видатних краєзнавців у дослідження вітчизняної історії та культури, стану громадських форм краєзнавства та напрямів розвитку шкільного краєзнавства, краєзнавчої діяльності музеїв, бібліотек та освітніх закладів тощо.

Наступного дня наукове обговорення продовжилось в м. Можайську Московської області, де відбулось засідання круглого столу «Проблеми вивчення та збереження історико-культурного надбання в діяльності краєзнавчих об'єднань Росії. Досвід можайських краєзнавців із збереження військово-історичних пам'яток Вітчизняної війни 1812 р.». У виступах голови Можайського об'єднання краєзнавців М.М.Дехканова, музейника В.В. Павленко, пам'яткоохоронця Л.П. Волкової, доцента О.М. Пашкова та ін. піднімались проблеми історії формування пам'яток в Можайську та висловлювались пропозиції щодо їх збереження.

Після закриття Шостих всеросійських краєзнавчих читань учасники ознайомились з пам'ятками Можайська, відвідали Можайський кремль, Ферапонтів монастир, поле Бородинської битви та Бородинський монастир.

Краєзнавчий форум в Росії зібрав представницький загал дослідників локальної історії, краєзнавців, яскраво засвідчив значний інтерес суспільства до історії малої батьківщини, мікроісторії. Подальші наукові контакти та співпраця краєзнавців Росії та України сприятимуть обміну досвідом та напрацювань у розвитку краєзнавчих досліджень.

Руслана Маньковська

НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧА ЕКСПЕДИЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ «СТОРІНКИ ІСТОРІЇ КІРОВОГРАДЩИНИ: ВІД МИНУЛОГО ДО СЬОГОДЕННЯ»

6-7 червня 2012 р. Національна спілка краєзнавців України, продовжуючи традицію щорічних науково-краєзнавчих експедицій, спільно з Кіровоградською обласною організацією НСКУ, яку очолює відомий дослідник краю, заступник начальника Управління культури Кіровоградської ОДА Олег Бабенко, здійснила наукову розвідку на Кіровоградщину. Метою подорожі було ознайомлення з історико-культурною спадщиною краю, з'ясування стану збереження пам'яток, зустрічі з науковцями, музейниками, краєзнавцями щодо розвитку краєзнавчого руху на Кіровоградщині.

До складу делегації Спілки входили Р.В.Маньковська – заступник голови НСКУ, с.н.с. Інституту історії України НАН України, О.П.Гончаров – голова Київської міської організації НСКУ, доцент Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, Г.П.Савченко – голова Київської обласної організації НСКУ, професор Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, А.В. Блануца – член НСКУ, с.н.с. Інституту історії України НАН України, Л.В. Ясновська – відповідальний секретар Чернігівської обласної організації НСКУ, доцент Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Програма експедиції включала участь представників Спілки в Міжнародній науковій конференції «Синьоводська битва 1362 р. в контексті середньовічної історії Східної Європи», відвідання Археологічного музею Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В.Винниченка, Державного заповідника-музея І.К. Тобілевича (Карпенка-Карого) - «Хутір Надія», ознайомлення з видатною пам'яткою XVIII ст. – фортецею Святої Єлизавети, огляд археологічних розкопів у с. Торговиця Новоархангельського району, зустріч з краєзнавчим активом Кіровоградського обласного краєзнавчого музею та м. Новоархангельська в краєзнавчому музеї міста.

На Міжнародній науковій конференції, що була присвячена 650-річчю битви на Синіх Водах і у відповідності до доручення Секретаріату Кабінету Міністрів України від 30 січня 2012 р. відзначалась на державному рівні, Р.В.Маньковська зачитала вітання голови НСКУ до учасників зібрання, в якому підкреслювалось значення спільних досліджень вчених і краєзнавців у пошуках відповідей на дискусійні питання історії. З доповідями про проблеми середньовічної доби виступили учасники делегації А.В.Блануца та Л.В. Ясновська. Проректор з науково-педагогічної роботи Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В.Винниченка І.А.Козир представила краєзнавцям Археологічний музей університету, де зберігаються знахідки багаторічних археологічних експедицій викладачів та студентів закладу. Музейні колекції свідчать про створену потужну археологічну школу на Кіровоградщині, центром якої виступає університет.

Учасники експедиції відвідали відомий культурно-мистецький осередок області «Хутір Надія». Колектив заповідника опікується збереженням пам'яті про родину Тобілевичів, розбудовуючи експозицію музею, що розмістився в хаті 1871 р., а також паркову зону в 9 га зі ставом. Але подальший розвиток заповідника потребує фінансових вкладень. Нагальною проблемою закладу є зміцнення науково-методичної роботи, збільшення штату наукових працівників, проведення реекспозиції музею із використанням сучасних підходів у музейництві, реставрація кімнат матеріалами, що відповідали б епосі XIX - поч. XX ст.

Краєзнавці ознайомились із самобутнім музейним закладом, який присвячений історії хореографічного мистецтва Кіровоградщини. Таке мистецьке поєднання на «Хуторі Надія» з 1990 р. стало початком з 1990 р. щорічного всеукраїнського свята театрального мистецтва «Вересневі самоцвіти».

За програмою експедиції делегація побувала на території пам'ятки історії, культури, архітектури і фортифікаційного мистецтва 1754 р. – фортеці Святої Єлизавети, оглянула її бастіони і равеліни. Олег Бабенко підкреслив, що зберегли пам'ятку завдяки зусиллям громадського діяча Петра Тронька, який в 1980-х рр. ініціював створення на території фортеці Військово-меморіального комплексу в пам'ять загиблим у війнах. Унікальність фортеці в збереженні зем-

ляного валу у формі замкнутого багатокутника, проте післявоєнні зелені насадження перешкоджають огляду пам'ятки.

В Новоархангельську учасники експедиції зустрілись з краєнавцями області, обговорили питання охорони культурної спадщини, концептуальні засади реекспозиції Кіровоградського обласного краєнавчого музею, перспективи туристичних рекреаційних зон області, оглянули місцевий краєнавчий музей, створений в 2005 р. колишнім вчителем математики Ю.Б.Садовенком.

Серед музейних експонатів – предмети Трипільської культури, обрядово-сакральні матеріали та залишки металургійного виробництва скіфської доби, знахідки Черняхівської культури, наконечники та фрагменти шаблі з с. Торговиці, етнографічна колекція тощо. В музейній експозиції дотримані всі основні вимоги до експонування пам'яток історії та культури.

Учасники експедиції здійснили виїзд в с. Торговиця на археологічні розкопи біля р. Синюхи. Розповідь керівника археологічної експедиції І.А. Козир та коментарі фахівців, зокрема членакореспондента НАН України О.П.Моці, висвітлили історію археологічних досліджень місцевості, на підставі яких реконструюються історичні події XIV ст. Унікальні археологічні знахідки збагатили джерельну базу дослідження дискусійних питань в історії України.

Кіровоградщина є важливою складовою краєнавчого руху України. Природа та історія визначають особливості розвитку краєнавства краю, багата історико-культурна спадщина Кіровоградщини потребує широкої популяризації, необхідно залучати молодь до вивчення історії краю, краєнавчих досліджень.

Руслана Маньковська

Олександр Тригуб (м. Миколаїв)

НОВИЙ МУЗЕЙНИЙ КОМПЛЕКС У МИКОЛАЄВІ

День 15 червня 2012 року для Миколаївського обласного осередку Національної спілки краєнавців України виявився особливим. З неофіційним візитом до Миколаєва завітав Голова НСКУ, член-кореспондент НАНУ, заступник директора Інституту історії України НАНУ Олександр Реєнт. Ознайомившись із поточною роботою Миколаївської організації, невелика делегація у складі Олександра Реєнта, Голови Миколаївського осередку НСКУ професора Олександра Тригуба та професора Сергія Проня відгукнулася на запрошення директора Миколаївського краєнавчого музею Володимира Михайлова відвідати новостворений, але ще офіційно не відкритий краєнавчий музейний комплекс «Старофлотські казарми», який, на думку багатьох фахівців музейної справи, претендує після завершення всіх робіт на звання кращого краєнавчого музею України.

Створення нового музейного комплексу – неабияка подія в культурному житті Миколаєва та Миколаївщини. Це пов'язано з тим, що багатий на культурно-історичну спадщину край не мав приміщення для розміщення свої багатющої колекції, оскільки більше 70 років музей розташовувався на 140 квадратних метрах колишнього житлового будинку римо-католицького костьолу, маючи у своїх запасниках майже 300 тисяч експонатів, які поповнюються щороку новими знахідками.

Загальна площа музейного комплексу, як зазначив директор Миколаївського краєнавчого музею Володимир Михайлов, близько 4 тисяч квадратних метрів, з яких більше 1200 кв.м. передано під розміщення експозиції. В перспективі на території внутрішнього дворика буде створено етнографічний музей під відкритим небом, фонтани, кафе тощо, щоб будь-яка сім'я бачила в музеї не просто експозицію, а історико-культурний центр для комфортного сімейного відпочинку.

У коридорі розміщено фотоісторію створення музею. Голова Національної спілки краєнавців О. Реєнт був здивований і вражений, з якими темпами (менше року) полишені будівлі, що до кінця 90-х років ХХ ст. належали ВМФ РФ, перетворюються на затишний музей європейського масштабу. Багато пояснила відповідь директора про кошторис першої черги об'єкту – 38 млн. грн.

Відкривається музейна експозиція залою природи Миколаївщини. Директор музею Володимир Михайлов зауважив, що в залі є переважно речі, які ніколи не виставлялися в експозиції музею: величезна колекція опудал – ведмеді, олені, тигри, велика кількість птахів тощо.

– Ми починаємо експозицію з історії створення краю, з його географічних особливостей, щоб було зрозуміло, що таке Прибужанський край, і завершуємо здобутками двадцяти років нашої нової державності. При цьому експонатів вистачить, щоб розповісти про кожний період окремо, підкреслив В. Михайлов.

Вражає зала первісного суспільства та стародавніх культур, загальна обстановка якої членів делегації надихнула на роздуми. Відвідувачам сподобалося не лише розміщення і презентація експонатів, а й художнє оформлення експозиції. Як пояснив директор закладу, над художнім оформленням музею працюють кращі художники регіону – Тетяна Михайлов зазначив, що «ми зробимо все, щоб мешканці міста та його гості побачили більшість експонатів, що знаходяться в музеї».

Цікавою виявилася і зала культури та побуту народів, що населяють Миколаївщину. Одним із важливих завдань музейної експозиції є розповідь не лише історичної канви розвитку краю, а й донесення до сучасного покоління побутових особливостей життя мешканців краю в минулому. Побачене спонукало голову НСКУ до порівнянь із подібними виставками в інших краєзнавчих музеях України та деяких інших країнах Європи (Македонія, Польща та ін.), що викликало неприхований інтерес у співробітників музею.

Купцова, Юлія Гуріна, Серафіма Сенкевич, Галина Семерньова, Тетяна Шевченко та багато інших.

Зацікавила відвідувачів у цьому залі розповідь професора Сергія Проня про те, як його студентами та колегами, співробітниками Миколаївського державного педагогічного інституту (д.і.н., професор С. Пронь багато років працював на історичному факультеті МДПІ, пройшовши шлях від викладача до декана), були знайдені у численних археологічних експедиціях артефакти стародавніх культур.

Не залишила байдужими гостей музею зала, присвячена античним культурам. При цьому зала античності потребує особливої уваги, оскільки в Миколаївському краєзнавчому музеї зберігаються значні колекції з Ольвії, Березані та античної хори. Окремі частини колекції експонуються в Одесі та Києві. З цього приводу Володимир

Зацікавлення відвідувачів викликала майже завершена експозиція часів освоєння краю – XVIII – початку XX століття. Ознайомлення із науковою концепцією та роботою працівників музейного комплексу «Старофлотські казарми», посилило прагнення очільника НСКУ та голови Миколаївського обласної організації щодо розробки нових програм співпраці між краєзнавцями-науковцями та краєзнавцями-музейниками .

У пам’ять про відвідування музею Володимир Михайлов подарував Олександру Реєнту книгу, присвячену Кримській війні, що була підготована фахівцями музею. Також Голова Спілки отримав запрошення на офіційне відкриття Миколаївського музейного комплексу «Старофлотські казарми», що відбудеться у вересні 2012 р. і буде присвясене 75-річчю Миколаївської області.

ОГЛЯДИ

Марія Ярмоленко (м. Ізмаїл)

ЗАХІДНИЙ ФОРПОСТ УКРАЇНИ

Рец. на кн.: Пайташ Володимир. Перемишль: відгомін минулого (спогади). – Перемишль: Товариство "Український Народний Дім" у Перемишлі, 2011. – 450 с.

Так нерідко історики і політики називають Перемишль – давнє княже місто над Сяном, яке після Другої світової війни, чергового переділу польсько-радянського кордону 1944 р. несподівано потрапило до Польщі. Втім, про українські сторінки в історії цього поліетнічного міста нагадують нині бані українських церков, місцеві говірки Надсяння, український військовий цвинтар у приміських Пікуличах. Детальніше про долю і недолю Перемишля новітньої доби читач може запізнати з нової мемуарно-аналітичної праці Володимира Пайташа, багатолітнього культурно-освітнього діяча Українського суспільно-культурного товариства, згодом Об'єднання українців у Польщі (ОУП).

Відкриває книгу автобіографія і нарис про школи імені Маркіяна Шашкевича у Перемишлі, де він навчався у 1934–1939 роках. При цьому автор зазначає, що серед школярів і гімназистів міста було чимало членів "Пласту", якими опікувався педагог Теодор Поліха (згодом депортований в СРСР, помер 1963 р. у Чорткові на Тернопіллі). Володимир Пайташ з гордістю згадує, що вихованці його школи Григорій Пипський та Іван Сорокевич були захисниками Української Народної Республіки й мужньо загинули в бою з більшовиками під Крутами 29 січня 1919 р. (поховані на Аскольдовій могилі у Києві). Чимало юних перемишлян боролися за незалежність України у лавах легіону Українських січових стрільців, Української галицької армії, Української повстанської армії. У книзі, зокрема, вміщено кольорову репродукцію пам'ятної таблиці на честь діячів Українських визвольних змагань 1914–1918 рр., яку встановлено в Народному домі 1934 р. і відновлено 2011 р.; подано листування із львівським краєзнавцем Орестом Дзьобаном, який у Львівській національній науковій бібліотеці України ім. В. Стефаника НАН України віднайшов документи і матеріали про цю таблицю.

Чимало уваги в історико-мемуарній книзі приділено трагедії депортації сотень тисяч українців Надсяння 1944–1951 рр. – спершу до радянської України, згодом на північний захід Польщі, звідки виселено німців. Не обійшла біда й 20-річного Володимира Пайташа, який в ході злочинної депортаційної операції "Вісла" 1947 р. потрапив до концтабору Явожне, куди також запроторено кілька тисяч українських патріотів – учителів, лікарів, греко-католицьких священиків, вояків УПА і членів їх родин. При цьому наведено складений автором список перемишлян – в'язнів цього табору 1947–1948 років.

Важливо й те, що у новій книзі детально описано особливості церковно-релігійного життя на Перемищині до і після Другої світової війни, показано складний процес відновлення діяльності греко-католицьких громад у 50–80-ті рр. XX ст., долю репресованих священиків. Особливо хвилюючими є рядки, в яких автор лише про свою культурно-освітню працю, зокрема в якості режисера і актора аматорського українського театру, багатолітнього керівника і диригента церковного хору в Перемишлі. Власне, цей період життя реконструйовано через його газетні публікації, десятки листів до діячів Церкви, владних і громадських структур Польщі та України.

Велику інформативну цінність праці має розділ, в якому показано історію будови і діяльність Народного дому (наріжний камінь закладено 1903 р., відкрито 1904 р.), згадано його активістів – педагогів, кооператорів, правників, душпастирів: Теофіля Кормоша, Олексу Ярему, Григорія Цеглинського, Івана Матковського, Мар'яна Долинського та ін. Приємно і те, що за ініціативою Володимира Пайташа віднайдено і, нарешті, повернуто до Народного дому, який нещодавно передано українській громаді міста, художній барельєф на честь його фундатора доктора Теофіля Кормоша, на місцевому цвинтарі відреставровано

його гробівець. Подано короткі біографи сучасних очільників міського осередку ОУП – Мирослава Сидора, Михайла Пульковського та ін. Відзначено книговидавничі доробки Олександра Колянчука (досліджує діяльність еміграції УНР в міжвоєнній Польщі), Володимира Пилиповича (упорядника низки документальних видань про культурно-освітнє життя Перемишля XIX–XX ст.).

І, насамкінець, відзначимо, що рецензована книга добре ілюстрована, містить іменний і географічний покажчики. Вона стане в нагоді всім, хто цікавиться новітньою історією Надсяння, Лемківщини, Холмщини і Підляшшя, особливо ж нащадкам переселенців, яких так багато не лише на заході, але й центрі, сході й півдні нашої держави. Сподіваємося також, що українські краєзнавців з Польщі, Канади, США, Аргентині, Австралії та інших країн подарують своїм землякам ще не одну книгу про свою малу та велику Батьківщину.

Олександр Гончаров (м. Київ)

МАЛОПРИМІТНА, АЛЕ ВАЖЛИВА ЛАНКА ДЕРЖАВНОГО МЕХАНІЗМУ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ

Рец. на кн.: Устименко В.Є. Обов’язок. Звитяга. Честь : З історії Урядового військово-кур’єрського зв’язку та Служби дипломатичних кур’єрів України. – К. : Етнос, 2011. – 528 с.: іл.

Об’ємне, понад півтисячі сторінок, видання, приємного блакитного кольору палітурка, облямована по периметру золотистим орнаментом, посередині великими буквами заголовок: “ОБОВ’ЯЗОК ЗВИТЯГА ЧЕСТЬ”. Обкладинка небесного кольору, звісно, не випадкова. Вона, як і емблема на ній (зображення військового горна) з двома стрілами блискавки, спрямованими врізнобіч і доверху з літерами ФС), символізують приналежність Фельд’єгерської служби до військового зв’язку. Вдало дібраний епіграф з народного епосу: “Зв’язок – мов повітря. Коли є, його не помічають, коли немає – задихаються”.

Книгу видано до 20-ї річниці незалежності України та 20-ї річниці утворення Державної фельд’єгерської служби і Служби дипломатичних кур’єрів України. Автор праці – Василь Євдокимович Устименко, генерал-майор внутрішньої служби України, державний службовець 2-го рангу, котрий створив і очолював Урядовий військово-кур’єрський зв’язок та Службу дипломатичних кур’єрів незалежної України, став першим у державі Україна дипкур’єром. Автор присвятив свою книгу фельд’єгерям і дипкур’єрам України різних років, епох і формацій. Ці служби малопомітні, майже невідомі для широкого загалу, і, як зазначив у “Слові до читача” академік НАН України, Герой України Петро Тронько, “здається, діяльність цих структур мало відома навіть широкому загалу користувачів їх послуг”. Разом з тим, вони є важливими ланками державного механізму виконавчої влади. В Україні багатовікова історія урядового кур’єрського зв’язку з об’єктивних та суб’єктивних причин практично не вивчалась науковцями, ще й досі залишається поза їх увагою. Тому вихід у світ видання, присвяченого цим службам, є, безперечно, важливим внеском у вивчення історії вітчизняного державотворення, особливо з огляду на те, що Україна тривалий час знаходилася у складі інших держав і не мала своїх окремих органів державної влади. Не розкриваючи оперативних службових таємниць, автор праці спробував відгорнути для читача завісу таємності в діяльності цих структур.

Звертає на себе увагу передусім те, що автор намагався простежити розвиток військово-кур’єрської служби від її витоків у сивій давнині до сьогодення. Військово-кур’єрський зв’язок є, безперечно, одним із найдавніших видів та засобів зв’язку і однією з найдавніших ланок в структурі державного механізму виконавчої влади. Автор наводить численні приклади з давньої літописної спадщини, Святого Письма, стародавніх билин, де можна віднайти прообраз посланника, кур’єра. Дійсно, світова історія може дати багато подібних прикладів. Окрім наведених автором, можна згадати яскравий приклад з історії Давньої Греції, коли воїн-гонець, посланий сповістити про перемогу греків під проводом

полководця Мільтіада над персами у 490 р. до н.е., подолавши відстань від поселення Марафон до Афін (42 км 195 м) й доставивши важливу звістку, впав бездиханним. Зараз маємо марафонську дистанцію на Олімпійських іграх, як своєрідний пам'ятник звитяжному воїну, гінцю, посланцю.

Давнє коріння, що сягає глибин княжої Київської Русі, Галицько-Волинської держави, Запорозької Січі, Гетьманату, має й український фельд'єгерський зв'язок та дипломатично-кур'єрська служба. Про це йдеться у першому розділі книги: "Вісники, вістові, посланці, гінці князів Київської Русі". Автор подає цікаві відомості, які стосуються давньоруських часів, Козацько-гетьманської держави. Викладаючи матеріал, автор будує структуру розділу керуючись характером джерел, від чого дещо порушується хронологія подій. На наш погляд, можна було б більш чітко викласти матеріал цього розділу хронологічно, виокремивши в окремий розділ матеріал про Козацько-гетьманську державу, або ж, принаймні, об'єднавши ці два важливі періоди української державності, відобразити це відповідним чином у назві розділу. Тим паче, що автор подає чимало матеріалу, який стосується козацько-гетьманських часів [с.35]. Наведені численні епізоди використання Б. Хмельницьким, І. Мазепою та іншими гетьманами служби посланців, послів, кур'єрів сприяють всебічному розкриттю тогочасної історії Української держави, як, до речі, і історії урядової кур'єрської служби з багатьма її гранями і непередбачуваністю [с.37].

Далі автор послідовно розкриває створення в грудні 1796 р. в Росії на державному рівні спеціальної військової частини для забезпечення військово-кур'єрського зв'язку – Фельд'єгерського корпусу, звертаючи увагу й на діяльність представників цього корпусу на території України, яка була інкорпорована до складу Російської імперії. Автор простежує понад двохсотлітню історію існування в правовому полі на державному рівні фельд'єгерського зв'язку, його багаторазову реорганізацію, удосконалення форм і методів діяльності.

Знайомлячись з історією служби, довідуємось якою непростою й небезпечною була робота її особового складу, особливо в кризові часи історії, що супроводжувалися численними катаклізмами. Тяжким випробуванням для фельд'єгерів були перші десятиліття ХХ ст., коли на теренах Російської імперії, а згодом і Союзу РСР точилися війни і революції, діяли різного роду формування, у т.ч. й бандитські, котрих вабили таємні документи та державні цінності, що мали бути доставлені фельдзв'язківцями за призначенням. Автор наводить чимало прикладів, коли під час розбійних нападів фельд'єгері відважно захищали довірені їм державні відправлення ціною власного здоров'я, а нерідко й життя. Завдяки високій бойовій і фізичній підготовці вони в основному виходили переможцями в боротьбі зі злочинцями.

Не менш небезпечною була й робота дипломатичних кур'єрів. Не залишиться байдужим читач прочитавши сторінки про діяльність перших радянських дипкур'єрів, про трагічні випадки, як широко відомі завдяки відображенню цих подій у літературних творах (наприклад, вбивство Т. Нетте), так і невідомі для широкого загалу, які автор наводить з документів.

Мужність і героїзм проявили бійці-фельд'єгері в роки Великої вітчизняної війни, за що були нагороджені орденами і медалями. Значна частина фельд'єгерського складу загинула під час виконання завдань, багато службовців померло від ран і хвороб, пропало безвісти, потрапило в полон, до концтаборів. Проте більшість із тих, котрі залишилися живими, після закінчення війни та звільнення окупованих територій продовжили справу, якій присвятили своє життя [с.153 – 155].

Дуже тяжкими для народу були повоєнні роки відродження країни з руїн. Нелегкими вони були і для службовців фельд'єгерського зв'язку. Вирішення питань відбудовного періоду вимагало від нечисленних фельд'єгерських відділень та груп максимальної самовіддачі у справі облаштування служби, виконання важливих державних завдань. Розповідаючи про плідну діяльність підрозділів фельдзв'язку УРСР у цей період, автор наводить випадки й прикрих випадків, які іноді траплялися у роботі фельд'єгерів, навіть таких серйозних, як випадок із викраденням портфеля з цілком таємними документами.

Та й пізніше, у мирні радянські часи, робота фельдзв'язківця не була легкою. У співробітників фельд'єгерської служби, особливо фельд'єгерів та експедиторів, на яких лягало велике навантаження під час виконання службових обов'язків, заробітна плата визначалася мізерними посадовими окладами. Дещо поліпшувала ситуацію поширена в країні практика надання працівникам за зразкове виконання службових обов'язків певних грошових надбавок [с.207]. Багатьох фельдзв'язківців різних поколінь доля все життя кидала по гарнізонах, містах, республіках. Їхні сім'ї десятки років жили "на валізах" і не ремству-

вали. Проте вони, як підкреслює автор, залишалися вірними присязі, своєму обов'язку, берегли честь солдата, фельд'єгеря [с.333]. З особливою повагою до кур'єрів читаємо розповідь про виконання ними службових завдань чорнобильськими маршрутами у 1986-му і наступних роках.

Автор зазначає, що велика кількість фельдзв'язківців пройшла фельд'єгерську службу в Україні на всіх її історичних етапах. У кожного своя доля – героїчна і тяжка, звитяжна і малопомітна, всяка, але легкої не було [с.347]. Це зауваження цілком стосується й фельдзв'язківців нинішньої Державної фельд'єгерської служби України при Державному комітеті України зі зв'язку, яка була створена 25 грудня 1991 року постановою Кабінету міністрів незалежної української держави. Виконуючи службові обов'язки, сержанти, офіцери фельдзв'язку кожну третю добу свого життя не бувають у сім'ї, працюють у задушливій кімнаті, де ніколи не відкриваються вікна, перебувають у потязі, літаку чи автомобілі, де схилити голову, подрімати не дозволяють їм посадові інструкції. Мабуть, ще більша відповідальність лежить на працівниках створеної у 1992 році в структурі Держфельдслужби Служби дипломатичних кур'єрів України, яка діє від імені Міністерства закордонних справ України.

З цікавістю ознайомиться читач з документальними матеріалами про виконання кур'єрами особливих обов'язків як на теренах своєї країни, так і в зарубіжних державах під час доставки дипломатичної пошти до представницьких установ України. Автор книги став першим у державі Україна дипломатичним кур'єром, прокладав перші дипкур'єрські маршрути до європейських країн, за океан (до США й Канади) та на Близький Схід і з гордістю про це розповідає. Прокладаючи нові й нові дипмаршрути, колектив служби набував досвіду, розв'язував низку службових проблемних питань, що повсякчас виникали. З розширенням сфери діяльності зовнішньополітичного відомства країни, посилювались вимоги й до Служби дипломатичних кур'єрів. Удосконалювалася практична робота з відбору кандидатів на заміщення посад дипломатичних кур'єрів. Підвищувався рівень вимог до кандидатів, а саме – належний стан здоров'я, володіння кількома іноземними мовами, бездоганна репутація.

Автор обгрунтовує слушні пропозиції щодо подальшого розвитку в Україні Військово-кур'єрського зв'язку і Служби дипломатичних кур'єрів як важливих структурних органів виконавчої влади держави. Зокрема, вказує на те, що визріла необхідність ініціювати перед відповідними органами влади започаткування підготовки кадрів дипломатичних кур'єрів [с.494]. Питання діяльності дипломатичних кур'єрів могли б стати темою наукових досліджень учених Дипломатичної академії України при МЗС України і практичних співробітників відомства. Автор переконаний у тому, що, зібравши спогади першої хвилі дипломатичних кур'єрів 1990-х рр., можна було б створити книгу-підручник для молодих дипломатів і, зокрема, дипкур'єрів.

Передбачаємо, що у читача може виникнути запитання: яке відношення має рецензована праця до краєзнавства, крім того, що вона видана під грифом Національної спілки краєзнавців України? З цього приводу зазначимо, що тематично книгу цілком можна віднести й до краєзнавчих праць. Історія трудових колективів, у даному разі військового відомства, традиційно є одним із напрямків історичного краєзнавства. До того ж, автор висвітлює діяльність не лише центральних управлінських структур фельд'єгерської служби на різних історичних етапах, а й її регіональних відділів і відділень, використовуючи різноманітні джерела. Цій тематиці в регіональних працях навряд чи надається належна увага, якщо надається взагалі, в силу специфіки діяльності даних структур і, відповідно, специфіки джерел, які далеко не завжди доступні краєзнавцю. Тому багато аспектів дослідження можуть бути використані при написанні праць регіонального характеру, що, безперечно, буде сприяти більш глибокому і об'єктивному висвітленню історії регіонів.

Однією з важливих особливостей краєзнавства є те, що воно ближче, ніж інші науки, до суб'єкта історичного процесу – людини. Відповідно в краєзнавчих працях є більша можливість показати діяльність не лише видатних осіб, а й простих людей, котрі своєю щоденною малопомітною працею, по суті, й творять історію. Саме цим вирізняється й рецензована праця. На сторінках книги увічнено імена кур'єрів, приклади їх звитяжної службової діяльності залишаться в історичній пам'яті. Не випадково назва одного із підрозділів книги: "Люди – безцінний скарб". Автор намагався сказати про всіх – і про керівників, і про офіцерів, і про фінансистів, про водіїв – про кожного добре слово. Хоча, звісно, як і в будь-якому колективі, люди були різні – досвідчені і молоді, бездоганні і дещо байдужі [с. 228].

Можливо, у читача може скластися враження, що книга дещо переобтяжена прізвищами, цитуванням документів тощо. Проте слід мати на увазі, що це своєрідне історико-документальне видання. Документи розташовані в контексті викладу матеріалу й зручні для читання, що цілком відповідає також жанру науково-популярного видання. Зрозумілим є намагання автора зафіксувати всі наявні відомості, оскільки надто мало залишається спогадів про діяльність фельд'єгерських колективів, не кажучи вже про особисті враження від багаторічної служби фельд'єгерів – командирів і рядових, експедиторів і офіцерів для особливих доручень, тобто те, що не передається до архівних сховищ. До того ж, необхідно зазначити, що в середині 90-х років було втрачено музей служби, матеріали якого почали збиратися ще з 70-х років минулого століття. Авторське дослідження певною мірою компенсує ці втрати.

На сторінках книги можна знайти чимало прикладів із повсякденного життя службовців. Нам, пересічним читачам, здається, що в таких важливих для держави відомствах немає проблем чи не має бути, принаймні побутових. Ознайомлення з книгою свідчить, що це не так. На всіх етапах існування цієї військової структури її службовці, особливо нижчого рангу, стикалися з тими труднощами, які переживав весь народ країни. Про це, зокрема, йдеться в підрозділі "Позаурочні ремонтні роботи" та інших розділах праці. Часто власними силами службовці упорядковували службово-виробничі приміщення, зміцнювали охоронну систему, придбавали та лагодили транспортні засоби, ініціативно працювали й вирішували питання відпочинку сімей та оздоровлення дітей. Причому це було характерним як для центрального управління, так і підрозділів у регіонах. Автор наводить приклади роботи в цьому напрямі колективів, зокрема Харківського підрозділу фельд'єгерської служби, який своїми силами, в основному в позаробочий час, у вихідні дні здійснював ремонт, облаштування приміщення відділу, включаючи виготовлення привабливого вигляду меблів з урахуванням належного обладнання конкретних робочих місць співробітників [с. 278].

Ще на один цікавий епізод, в якому простежується зв'язок, хоч і опосередкований, Служби дипломатичних кур'єрів з краєзнавством, пам'яткознавством, хотілось би звернути увагу. Розповідаючи про роботу дипломатичних кур'єрів, автор зазначає, що уже після перших службових поїздок до посольств України у зарубіжних державах, де була можливість хоча б частково ознайомитися з визначними місцями країни перебування, дипкур'єри стали частіше висловлювати думки про необхідність більше пізнавати, краще знати історію своєї держави, населених пунктів, де народилися і зростали. Чимало дипкур'єрів, фельдзв'язківців вирішили дослідити свої родоводи [с.493 – 494]. Нагадаємо, що й автор праці на етапі становлення нашої незалежної держави прокладав перші дипломатичні маршрути. Чи не тоді інтерес до вивчення рідного краю, малої Батьківщини – Чернігівщини, якщо не прокинувся чи визрів, то утвердився й у нього самого? Окрім рецензованого видання, В.Є. Устименко є автором, співавтором, упорядником понад 20-ти книжок краєзнавчого характеру. Особисто йому належать фундаментальні праці про рідне село: "Жукля: З історії села на Чернігівщині" (К.: Етнос, 2009. – 608 с.: іл.), "Зведи свій храм (З історії Свято-Покровського Трипрестольного храму с. Жукля на Чернігівщині): історико-документальне дослідження" (К.: Вид-во "Академпрес", 2011. – 240 с.: іл.). Автор Лауреат літературної премії ім. М.М. Коцюбинського (2000 р.) та краєзнавчої премії ім. Дмитра Яворницького (2009 р.), проводить значну громадську й доброчинну діяльність. Він є членом Національної спілки журналістів України та Національної спілки краєзнавців України, членом правління НСКУ та її Київської міської організації. Понад 12 років працює у Раді товариства "Чернігівське земляцтво" у м. Києві (заступник голови Ради). Із 2008 р. виконує обов'язки першого заступника голови громадської ради при Міністерстві надзвичайних ситуацій. Дійсний член товариства "Інтелект нації". Має державні, урядові й відомчі нагороди, відзнаки Президента України та Української православної церкви.

Слушні пропозиції автора стосуються сфери пам'яток: збудувати в Україні на пожертви якщо не храм, то хоча б капличку Стрітення Господнього, в якій зберігати імена усіх фельдзв'язківців, які віддали своє життя служінню державі [с.157], а також спорудити на честь вісників, гінців, послів пам'ятник Кур'єру [с.511]. Реалізація цих ідей сприяла б посиленню інтересу громадян до історії держави, вихованню патріотизму й, до того ж, урізноманітнила б наші пам'ятки. Тим паче, що аналоги є, наприклад, пам'ятник захисникам кордонів Вітчизни усіх поколінь у Києві, котрий на розі вулиць Золотоворітської та Рейтарської (навпроти Адміністрації Державної прикордонної служби України).

Зауважимо, що пропонована увазі фахівців та широкому загалу історико-дослідницька праця є першою спробую узагальнюючого підходу до вивчення історії Державної фельд’єгерської служби в Україні. Автор праці свідомий того, що вона є лише першим кроком у відтворенні широкої палітри діяльності Української військово-кур’єрської служби в різні історичні епохи, що буде ґрунтуватися на матеріалах не лише вітчизняних, а й зарубіжних архівів. Адже історія Державної військово-кур’єрської служби – це надзвичайно яскрава грань історичного буття українського народу, яка заслуговує на всебічне наукове вивчення.

На завершення зазначимо, що на початку нинішнього року автор книги відсвяткував свій 75-літній ювілей. Вихід у світ рецензованої праці напередодні ювілею автора є гідним підсумком його творчої подвижницької діяльності на певному життєвому етапі. Хоча, знаючи Василя Євдокимовича, говорити про підсумки справа невдячна, бо він, незважаючи на поважний вік, залишається людиною невтомною й працьовитою. Тож побажаємо йому подальших творчих звершень. А слова із назви рецензованої книги повною мірою стосуються й самого її автора, котрий багато років служив і продовжує служити державі і народу з великим почуттям ОБОВ’ЯЗКУ, ЗВИТЯЖНО, ЧЕСНО.

Василь Деревінський (м. Київ)

ЧОРНОБИЛЬСЬКА ТРАГЕДІЯ. НАРИСИ ІСТОРІЇ

Рец. на кн.: Барановська Н. Чорнобильська трагедія. Нариси з історії / НАН України, Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2011. – 254 с.

На сьогодні назва міста Чорнобиль у багатьох в Україні та у світі асоціюється з лихом — однією з найжахливіших катастроф людства, що спричинила нову постчорнобильську еру в історії України, новий рівень осмислення науково-технічного прогресу, новий вимір сприйняття балансу співіснування людини, техніки, природи. Незважаючи на значний час, що минув від аварії на 4-му енергоблоці Чорнобильської атомної електростанції, та величезну кількість публікацій про різні її аспекти та складові, узагальненого викладу політичної, соціальної, економічної та духовної складових історичного процесу, породженого нею, і досі немає. В цьому контексті значне зацікавлення становить чергова наукова праця доктора історичних наук Наталії Петрівни Барановської «Чорнобильська трагедія. Нариси з історії», у якій у формі історичних нарисів із залученням широкого кола джерел висвітлюються різні аспекти цієї трагічної історичної події*.

Як йдеться у книзі, за своїм змістом Чорнобильська катастрофа 1986 р. виходить далеко за межі сучасних знань, науки і практики, тому що цю подію слід розглядати як узагальнену модель техногенної катастрофи з величезними соціальними наслідками і впливами на людську спільноту. Незважаючи на накопичений досвід роботи підприємств атомної енергетики, фахівці виявились не готовими до такого розвитку подій. Екологічний вплив Чорнобильської катастрофи поставив країну перед необхідністю розв'язання нових, виключно складних, великомасштабних проблем, що торкалися практично всіх сфер суспільного життя, багатьох аспектів науки і виробництва, культури і моралі. Тобто вона стала явищем цивілізаційного масштабу.

Вивчаючи суспільно-політичні та науково-технічні передумови аварії на ЧАЕС, Наталія Петрівна дійшла висновку, що глобальна техногенна катастрофа стала закономірним результатом функціонування тоталітарної держави. Практика “показушності”, притаманна радянській системі вирішення народногосподарських питань, і в тому числі при будівництві великих народногосподарських об'єктів, порушення вимог до проектування, технологій будівництва, економія коштів на засобах безпеки, постачання неякісного обладнання, вимога від трудового колективу великих результатів до великих свят — складові цих передумов, які закладалися владою СРСР. В умовах політичного антагонізму різних політичних систем в світі, гігантоманія стала моментом демонстрації сили і залякування світової спільноти, але не гарантувала безпеки всередині країни.

У цілях непорушності державного ладу Радянський Союз, намагаючись применшити наслідки аварії, викривлював інформацію, пода-

* Електронна версія книги за адресою http://www.history.org.ua/?litera&id=5638&navStart=57.

вав її неповно, із зміщеними акцентами. Відтак, як йдеться у праці, інформація засекречувалася, поставали проблеми морально-етичного характеру, оскільки ставлення держави та фахівців-радіологів до учасників перших кроків подолання аварії на проммайданчику станції було як до експериментального матеріалу. Зважаючи на таке ставлення радянської влади до проблеми та враховуючи, що в подальшому мала місце монополізація висновків про причини, хід аварії та шляхи подолання їх наслідків, в книзі цілком логічно наголошується на актуальній необхідності максимального виявлення закритої інформації і її осмислення з позицій сьогодення.

Досить слушно відзначено у книзі, що Чорнобильська катастрофа і державна дезінформація навколо неї надзвичайно збурила громадськість СРСР в цілому і постраждалих регіонів зокрема, спровокувала сплеск суспільної активності, який, в свою чергу, поклав початок руйнації тоталітарної радянської імперії.

Детально авторкою розкрито початкові зусилля з мінімізації наслідків аварії, що виконували військовослужбовці, науковці та величезна кількість залучених цивільних громадян різного фаху, віку та статті, загалом близько 600 тисяч осіб.

Важливу увагу звернено у книзі на вплив катастрофи на довкілля та стан здоров'я населення. Зауважено, що з екологічної точки зору ЧАЕС розташована в надзвичайно несприятливих умовах – у верхів'ї міграційних потоків, що контролюють житлово-промислову агломерацію р. Дніпро з населенням до 50 млн. чол., а вгору по долині р. Прип'ять – агломерації Центральної Європи. Ускладнив становище величезний викид в атмосферу радіоактивності, про кількість якої достеменно не відомо і донині. За наведеним в книзі припущенням фахівця виходить, що за самими обмеженими розрахунками в результаті аварії на ЧАЕС викинуто в атмосферу радіоактивних речовин у більш, як 90 з разів більше за вибух атомної бомби над Хіросімою. Отже, чорнобильський вибух за своїми наслідками відповідає великомасштабній ядерній війні.

Рецензована монографія містить потужну краєзнавчу складову. В ній окреслено коло територій та населених пунктів, що зазнали впливу радіоактивного забруднення, висвітлено постчорнобильську долю міст Чорнобиля та Славутича, сіл та селищ чорнобильської зони відчуження, оскільки внаслідок цієї аварії навколо станції утворилася високозабруднена територія, що є постійним джерелом надходження радіонуклідів у суміжні регіони. Враховуючи великі розміри (2 598 кв. км.), ця Зона створює значні проблеми для держави.

У праці відмічено, що у зону лиха потрапило близько 36 545 тис. га найбільш густо заселених українських земель, де проходило формування українського етносу, відбувалися важливі державотворчі процеси. Понад 90 тисяч жителів 76 населених пунктів мальовничого Полісся назавжди залишили свої домівки. В цілому на 2003 р. на забруднених територіях проживало майже 2,3 млн. осіб. Території, віднесені до зон радіоактивного забруднення, були в 74 районах різних областей (майже 9 % території України).

У зв'язку з аварією в Україні постраждало майже 7 % населення, 3,5 млн. її громадян одержали додаткове опромінення. Серед них – 1,3 млн. дітей. Як зазначено у книзі, медичне обстеження постраждалого населення показує, що серед них хворих біля 80 %, в тому числі 85 % ліквідаторів. Відбувається погіршення стану здоров'я, зумовлене підвищенням захворюваності з більшості класів хвороб, зростає рівень інвалідності та смертності евакуйованого населення. Попри такий важкий стан потерпілих, економічні негаразди в державі призводять до проблематичності виплат фінансової допомоги, надання регулярного оздоровлення, а також фінансування робіт щодо знезараження забрудненої території.

Аналізуючи основні напрями вирішення проблем, породжених аварією, авторка зосереджується на інженерно-технічних та медико-біологічних, розкриває особливості створення “Об'єкта “Укриття” і впливу аварії на долі людей. Окремі нариси присвячено висвітленню зусиллям держави з унормування постчорнобильського життя та факту закриття ЧАЕС, який розглядається як політичний крок і довготривалий процес.

Завершуючи свою ґрунтовну, багатоаспектну та пізнавальну працю, що, безсумнівно, викличе зацікавлення як у спеціалістів, так і у широкого кола читачів, Н.П. Барановська зауважує, що наслідки Чорнобильської катастрофи продовжують бути величезною гуманітарною, політичною та соціально-економічною проблемою для Української держави в її внутрішньому вимірі та зовнішньополітичному аспекті. Події навколо АЕС «Фукусіма» у Японії засвідчують актуальність досвіду України у подоланні наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. У світлі подій у світовій атомній енергетиці нагальним та актуальним залишається продовження глибокого фахового аналізу наявних проблем та послідовної й цілеспрямованої діяльності з їх усунення.

НАУКОВА ІНФОРМАЦІЯ

Олена Жидецька (м. Київ)

ІСТОРІЯ МАЛИХ МІСТ УКРАЇНИ: МІСТО ВАСИЛІВКА ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

Історія Запорізького краю сягає своїм корінням у глибину віків. Славетні сторінки його минулого овіяні натхненними справами багатьох поколінь. Науковці підтверджують, що люди на цій території жили здавна.

Одному з міст Запорізької області – Василівці, його пам'яткам природи, архітектури й історії було присвячене дев'ятнадцяте засідання бібліотечного клубу «Національні святині», яке відбулося 29 березня цього року. Такі заходи регулярно проводяться в читальному залі Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені В.Г. Заболотного в рамках соціально-бібліотечного проекту «Історія малих міст України».

На засіданнях клубу вже традиційною є присутність керівників міста й району. Тож і на зустріч, присвячену Василівці, прибула делегація, яку очолив голова Василівської міської ради Сергій Лобинцев. Він ознайомив наукову спільноту, присутню на заході, з історичним минулим міста та його сьогоденням, розповів про актуальні проблеми, висловив слова подяки краєзнавцям і працівникам музеїв за їхню пошукову роботу. Незважаючи на існуючі труднощі, голова міської ради впевнений у тому, що Василівка – місто з великою історією, глибокими традиціями, унікальними пам'ятками архітектури та вдалим географічним місцем розташування – стане одним із найбільших центрів туризму в Україні, що слугуватиме подальшому соціально-економічному розвиткові й процвітанню міста.

Про забуту перлину – палацовий комплекс Попових у м. Василівці на архітектурній мапі України та Європи – розповів кандидат історичних наук, директор Василівського історико-архітектурного музею-заповідника «Садиба Попова» Віктор Філас. Його розповідь викликала жвавий інтерес аудиторії. Посипалися запитання про статус заповідника, сучасний стан його приміщень, експонати музею, місцезнаходження цінностей, вивезених у 1920-х роках минулого століття та ін.

Продовжила розповідь про садибу Попових начальник РКП «Василівка – Градпроект» Ніна Речка. Доповідь супроводжував фільм, який складається з двох частин. Перша з них присвячена нинішньому стану заповідника. Як спеціаліст з архітектури та будівництва, вона детально охарактеризувала всі об'єкти садиби. Її надзвичайно тривожить те, що з кожним роком цей пам'ятник архітектури занепадає. Друга частина фільму демонструє «погляд у майбутнє» і присвячена завтрашньому дню садиби Попова. Тут представлено проекти спеціалістів РКП «Василівка – Градпроект» з відродження пам'ятки.

Амбіційну Програму розвитку туристично-рекреаційної сфери Василівського району «Ренесанс Новоросії» (http://io.ua/21117273p) презентував заступник голови районної державної адміністрації Денис Калінін. Він детально проаналізував туристичний потенціал і унікальні конкурентні переваги території м. Василівки та Василівського району Запорізької обл., розповів про головну мету й основні завдання програми, що стосуються створення конкурентоздатної туристично-рекреаційної інфраструктури та унікального туристичного продукту і запросив інвесторів до співпраці. Важливе місце серед основних завдань займають інвестиційні проекти з реставрації та модернізації існуючих і створення нових туристичних об'єктів, створення розважальної інфраструктури, розроблення туристичних маршрутів національного та міжнародного значення.

З архітектурно-містобудівними дослідженнями Василівки ознайомив кандидат архітектури, науковий співробітник НДІ пам'яткоохоронних досліджень Олександр Харлан. Він звернув увагу на те, що більшість виступаючих акцентували свою увагу на XVIII ст. Проте історія міста розпочалася значно раніше, про що йдеться в архівних матеріалах, опрацьованих ним. Дослідник також наголосив на тому, що найціннішим архітектурним об'єктом Василівки є найстаріша будівля в усій Лівобережній Україні – донині існуючий одноповерховий будинок Попових (про цей будинок, побудований з дощок ліванського кедра, з якого робили турецькі кораблі, уже говорив раніше директор садиби Попових). Також тут існувала унікальна церква, яка, на жаль, не збереглася. Тому науковець закликав керівників міста обов'язково провести археологічні розкопки до початку проведення будь-яких робіт на території заповідника й навколишніх місць.

Спеціально на засідання клубу із Запоріжжя була запрошена керівник музею-галереї прикладної кераміки та живописної творчості Іллі й Олексія Бурлай Валентина Баталкіна. В її розповіді йшлося про два роди підприємців і художників – український рід Бурляїв та німецький рід Хілтманнів,

нащадком яких вона є. Завдяки зусиллям цих сімей на Запоріжжі функціонував цегельний завод, з продукції якого зведено багато будівель на території краю. Колекція музею унікальна. Вона безперервно поповнюється новими старовинними експонатами. Тут створено першу лабораторію з дослідження глини для виробництва цегли та черепиці. Влучним доповненням до виступу Валентини Баталкіної стала розповідь історика Римми Лякіної про славних предків роду Бурляїв – Кіндрата (початок XVII ст.), Гаврила, Карпа та його синів Івана і Михайла, випускників Києво-Могилянської академії (XVIII ст.).

На заході виступили головний художник-реставратор корпорації «Укрреставрація» Інна Дорофієнко, кандидат історичних наук, голова правління Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України Олександр Гончаров, кандидат географічних наук, старший науковий співробітник Інституту географії НАН України Андрій Івченко, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України Лариса Виногродська.

Присутні із цікавістю переглянули книжкову виставку «Історія малих міст України: м. Василівка Запорізької області», яку презентував Дмитро Мироненко, бібліограф I категорії, в. о. завідувача відділу ДНАББ ім. В. Г. Заболотного.

Олександр Бонь (м. Київ)

КИЇВ І КИЯНИ У СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ XIX–XXI СТОЛІТЬ: НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Всеукраїнська науково-практична конференція (12 квітня 2012 р.)

Київський університет імені Бориса Грінченка претендує на роль одного з провідних осередків наукових студій у царині історії Києва. Для досягнення такої амбітної мети є достатні підстави, адже тут поступово складається школа дослідників-києвознавців, а відповідна тематика впродовж останнього часу займає усе помітніше місце у науковому доробку його студентів, аспірантів і викладачів. У зв'язку з цим грінченківці другий рік поспіль проводять Всеукраїнські науково-практичні конференції під загальною назвою «Київ і кияни у соціокультурному просторі XIX–XXI ст.: національний та європейський контекст», які надають дослідникам актуальних проблем нової та новітньої історії Києва можливість оприлюднити результати своїх наукових розробок.

Цьогорічну конференцію відрізняла широта проблемного поля, що охопило головні аспекти вивчення історії Києва: громадсько-політичні процеси, культурний розвиток, історична демографія, біографістика, історіографія і джерелознавство. Новацією стало представлення літературознавчих досліджень, присвячених образам Києва та киян у художньому письменстві. Варто зазначити, що києвознавча тематика є цікавою не лише для науковців з Києва, але й для тих, що працюють в інших містах України, оскільки матеріали на конференцію надійшли з Харкова, Кам'янця-Подільського, Переяслава-Хмельницького, Полтави, Черкас. Напевно, це обумовлюється загальним зростанням інтересу наукової громадськості в Україні до різнопланових історико-урбаністичних студій, важливим напрямом у яких є києвознавство.

«Київ як осердя українського буття» – таким був лейтмотив доповідей, винесених на пленарне засідання конференції. І.Б. Гирич (к.і.н., Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України) розглянув соціокультурні процеси, що відбувалися у Києві в добу українського національного відродження другої половини XIX – початку XX ст. у контексті формування модерної української нації. В.І. Марочко (д.і.н., провідний науковий співробітник, Інститут історії України НАН України) проаналізував соціально-демографічні процеси в Києві та на його околицях впродовж останньої третини XIX – першої третини XX ст. А.Л. Зінченко (д.і.н., Київський університет ім. Бориса Грінченка) за матеріалами спогадів С. Єфремова розглянув визначальні тенденції суспільного життя Києва в умовах утвердження радянського тоталітарного режиму. Я.О. Поліщук (д.ф.н., Київський університет ім. Бориса Грінченка) висвітлив імагологічний вимір Києва в белетристиці новітнього часу. В.А. Шендеровський (д.ф.-м.н., Інститут фізики НАН України) присвятив виступ оцінці внеску учених-киян у розвиток різних галузей науки та техніки.

Від імені міської влади Києва до учасників конференції звернувся заступник голови Київської міської державної адміністрації д.і.н., професор Л.М. Новохатько, який у своїй промові порушив актуальні питання збереження столичного історико-культурного середовища, нормалізації функціонування музейних закладів і політики у сфері міської топоніміки.

На конференції відбулася презентація кінострічки режисера Івана Канівця «Інше місце». У ній автор запропонував глядачам замислитися над проблемою нищення історичної пам'яті на прикладі катастрофічної ситуації, що склалася навколо розміщення Музею історії Києва.

Учасники конференції ухвалили звернення до владних структур з пропозиціями внесення змін до київської топоніміки з метою увічнення пам'яті видатних особистостей, чиї долі були вплетені в історію Києва (митрополита Василя Липківського, В'ячеслава Липинського та ін.), а також створення спільними зусиллями києвознавців енциклопедичного видання про історичний простір Києва з урахуванням новітніх досяг-

нень гуманітарних наук і забезпечення Музею історії Києва гідним приміщенням.

Робота конференції продовжилася у секційному форматі. Серед доповідей і повідомлень, представлених на секції «Соціокультурна панорама Києва наприкінці XVIII – на початку XX ст.», відзначимо ґрунтовну розвідку С.С. Кіраля (д.ф.н., Національний університет біоресурсів і природокористування України), присвячену творчим контактам письменника Т. Зіньківського з київською інтелігенцією. Місце київських печерних храмів у релігійній свідомості киян, фольклорі та наукових студіях XIX – початку XX ст. стало темою повідомлення О.С. Мусіяченко (аспірантка, Київський університет ім. Бориса Грінченка). О.О. Тарасенко (к.і.н., Київський університет ім. Бориса Грінченка) охарактеризувала творчий шлях історика В.С. Іконникова. Тенденції розвитку вищої жіночої освіти у Києві у другій половині XIX – на початку XX ст. на основі вивчення широкого кола історичних джерел були висвітлені О.О. Драч (к.і.н., Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького).

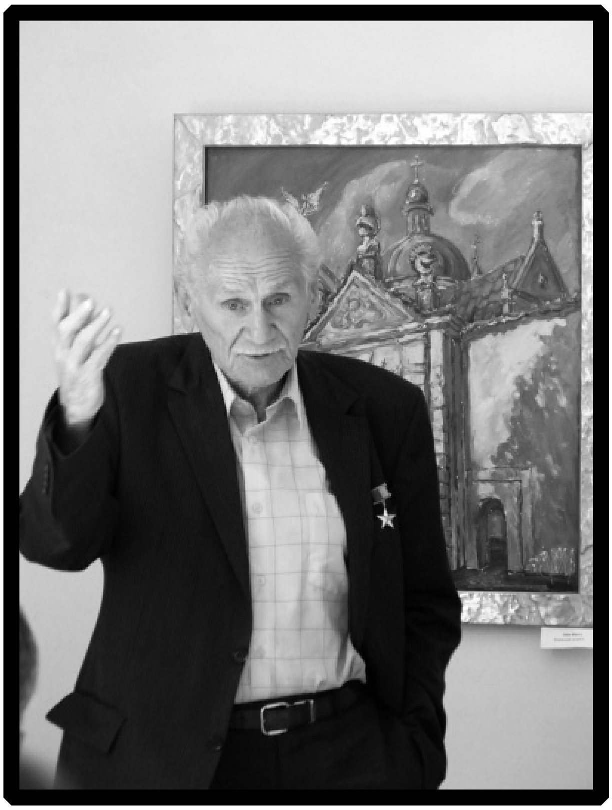
У рамках секції «Київ від доби національного відродження до національної катастрофи (1917–1930-ті роки)» одну з найцікавіших доповідей запропонував В.С. Лозовий (д.і.н., Кам’янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка), який дослідив на прикладі Києва важливу концептуальну проблему взаємовідносин між містом і селом під час національно-визвольних змагань в Україні 1917–1921 рр. Л.І. Буряк (д.і.н., Український інститут національної пам'яті) охарактеризувала розвиток києвознавчих студій у системі установ Всеукраїнської академії наук. О.Г. Бажан (к.і.н., Інститут історії України НАН України) навів цінні дані про масштаби соціальних чисток у Києві 1934–1935 рр., які відбулися у зв’язку з перенесенням сюди з Харкова столиці Української СРР. Форми тиску з боку тоталітарного режиму на київських митців-кінематографістів на початку 30-х рр. XX ст. висвітлив із залученням раніше не опублікованих джерел О.І. Бонь (к.і.н., Київський університет ім. Бориса Грінченка).

Основною темою виступів на секції «Київ від 40-х років XX ст. до сьогодення» стала доля Києва доби Другої світової війни. Зокрема, Ф.Л. Левітас (д.і.н., Київський університет ім. Бориса Грінченка) розглянув історичні аспекти форсування Дніпра та визволення Києва від нацистських окупантів у 1943 р. С.В. Виноградов (к.і.н., Київський університет ім. Бориса Грінченка) торкнувся питання про роль народного ополчення в оборонних боях за Київ 1941 р. М.С. Махортих (аспірант, Київський університет ім. Бориса Грінченка) представив результати аналізу особливостей інтеграції історичної пам’яті про звільнення Києва 1943 р. від німецької окупації до глобального простору пам’яті на матеріалах українського, російського, польського, німецького та англійського сегментів онлайн-енциклопедії «Вікіпедія».

За підсумками роботи конференції було видано збірник: Київ і кияни у соціокультурному просторі XIX–XXI ст.: національний та європейський контекст: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., 12 квітня 2012 р. – К., 2012. – 184 с.

На весну 2013 р. керівництвом Київського університету імені Бориса Грінченка заплановано проведення чергової Всеукраїнської науково-практичної конференції «Київ і кияни у соціокультурному просторі XIX–XXI ст.: національний та європейський контекст».

IN MEMORIAM

ВІЧНА ПАМ'ЯТЬ БОРИСОВІ ВОЗНИЦЬКОМУ

23 травня 2012 року в ДТП трагічно обірвалося життя директора Львівської галереї мистецтв, Героя України, лауреата Національної премії імені Тараса Шевченка, президента Українського національного комітету Міжнародної ради музеїв, краєзнавця Бориса Григоровича Возницького.

Завдяки його подвижницькій праці Україна може пишатися зібранням, що налічує дві з половиною тисячі скульптур XVII—XVIII століть, тисячу львівських портретів XVI—XVIII століть, збереженням стародавніх Олеського, Золочівського, Підгорецького, Свірзького замків, старовинних ікон, яким немає ціни. Ідеться про безприкладний внесок українця у світову культуру.

Борис Возницький служив українській історії, її святиням, його щоденна мистецька й організаторська праця була прикладом реалізації таланту, даного Богом, найвищим зразком наукової чесності. Його патріотизм ніс високодуховне світло, що запалювало інших науковців на працю в ім'я України, її історії та мистецтва.

Пам'ять про Бориса Григоровича Возницького переживе наш час, адже повернуті ним до життя шедеври історії, архітектури, сакральної і живописної культури безсмертні. Борис Григорович завжди виступав на захист музеїв, умів бути непоступливим, коли йшлося про оборону історичних скарбів нашого народу. Віримо: його ім'я буде оберегом для всього того, що він не втомлювався оберігати за життя.

Світла і вічна пам'ять Вам, Борисе Григоровичу!

Президія Правління Національної спілки краєзнавців України

ПРО АВТОРІВ

Аксакова Наталя Олександрівна – аспірант кафедри філософії Донецького національного технічного університету.

Бажан Олег Григорович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України.

Бездрабко Валентина Василівна – доктор історичних наук, професор, директор Інституту державного управління і права Київського національного університету культури і мистецтв.

Бонь Олександр Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка.

Власов Олег Юрійович – молодший науковий співробітник національного заповідника «Хортиця» (м. Запоріжжя).

Галів Микола Дмитрович – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Вовчук Людмила Анатоліївна – аспірант кафедри зовнішньої політики та міжнародних відносин Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв).

Гончаров Олександр Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Грибанова Світлана Володимирівна – старший викладач кафедри спеціальних туристичних дисциплін Інституту туризму Федерації профспілок України.

Губицький Любомир Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософських та соціальних наук Київського національного торговельно-економічного університету.

Демченко Тамара Павлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Деревінський Василь Федорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури.

Жидецька Олена Віталіївна – методист першої категорії науково-методичного відділу Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені В.Г. Заболотного.

Кашаба Ольга Юріївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства і політології Української інженерно-педагогічної академії (м. Харків).

Климов Анатолій Олексійович – професор, завідувач кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ключнєва Ірина Миколаївна – здобувач Інституту археології НАН України, завідувачка відділу археології Луганського обласного краєзнавчого музею.

Ковальчук Тетяна Володимирівна – кандидат історичних наук, викладач кафедри країнознавства факультету міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія».

Коляда Ігор Анатолійович – доктор історичних наук, професор Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова.

Кошелєва Людмила Василівна – заслужений працівник культури України, директор Броварської центральної бібліотечної системи.

Левченко Галина Сергіївна – старший викладач кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, член Національної спілки краєзнавців України.

Липинський Віталій Володимирович – доктор історичних наук, професор кафедри історії та права Донецького національного технічного університету.

Мельник Ганна Мирославівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри країнознавства Київського славістичного університету.

Мироненко Дмитро Олександрович – бібліограф І категорії, в.о. завідувача відділу Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені В. Г. Заболотного.

Ралко Роман Сергійович – здобувач Інституту історії України НАН України.

Рябчикова Фаїна Денисівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства і музейної справи Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Сеїтова Ельвіна Іззетівна – аспірант кафедри історії України Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського (м. Сімферополь).

Тельвак Віталій Васильович – доктор історичних наук, професор кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Тельвак Вікторія Петрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Тригуб Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор Чорноморського державного університету імені Петра Могили, голова Миколаївської обласної організації НСКУ (м. Миколаїв).

Ярмоленко Марія Іванівна – кандидат історичних наук, доцент, декан Ізмаїльського факультету Одеської національної морської академії.

Яшний Денис Володимирович – аспірант Центру пам’яткознавства НАН України і УТОПІК.

ВИМОГИ ЩОДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ У ЖУРНАЛІ "КРАЄЗНАВСТВО"

У журналі «Краєзнавство» публікуються статті, присвячені історико-краєзнавчому рухові в Україні в XIX–XX ст., історії міст і сіл, збереженню, використанню, популяризації пам'яток історії та культури, теорії та практиці українського музейництва, питанням історичної регіоналістики.

Оформлені згідно з вимогами ВАК України до публікацій у фахових виданнях (структура, науковий апарат тощо) матеріали – ***(роздрук (бажано) і електронну версію (обов'язково))*** – прохання надсилати на поштову чи електронну адресу Національної спілки краєзнавців України, або подавати особисто до редакції за адресою: 01001 м. Київ, вул. Грушевського,4 кімн. 216; тел. +380-44-2785305; e-mail: kraeznavstvo@ukr.net, bazhanclio@ukr.net.

Обсяг матеріалу – до 1 авт. арк.

Інформацію про автора (авторів) необхідно розмістити перед заголовком дослідження без скорочень за таким алгоритмом: *прізвище, ім'я (повністю), по батькові (повністю); науковий ступінь, наукове звання; посада й місце роботи – обов'язково (для непрацюючого пенсіонера – науковий фах); електронна адреса (**обов'язково**; за відсутності такої вказати поштову адресу); телефон (бажано).*

Електронну версію надавати на будь-якому з оптичних або цифрових носіїв. На e-mail бажано надсилати в заархівованому вигляді (архів із розширенням *.rar або *.zip). Архів має бути звичайний, без формату саморозпакування!

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ ЕЛЕКТРОННОГО ВАРІАНТУ

– ТЕКСТ: виконаний у будь-якому текстовому редакторі чи процесорі, але *збережений у форматі звичайного тексту **виключно** із розширенням* *.txt (режим блокнота); гарнітура Times New Roman (розмір кеглю, міжрядкового інтервалу значення не має);

– ПОСИЛАННЯ, ЗАУВАЖЕННЯ, ПРИМІТКИ: ***винятково післятекстові*** з нумерацією за зростанням (гарнітура Times New Roman Cyr; індекси посилань у тексті у квадратних дужках звичайними цифрами (напр.: [15] тощо). ***УВАГА! В одних дужках має бути лише один номер посилання; у тексті посилання – одне чи кілька джерел (або текст зауваження чи примітки)***. Текст посилань наприкінці тексту статті після заголовку «Джерела та література» у вигляді нумерованого списку (форму посилання оформляти згідно вимог ВАК України – див.: Бюлетень ВАК України, № 3 за 2010 р. (для архівних джерел) та № 10 за 2007 р. (для друкованих джерел).

ІЛЮСТРАЦІЇ: у режимі "градації сірого" (тобто чорно-біле зображення), окремим файлом кожна, на тому ж або окремому носієві; розширення 200 dpi, формат *.JPEG або *.TIFF, розмір 10×15 см (де 10 см – базова (менша) сторона, інша сторона – за пропорціями).

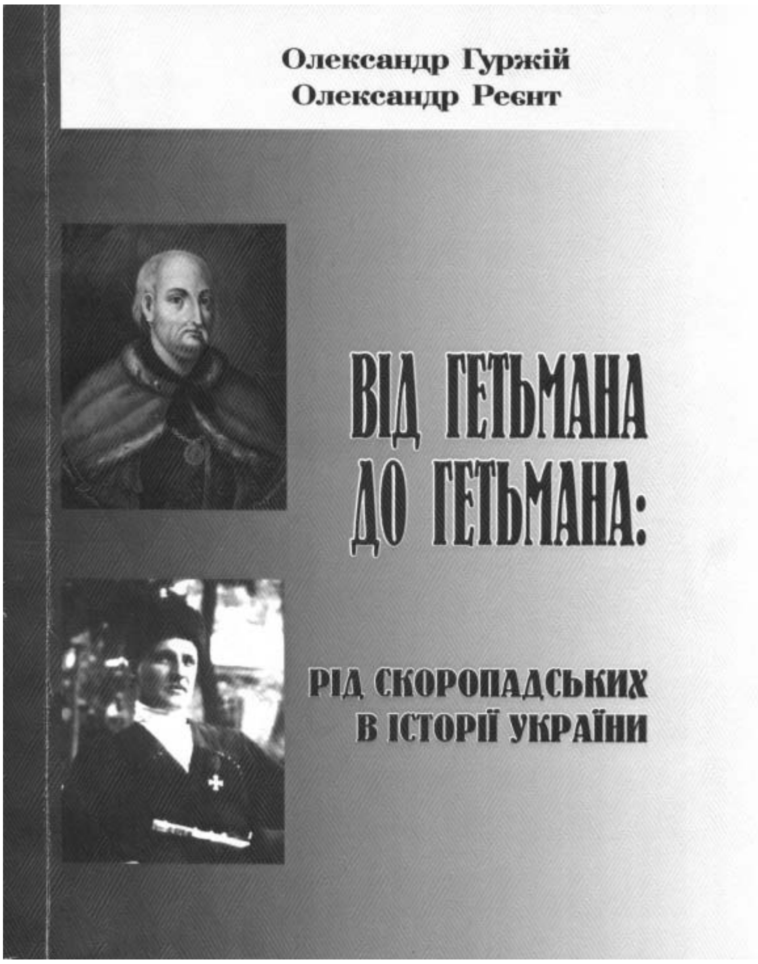
ТАБЛИЦІ, СХЕМИ, ДІАГРАМИ: у вигляді графічного файлу або віртуального роздруку у форматі *.pdf у масштабі 1:1, максимальна ширина зображення – 10 см.

Згідно з вимогами ВАК України до фахових видань **ОБОВ'ЯЗКОВОЮ УМОВОЮ** для публікації матеріалу є наявність ***УДК, а також анотацій і ключових слів українською, російською й англійською мовами*** (до 400 друк. знаків кожна; переклад прізвища, ініціалів автора та заголовка публікації обов'язковий).

Адреса редакції: 01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4, кім. 212

Телефони: +380-44-2785305; +380-44-2791388

Електронна пошта: kraeznavstvo@ukr.net , bazhanclio@ukr.net

У спільні монографії відомих істориків Олександра Гуржія та Олександра Реєнта “Від гетьмана до гетьмана: рід Скоропадських в історії України” (К. ; Суми, 2011) крізь призму однієї гетьманської родини розглядаються долі представників політичної еліти України XVIII – початку XX ст., які відігравали непересічну роль не лише у вітчизняній, але й світовій історії.

З нагоди 85-річчя виходу в світ першого числа журналу “Краєзнавство” підготовлено повні електронні версії номерів часопису з 1927 до 2011 року.

Наукове видання

КРАЄЗНАВСТВО

науковий журнал

№ 2 (79), 2012 р.

Макетування – Т.С. Котко

Коректор – О.Є. Газдінський

Редакція залишає за собою право
на відбір найцікавіших,
оригінальних, художньо досконалих
і суспільно значимих матеріалів.

За точність викладених фактів і цитат
відповідальність несуть автори.

При передруку посилання
на журнал обов'язкове.

Видано Національною спілкою краєзнавців України
та Інститутом історії України НАН Україги
м. Київ, вул. М.Грушевського, 4,
тел./факс: +380(44)2781388,
e-mail: info@nsku.org.ua

Віддруковано у ТОВ НВП "Ферокол"
(Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджквачів видавничої продукції –
серія ДК № 3503 від 19.06.2009 р.)
м. Ніжин, пров. Лікарський, 7,
тел./факс: +380(4631)71498,
e-mail: olgavlasenko2008@rambler.ru

Підписано до друку 28.06.2012 р.
Формат 60х84/8. Друк офсетний. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman Cyr. Ум. друк. арк. 20,93.
Обл.-вид. арк. 21,29. Наклад 300 прим.
Зам. № 102.